

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

VƏFA ABDULLAYEVA-NƏBİYEVƏ

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
TERMİNOLOJİ LEKSİKANIN
İNKİŞAFI**

BAKİ – 2020

*Kitab ailəmə, xüsusilə anam Ədibə xanım Abdullayevanın
əziz xatirəsinə ithaf olunur.*

*Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Elmi Şurasının 04 mart 2020-ci il tarixli 2№-li qərarı ilə çap
olunur*

Elmi redaktor: **Sayahı Allahverdi qızı Sadıqova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Həbib Adil oğlu Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Vəfa Arız qızı Abdullayeva - Nəbiyeva. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişafı. AzMIU "Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi", Bakı, 2020, 239 səh.

ISBN 978 9952 37 4858

Monoqrafiya müxtəlif sahələrə aid çoxdillə və izahlı lüğətlərdə, eləcə də Azərbaycan dili terminologiyası ilə xarici dil terminologiyasının müqayisəsini əhatə edən hər hansı metodik vəsaitin, lüğətlərin hazırlanmasında, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin dəqiqləşdirilməsində, terminologiya və leksikologiyaya aid dərsliklərin, eləcə də metodik vəsaitlərin yazılmasında istifadə oluna bilər. Həmçinin monoqrafiya Azərbaycan dilində internet resurslarının, elektron və interaktiv dərsliklərin yaradılmasında da lazım ola bilər.

© AzMIU "Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi", 2020

GİRİŞ

Bazar iqtisadiyyatına keçid, intellektual fəaliyyət sahələrinin yaranması və çoxalması, videotexnika, kompüter texnikasının inkişafı, internetin geniş vüsət alması, sosial-psixoloji inkişaf yeni anlayış, məfhum, söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Bu anlayışların adlandırılması zərurəti dildə terminologiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafına zəmin yaradır. Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları və alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. İstər dilin daxili imkanları hesabına, istərsə də alınmalar hesabına olan termin yaradıcılığı prosesi müəyyən norma və qaydalar əsasında tənzimlənə bilər. Alınma terminlərin yad söz kimi dildə işlənmə məqamı tənzimlənmə tələb etdiyi kimi, dilin öz sözlərinin terminləşmə prosesində də müəyyən tələb və normalar nəzərə alınmalıdır. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı dildə milliliyin qorunmasını təmin etməli, mövcud olan sözlərin terminləşməsi prosesində terminləşən sözün anlayışı nə dərəcədə dolğun ifadə etməsi, onun yeni mənasının cəmiyyət tərəfindən nə dərəcədə qəbul olunması, həmçinin dildə anlaşılmaqlıq yaratmaması əsas şərtlərdən hesab olunmalıdır. Bu baxımdan müasir dövrdə dilin daxili imkanları-istər dialekt sözləri, istərsə də ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişafı öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid, informasiya əsrinin tələbləri, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının müasir cəmiyyətdə rolu və əhəmiyyəti, müstəqil həyatda zəruri sayılan ilkin texniki və texnoloji biliklərin tətbiq edilməsi, təhlükəsizlik texnikası qaydalarına riayət etməklə, gündəlik məişətdə vacib olan texnoloji işlərin yerinə yetirilməsi və s. kimi hallar müasir dövrdə Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafına səbəb olur. Kütləvi informasiya vasitələrinin çoxalması və intensivliyi, internet və kommunikasiya vasitələrinin əhatə dairəsinin genişlənməsi dildə sözlə-terminə prosesini aktivləşdirir. Baş verən siyasi-iqtisadi, texnoloji proseslər dilə yeni terminlərin keçməsinə zəruriləşdirir və bu səbəbdən alınma terminlərin dildə işlənməsi terminoloji leksikanın inkişafının əsas istiqamətlərindən hesab olunur. Bu baxımdan bu gün müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının nəzəri aspektlər üzrə araşdırılması vacib məsələlərdən hesab olunur. Çünki son dövrlərdə dilimizə çoxlu sayda alınma terminlər daxil olub və olmaqdadır. Keçən əsrdə alınma terminlərin əksəriyyəti rus dilindən alınırıdısa, müasir dövrdə rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və Avropa dillərindən termin mübadiləsinə üstünlük verilmişdir. Dilə daxil olan hər bir terminə diqqətlə yanaşmaq, eyni zamanda bu cür terminləri müəyyən standart və normalara uyğunlaşdırmaq, həm dialekt sözləri, həm də ümumişlək sözlər hesabına termin yaradıcılığı proseslərini müəyyənləşdirmək zərurəti yaranmışdır. Bununla yanaşı termin yaradıcılığı prosesində uyğunsuzluq özünü göstərir. Bu tip linqvistik proseslərin tənzimlənməsi müasir terminologiyanın əsas

vəzifələrindən hesab olunmalıdır. Lakin müstəqillik illərində terminologiya ilə bağlı yazılan tədqiqat işlərində dialekt sözləri hesabına elmi terminoloji və peşə-sənət leksikasının formalaşması, ümumişlək sözlərin mənasını saxlayaraq, yaxud qismən, tam dəyişərək terminləşməsi prosesi araşdırılmamışdır. Müasir dövrdə terminlərin Avropa dillərindən birbaşa alınma prosesi üstünlük təşkil etdiyinə görə onların mənimsənilmə üsulları da fərqlənir. Bütün bunlar terminologiyada vacib məsələlərdən hesab olunur.

Monoqrafiyada Azərbaycan dili terminologiyasının müasir vəziyyəti, istər milli, istərsə də alınma mənbələr əsasında bir çox elmi sahələrdə formalaşan terminlər zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Monoqrafiyada müasir dövrdə terminologiyanın inkişafında iki istiqamət - dilin daxili imkanları və alınmalar əsas götürülmüşdür. Dialekt sözləri və ümumişlək sözlər hesabına yaranan terminlər dilin daxili imkanları hesabına terminoloji leksikanın inkişafında əsas mənbə hesab edilmişdir. Bununla yanaşı, monoqrafiyada dialekt sözləri hesabına elmi terminoloji və peşə-sənət leksikasının inkişafı müxtəlif sahələr üzrə zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişafı isə ümumişlək semantika əsasında, sözlərin ümumişlək mənasını qismən və tam itirərək terminləşməsi prosesi qruplaşdırılmışdır. Eyni zamanda monoqrafiyada elmi texniki tərəqqinin müasir dövrdə terminoloji leksikanın inkişafına təsiri, alınma terminlərin mənimsənilmə formaları, tərcümə vasitəsi ilə terminoloji leksikanın inkişafı elmi sahələr üzrə sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

I FƏSİL

TERMINOLOJİ LEKSİKANIN DİLİN DAXİLİ İMKANLARI HESABINA İNKİŞAFI

1.1. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminologiyanın inkişafı və tədqiqi məsələləri

Dilin inkişafı xalqın ümumi inkişaf səviyyəsi, onun elmi, ictimai və mədəni tərəqqisi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan dili istər funksional, istərsə də struktur baxımından zəngin dillərdən sayılır. Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi dəyişir, terminoloji sistemdə normalaşma prosesi qüvvətlənir. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və ölkə daxilində çap materialları, xüsusi ilə dərslik və dərs vəsaitləri, müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən, TV-lərdə, radiolarda və digər kütləvi informasiya vasitələrində verilən materiallar digər tələblərlə yanaşı, terminoloji tələblərə cavab verməli idi. Ancaq son zamanlar dünyaya sürətlə açılan ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə termi-

noloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. İndi iqtisadiyyat və mədəniyyətin, xalq təsərrüfatının elə bir sahəsi yoxdur ki, orada terminlərdən istifadə olunmasın. Bu səbəbdən, terminoloji işi düzgün təşkil etmək, terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mürəkkəb bir proses olaraq davam edir. Elmi terminologiyanın müxtəlif dillərdə inkişafı onların dünya sivilizasiyasına qovuşmasına səbəb olmuşdur. Milli dillərin terminologiyasına bir qayda olaraq dildə işlənən bütün terminlərin məcmusu kimi baxılır. Terminlər elmi-texniki kommunikasiya, müxtəlif elmi-texniki kəşflər prosesində yaranır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı dilin leksik sistemində terminlərin sayının artması zəruriləşir. Məhz buna görə də terminoloji leksikanın inkişaf sürəti ümumi leksikanın inkişafını hazırda qabaqlayır. Çünki terminoloji qatın ayrı-ayrı elm sahələrində müxtəlif anlayışları adlandırmaq ehtiyacı ümumi lüğət tərkibində yeni leksik vahidlərin yaranmasına nisbətən üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanlarından əlavə rus və Avropa dillərindən alınmış beynəlxalq terminlər əsasında formalaşmışdır. Lakin elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Belə ki, müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin

lüğət tərkibində köklü dəyişikliklər baş verir. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə birbaşa əlaqələri ilə bağlıdır. Çünki elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir.

Müxtəlif sahə terminologiyaları uzun illər dilçilər tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu baxımdan ictimai-siyasi, dilçilik, fəlsəfə, ədəbiyyat, riyaziyyat, fizika, musiqi, iqtisadiyyat, hərbi, inşaat, telekommunikasiya, hüquq, kimya, aviasiya sahə terminlərinin linqvistik təhlilləri, inkişafı, yaranma yolları, mənbələri və üsulları ilə bağlı tədqiqatlar diqqət cəlb edir [2, 5, 7, 18, 21, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 33, 40, 50, 56, 68,74, 76, 81].

Dövrü terminologiyayı əks etdirən monoqrafiya və tədqiqatlarda dilin terminoloji sisteminin formalaşması qanunauyğunluqları, terminyaratmanın forma və üsulları, mənbələri haqqında ümumi nəzəri əsaslar tədqiq edilmişdir [28, 36,44, 53,61,73,83,84,85, 88,91,111].

S.Sadıqova əsərində terminlərin dilimizin terminoloji sistemindəki mövqeyini, yaranma üsullarını dəqiq müəyyənləşdirərək, hansı mənbələr əsasında formalaşması və inkişafını izlənilməklə bütövlükdə terminologiyanın nəzəri əsaslarını şərh etmişdir [85].

M.A.İsmayılovanın əsərində isə Azərbaycan terminologiyasının təkmilləşməsinin, unifikasiya edilməsinin, standartlaşdırılmasının nəzəri və praktik məsələləri şərh olunmuş, termin yaradıcılığının linqvistik və məntiqi linqvistik

cəhətləri aydınlaşdırılmaqla bərabər, terminoloji tədqiqatların kompleks şəkildə aparılması metodikası da verilmişdir [44].

A.Hacıyevin “Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı” adlı tədqiqat işində 1950-1990-cı illərdə Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesinin izlənilməsi məhz ilk dəfə öz əksini tapmış, terminoloji leksika həm tarixilik, həm müasirlik, həm də nəzəri və praktik cəhətdən tədqiqata cəlb edilmişdir. 1950-1990-cı illərdə həm milli dil hesabına yaranan, həm dilimizə başqa dillərdən keçən terminlərin, həmçinin söz-termin yaradıcılığı ilə bağlı bəzi məsələlərin şərhli dissertasiyada öz əksini tapmışdır [28].

T.Quliyevin tədqiqat işində isə bütövlükdə 1920-1990-cı illərdə Azərbaycan ədəbi dilində gedən leksik-terminoloji yeniləşmə prosesi, dilimizin daxili imkanları hesabına leksik-terminoloji yeniləşmədə alınma problemi və əvəzetmə meylləri ilk dəfə olaraq araşdırılmışdır [53].

Terminşünaslığın elmi-nəzəri və əməli məsələlərinə dair doktorluq və namizədlik dissertasiyaları, elmin müasir səviyyəsini əks etdirən dəyərli araşdırmalar və təkliflər bu elm sahəsinin böyük perspektivlərə malik olmasını, onun ayrı-ayrı problemlərinə dair tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğunu bir daha sübut edir.

Elmi-texniki tərəqqinin hazırkı mərhələsində mülki aviasiyaanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin tədqiqi, onların yaranma və işlənmə xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi, nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılmasının həlli son dərəcə vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan. M.Əliyevanın “İngilis və Azərbaycan dillərində

aviasiya terminlərinin struktur-semantik və funksional təhlili”, M.Musayevanın “Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminlərinin formalaşmasında tərcümənin rolu” adlı monoqrafiyaları diqqəti cəlb edir [24,76]. M.Musayeva monoqrafiyada aviasiya terminlərinin spesifik xüsusiyyətləri, yaranma yolları, formalaşmasında tərcümənin rolu və mənbələrini nəzəri aspektdə araşdırmışdır. Bu sahə daim inkişafdadır və yeni yaranan terminlər struktur cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Terminologiya elmin, texnikanın, istehsalatın, sənaye və kənd təsərrüfatının, ədəbiyyat və incəsənətin, iqtisadiyyat, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə məxsus anlayışları dəqiq və dürüst ifadə edən xüsusi funksiyalı leksikanı əhatə edir. Terminologiya leksikologiyanın ən fəal, dəyişkən, artan, təkmilləşən, yeniləşən hissəsi olmaqla yanaşı, sosial-iqtisadi inkişaf, elmi texniki tərəqqi, mədəni inqilab, istehsalın intensivləşməsi nəticəsində yaranan çoxlu sayda elmi səciyyəli sözlərin toplum olaraq yaratdığı sistemdir. Yəni dilin leksik qatının xüsusi funksiyalı hissəsini təşkil edən vahidlər terminoloji sistem yaradır. Bu sistemə daxil olan sözlər fərqli xüsusiyyətləri, spesifik əlamətləri ilə digər sözlərdən seçilir və dilin elmi üslubunun formalaşmasında başlıca rol oynayır. Son dövrlər ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar bank-maliyyə fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı iqtisadi-siyasi terminologiyaya aid dilimizin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olmuşdur. Bu sahədə işlənən terminlərin böyük qismi ana dilimizdə işlənən sözlərdir: *borc, gəlir, bazar, xidmət, iştirakçı*

və s. Ancaq bununla yanaşı iqtisadi sahədə kalka yolu ilə yaradılan terminlər də üstünlük təşkil edir. Məsələn, *səhmdar, sifarişçi, ödəmə* və s. Avropa dillərindən alınan terminlərin əksəriyyəti beynəlxalq səciyyə daşımaqla yanaşı, mənbə dildə olduğu kimi işlənir: *bank, audit, dividend* və s. Qloballaşan dünyada universallıq meyli hər sahədə olduğu kimi, iqtisadiyyat terminologiya və anlayışlar sahəsində də xüsusilə özünü büruzə verir. Təbii ki, milliyyətindən və dilindən asılı olmayaraq, dünyanın hər bir vətəndaşı üçün *internet, kompüter, e-mail* və s. terminlər o qədər doğmadır ki, onları ana dilinə tərcümə etmək haqqında çox az sayda adam düşünür. Bu qəbildən olan dövlət maliyyəsi sahəsində bir sıra populyar anlayışları, məsələn, *büdcə, bank, birja* və s. kimi terminləri göstərmək olar. Amma bununla yanaşı, dövlət maliyyəsi sahəsi o qədər zəngin və mürəkkəbdir ki, burada çoxsaylı mürəkkəb anlayışları ifadə edən terminlər də mövcuddur.

Cəmiyyətin bütün sahələrini getdikcə daha çox əhatə edən daşınma axınlarının inkişafı nəticəsində yeni texnologiyalara ciddi maraq yaranmışdır. Bununla da logistika elminin yüksək sürətlə inkişaf etməsi bu sahədə işlənən və yeni meydana çıxan anlayışların ifadəsi olan terminlərin sayının da sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə işlənən terminlərin əksəriyyətini milli sözlər (*çıxarılma, çıxış, cürbəcür, dəyişdirilmə, bağlantı, ailə, etibarlılıq, yük, yükalan, anbar* və s.) təşkil etsə də, rus, xüsusilə ingilis dilli (*dok, dok-tu-stok, agent, autsayder, autsorsinq, biq-beq, implosion, indossament, inkoterm, hedc* və s.) terminlər də çoxluq təşkil edir.

Müasir dövrdə inşaat işləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq vüsət almışdır. Bu baxımdan informasiya mübadiləsi aparılarkən yeni terminlərin istifadə edilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşmaq tələb olunur. Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması yeni anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Yeni anlayış-yeni söz və bir çox hallarda yeni termin deməkdir. Araşdırmalara əsasən, inşaat sahəsində ingilis terminologiyasından istifadə açıq aydın nəzərə çarpsa da, layihələrdə texniki terminlərin daha çox rus dilində çap edilməsi bu sahədə rus dilli terminlərin daxil olmasına da səbəb olmuşdur. İlk dəfə T.Xəlilova “Azərbaycan dilində inşaat terminlərinin linqvistik təhlili” adlı namizədlik dissertasiyasında inşaata aid terminoloji leksika həm tarixilik və müasirlik baxımından, həm də nəzəri və praktik aspektdə tədqiq olunmuşdur. İnşaat terminlərinin yaranma üsulları, mənbələri, formalaşması monoqrafik tədqiqata cəlb olunmuş, onların ədəbi dildə normalaşması prosesi izlənilmişdir [40]. İnşaat terminləri üzərində aparılan linqvistik təhlillərin nəticəsi olaraq bu qənaətə gəlinir ki, “yeni terminlərin yaradılmasında semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatura üsullarından istifadə edilir. Bu sahədə abreviatura üsulundan ən az istifadə edilir. Yaranan terminlərin əksəriyyəti rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən leksik, morfoloji və sintaktik birləşmələr variantında kalka olunmuşdur” [40,s.126].

Respublikamızda ordu quruculuğu işinin sürətlə və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi günün ən vacib məsələlərindən biridir. Müasir dövrdə dünya dövlətləri ilə diplomatiya və hərbi

əməkdaşlıq sahəsində yeni nailiyyətlər əldə edilmiş, ordu quruculuğu işində mühüm addımlar atılmışdır. Müasir dövrdə ballistika, artilleriya, hava hücumundan müdafiə, hərbi təbabət, diplomatiya və s. ilə bağlı xeyli sayda terminlər işlənir. Hərbi terminologiyanın birinci yolu milli dil vahidlərinin terminləşməsidir. Azərbaycan dilində ümumişlək leksik vahid olan *daraq, bölmə, tırtıl, məqsəd, vasitə, idarə* və s. kimi sözlər müəyyən oxşarlıq və mahiyyətə yaxınlıq nəticəsində hərbi terminoloji qata daxil olmuşdur. Hərbi terminologiyanın zənginləşməsi prosesində ingilis dili də fəaldır və bu dildən xeyli sayda dilə alınma hərbi terminlər keçmişdir. Məsələn: *kazual, brezent, katapult, kamuflyaj, kavitasiya, qaubitsa* və s. İ.Qasimov yazır: “Son dövrlərdə söz birləşməsi şəklində və ikidən daha çox sözün birliyindən yaranan çoxkomponentli hərbi terminlərin yaranması daha xarakterikdir. Bu tipli hərbi termin-söz birləşmələrinə *dəniz piyadası briqadası, alay təbliğatçısı, cəbhə qırıcı təyyarəsi, aviasiya alayı* və s. terminləri misal göstərmək olar” [186,s.6].

Abreviasiya və ya sözlərin qısaldılması mövcud çoxkomponentli dil vahidlərinin ən qısa formalarla əvəz edilməsidir. Bu üsuldən hərbi terminologiyada da istifadə olunur. Məsələn, *HHQ, HHM, HSK* və s. Hərbi sahənin durmadan inkişafı dilin lüğət tərkibində zənginləşmə, yeniləşmə prosesinin baş verməsinə səbəb olur, bu baxımdan, hərbi sahənin tədqiqi müasir dövrdə aktual problemlərdən hesab olunur.

Elm və incəsənətdə, təbiət, cəmiyyət və insan psixologiyasında baş verən hadisə və təzahürləri, texnoloji

prosesləri dəqiq ifadə etməli olan terminlər sürətlə inkişaf edən sahələrdə özünü daha çox göstərir. Kino, teleradio istehsalı və yayım texnologiyasının inkişafı ilə bağlı xarici dillərdə yaranan saysız-hesabsız terminlər sürətlə Azərbaycan dilinin lüğət fonduna daxil olur. Tərcümə yolu ilə alınan terminlər bu sahədə üstünlük təşkil edir, məsələn: *time-table- iş cədvəli, work station-işçi stansiya, light image-işıq təsviri, primary frame-ilkin kadr*; Bu baxımdan “müasir şəraitdə televiziyanın cəmiyyət həyatına və insanların şüuruna təsirinin artdığı bir vaxtda bu elektron informasiya vasitəsinin spesifik dil sisteminin hərtərəfli öyrənilməsi getdikcə aktuallaşır” [192,s.6].

İqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrdə olduğu kimi elm və təhsil sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Aeronaviasiya təminatı, meteorologiya, radiomübadilə, hava gəmiləri və aeroport avadanlıqları ilə bağlı xeyli sayda terminlər dilə daxil olmuşdur. Bu sahədə də üstünlüyü tərcümə yolu ilə alınan terminlər təşkil edir. Bu səbəbdən aviasiya sahəsində mürəkkəb söz birləşməsi şəklində terminlər çoxluq təşkil edir. Məsələn: *hava gəmisinin mühərriki, mövqeyi təyinetmə vasitəsi, yardımçı hava gəmisi, orta yükləmə əmsalı, təsir zonasının orta radiusu*; I növ təyini söz birləşməsi şəklində: *əsas reys, şüa mərkəzi, şəffaf buz, zolaqlı filtr*; II növ təyini söz birləşməsi şəklində: *qum boranı, çarter daşıyıcısı, işıq üfütü və s.* III növ təyini söz birləşməsi şəklində: *şüanın zəifləməsi, şüanın eni*; Terminlərin tərcüməsi zamanı aviasiya terminlərinin rus, fransız və türk dillərində tərcümələri təcrübəsindən istifadə edilmişdir. Alınma terminlərə bütün elmi

sahələrdə olduğu kimi aviasiya sahəsində də rast gəlinir. Məsələn, *eleron, kontur, xorda, klirens, demodulyator, deinterlearer, deskrebler və s.* Bu sahədə abreviatura şəkilli terminlər digər elmi sahələrə nisbətən daha çoxdur. Məsələn: *ATIS-radioyayım məlumatı, HHX-marşurutun indeksi, ATN-istiqlamət göstəricisi, CAT, CAS;*

Həm ümumi leksik fond, həm də terminoloji leksika iki mənbə hesabına dilin daxili imkanları hesabına və sözləmə yolu ilə zənginləşir. Bu da dilin bütövlükdə leksik sisteminin zənginləşmə qanunauyğunluqları ilə eyniyyət təşkil edir. Milli dil əsasında termin yaradıcılığı prosesi daim terminologiyanın inkişafında əsas mənbə olmuşdur. Hal-hazırda mövcud sözlərin yeni məna ifadə etməsi ilə yeni yaranan anlayışların ifadə vasitələrinin müəyyənlişməsi ən məhsuldar üsullardan biridir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində kənd təsərrüfatı, coğrafiya, geologiya, həmçinin başqa sahələrə aid terminologiyanın təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün əsas mənbələrdən biri dialekt və şivələrdir. Azərbaycanda qədim zamanlardan əkinçilik, heyvandarlıq, bağçılıq, ipəkçilik, toxuculuq, sənətkarlıq kimi sahələr geniş inkişaf etdiyindən Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif peşə və sənətlərə aid texniki alət və vasitələrlə bağlı çoxlu sözlər işlədilmiş və indi də işlədilməkdədir. Ona görə də bu sahələrə aid anlayışların adlandırılmasında dialektlərdə işlədilən söz və ifadələrdən istifadə olunmuşdur. Xüsusilə, son dövrlərdə terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı dialektlərə məxsus söz və ifadələrə daha çox yer ayrılmışdır. Məsələn, heyvandarlığa, torpaqşünaslığa, coğrafiyaya aid terminoloji lüğətlərdə bir sıra

dölçə, kədi, ödək, mağal, bozaq, burma, çilləmə, göycə, acıqovun və s. dialekt sözləri termin kimi işlənmişdir. Bu lüğətlərdə dialekt və şivələrdən termin kimi işlətmək üçün sözlər götürülərkən müəyyən prinsiplər gözlənilmiş, eyni məfhumun ifadəsi üçün müxtəlif dialektlərdə müxtəlif sözlər işlədilsə də, belə sözlərdən daha əlverişlisi, nəzərdə tutulan məfhumu daha dəqiq ifadə edəni seçilmişdir. Elmi terminologiyanın inkişafı üçün xalq dilinin dərinədən öyrənilməsi zəruridir. Dilimizi yad təsirlərin qalıqlarından təmizləmək üçün, ilk növbədə, xalq dilinə müraciət etmək ən doğru seçimdir. Belə ki, terminologiyaya daxil olan terminlərin bir qismi müəyyən mühitdə dialekt vahid olsa da, bu mühitdən kənarında xüsusi funksiya daşıyan elmi səciyyəli söz çevrilir.

Müasir Azərbaycan dilində terminoloji sistemin təhlili göstərir ki, bir çox terminoloji sahələrdə dialekt sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Lakin terminlər dialekt sözlərindən öz funksiyasına və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Dialekt sözləri hesabına anlayışların yaranması həm başqa dillərdən söz alınmasının qarşısını alır, həm də həmin məfhumların dildə asan ifadə olunmasına şərait yaradır. Bu proses dilin lüğət fondu tərkibində baş verir və yaranan hər yeni termin-sözlə lüğət tərkibi keyfiyyətcə zənginləşir.

Müasir dövrdə yeni texnologiyaların genişlənməsi ilə bağlı olaraq dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığına şərait yaranmışdır. Semantik üsulla terminoloji leksikanın inkişaf prosesində dil vahidləri təkmənalılıqdan omonimliyə doğru inkişaf edir. Bu zaman ümumişlək söz əvvəlki mənasından

uzaqlaşaraq tamamilə yeni mənada terminləşir. Beləliklə, sözlər səs tərkibi, formaca sabit qalmaq şərti ilə yeni mənalardan əlavə terminoloji mənalar da qazanır, məsələn: *qırış* sözü ümumişlək söz kimi “bir şeyin büküldüyü və qatlandığı yerdə qalan iz”, maliyyə sahəsində “investorlar üçün maraq doğuran, onların diqqətini çəkən maliyyə innovasiyası, maliyyə bazarında qeyri-adi hadisə”dir.

Müasir Azərbaycan dilində terminlər üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, semantik üsulla formalaşmış terminlərin əksəriyyəti qrammatik mənsubiyyətinə görə isimdirlər. Həmçinin bu isimlərin hamısı ümumişlək sözlərdir və semantik inkişaf nəticəsində termin funksiyasında işlənilir. “Elmi-texniki inkişaf nəticəsində meydana çıxan anlayışları yeni sözlərlə ifadə etmək əvəzinə, dilin daxili imkanlarına əsaslanaraq lüğət tərkibində işlənən sözlərə yeni semantik mənə vermək daha məqsədəuyğundur” [53,s.54]. Semantik üsuldən hazırda geniş şəkildə istifadə olunur. Daha doğrusu, müasir ədəbi dillərin terminologiyasında sözlərin mənasının dəyişdirilməsi üsulu geniş tətbiq olunur. Hazırda elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində bu üsullarla yaranmış terminlər çoxdur. Hamıya məlum olan Azərbaycan sözlərindən terminlər yaratmaq, yaxud onlardan termin kimi istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki Azərbaycan dilində terminologiyanın yaradılması və zənginləşməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji sistemin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur.

Dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı prosesində kalkalar müasir dövrdə istifadə olunan üsullardandır. Kalkaetmə prosesinin öyrənilməsi ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən dil əlaqələrinin tədqiqi probleminin bir tərkib hissəsidir. Bu prosesin öyrənilməsi, həmçinin müasir dildə baş verən hadisələrin təhlili və tədbiqi ilə bir həmahənglik təşkil edir. Bu baxımdan X.V.Quliyevanın “Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları” adlı monoqrafiyası kalkaların yaranmasını şərtləndirən dildaxili və dilxarici amillər, kalkaların çoxaspektli xüsusiyyətləri təhlil olunması baxımından diqqəti cəlb edir. O yazır: “Kalkalaşma meyli müasir dövrdə sözalmaya nisbətən xüsusilə fəaldır. Çünki yeni sözlərin əsas qismi mətbuatda işlənir, ümumişlək səciyyə qazana bilmir. Ona görə də təbii yolla həmin sözlərin kalkasının yaradılmasına zərurət əmələ gəlir” [54,s.113].

Azərbaycan dilində kalka yolu ilə termin-söz birləşmələri yaradılarkən həm dilimizin terminlərindən, həm də sözdüzəldici şəkilçilərindən geniş istifadə olunur. Hal-hazırda kalka üsulu ilə yaradılan yeni termin-söz birləşmələrinin miqdarı daha çoxdur. Bu üsulla yaradılan terminlərin böyük bir qismini sintaktik yolla əmələ gələn terminlər təşkil edir. Məsələn: *aralıq istehlak, artırılmış balans, bilik iqtisadiyyatı, borc neytrallığı və s.* Terminologiyada kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin üstünlük təşkil etməsi elmlərin inkişafı, bir-birinə inteqrasiya etməsi, müstəqillik qazandıqdan sonra başqa ölkələrlə azad, siyasi, iqtisadi əlaqələrin artması ilə bağlıdır.

Tərcümə üsulu ilə termin yaradıcılığı prosesi müasir dildə ən çox müraciət olunan üsullardandır. Son dövrlər bir çox elmi

sahələrdə terminlərin ingilis dilindən tərcümə olunaraq mənimsənilməsi prosesi müşahidə olunur: *administrator-inzibatçı, hot keys- qaynar klavişlər, mause-siçan, drunk mouse-sərxoş (tutqun) maus və s.* Söz və anlayış arasında asosiativ əlaqə termin yaradıcılığının mərkəzində dayanır. Termin anlayışa uyğun gəlmədikdə onu yeni terminlə əvəzləmə zərurəti yaranır. S.Sadıqova yazır: “sərxoş maus-kompüter mausunun kontakt şərinin tutulması və ya çirklənməsi zamanı mausa verilən addır. Burada işlənən “sərxoş” termini anlayışı düzgün ifadə etmədiyinə görə “tutqun” termini ilə əvəz etmək daha münasibdir. Çünki anlayışlar adlandırılarkən terminlə anlayış arasındakı uyğunluqlar nəzərə alınmalıdır” [204,s.5]. Alınma sözün milli vahidlərlə əvəz olunması o zaman uğurlu olur ki, yeni yaranan söz struktur və semantik baxımından alınma sözü tam ifadə edə bilsin.s.Quliyeva yazır: “Semantik və struktur normalar pozulduğu halda əvəz olunma məqsədi ilə yaradılan terminlər mənimsənilmir, varianta, sinonimə, paralelə və ya dubletə çevrilir” [55,s.41].

Elm və texniki kəşflərin çoxluğu alınma terminlərin yaranmasına səbəb olur. Son illər kompüter və texnologiya sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar terminologiyada yüzlərlə anlayış, məfhum yaranmışdır. Bu məfhumları ifadə edən terminlərin bir çoxu başqa dildə necə işlənirsə, eləcə də alınıb işlədilir. Məs.: *internet, ZIP, dog tag, disk, adapter, 3G, tester, spam, modem, punktir, aplet, sensor, eqosörfinq, coystik, eksployt, friker, sniffer, bruter, mantissa, teq, ossiloskop;* Göründüyü kimi, nümunədəki sözlər alındığı dildə olduğu kimi reseptor dildə də işlənir və onun qarşılığı olmur. Alınma

terminlərin digər qismi isə dilin fonetik, qrafik, qrammatik normalarına uyğun olaraq mənimsənilir. Son dövrlər alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində transkripsiya və transliterasiya ən çox müraciət olunan vasitələrdir. Hər bir söz transliterasiya edilərkən ana dilinin tələbləri-tələffüz və qrammatik cəhətləri, yazının isə qrafik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. *Veb-brauzer, vay-fay, tvist, tvitter, skayp, skrinşot, selfi* və s. tipli sözlər milli dildə bu üsul vasitəsilə mənimsənilmişdir.

Bir qrup alınma terminlər isə transkripsiya olunaraq mənbə dildəki formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalırlar: *vəb-sayt, tyutor, stəndap, qap, keş və s.* Bu prosesin mahiyyəti haqqında A.Qurbanov yazır: “Tədqiqatlar, elmi nəticələr də sübut edir ki, fonetik transkripsiyadan məharətlə istifadə olunması hər bir dilin incəliyi ilə eşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına kömək edir” [60,s.447].

Bəzi alınma terminlərin milli dildə qarşılıqları var. Fikrimizcə, bu tip alınma terminləri işlətməyə ehtiyac yoxdur. Məsələn, *virtual-mümkün, mobil- sürətli, informator-məlumat verən, informasiya- məlumat-xəbər, plenar-geniş* və s. İ.Abdullayeva bu cür hallara münasibətdə haqlı olaraq qeyd edir ki, dilə biganə yanaşmaq olmaz. Dilin lüğət tərkibində olduğu halda digər sözlərin dilə daxil olması həm onun saflığına xələl gətirir, həm də sadə xalq nümayəndələri üçün onu çətin anlaşılan edir” [3,s.24]. Zənnimizcə, yalnız ehtiyac duyulduqda alınma söz və terminlərə müraciət olunmalıdır.

Alınma terminlərin özünəməxsus struktur xüsusiyyətləri vardır. Onlardan bir qismi mənbə dildə sadə, digərləri isə

düzəltmə və mürəkkəb konstruksiyalı vahidlərdən ibarətdir. Mənbə dildə istər sadə, istərsə də düzəltmə, yaxud mürəkkəb quruluşlu terminlər Azərbaycan dilinə sadə leksik vahidlər kimi daxil olur.

Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi prosesində ayrı-ayrı terminlərin qarşılığı dəqiqləşdirilməli, dilimizin söz yaradıcılığı modelinə uyğun gəlməyən terminlər yeni söz ilə əvəz edilməlidir. Alınma və dilin özünəməxsus sözlərinin paralel işlənməsi terminlərdə sinonimlik hadisəsinin yaranmasına səbəb olur. Əslində, bu proses sinonimlik yox, paralellik kimi izah olunur. Çünki sinonimlər dildə bərabərhüquqlu işlənir, biri digərini sıxışdırıb çıxarmır. Terminoloji sahədə işlənən paralellərdə isə bu proses nisbətən fərqlidir və tədricən daha çox işlək olan variantlar dildə sabitləşir. Məsələn, *kompüter* və *bilgisayar* terminləri eyni anlayışı ifadə edirdilər. Ancaq müasir dildə məhz *kompüter* sözü elmi termin kimi sabitləşdi. Terminologiyada bu proses anlayışın mahiyyətini əks etdirən terminin tam formalaşmasına qədər davam edir. Belə ki, nəticədə hansı terminin işlənmə tezliyi dildə artırsa, terminoloji leksikada o yer alır. Dildə asan qavranılan anlayışları dəqiq ifadə edən termin varsa, başqa sinonimləri işlətmək dildə ağırlığa və dolaşılığa səbəb olur. “Yersiz işlənən hər bir leksik ünsür daxil olduğu dilin inkişafına maneçilik törədib, onun milli ahəngini poza bilər. Odur ki, əcnəbi dillərdən termin götürərkən onu dilimizin qayda-qanunlarına tam uyğunlaşdırıb işlətmək üsulunu ön plana çəkmək lazımdır” [55,s.75].

Bütün deyilənləri ümumiləşdirsək, müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının inkişaf istiqamətləri dilin daxili

imkanları, eləcə də alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. S.A.Sadıqova Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını yalnız termin kimi işlənənlər və həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işlənənlər olmaqla iki qrupa ayırır. [85,s.117] Demək, müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Həm ümumişlək, həm termin kimi işlənən sözlər: *tələbat, uyğunlaşma, yüklənmə, yükləyici, yazı*;

2. Yalnız termin kimi işlənən sözlər: *admin, adarme, autizm, diling, domen, sloqan*;

a. Bir neçə sahə üzrə xüsusişmiş terminlər: *relaksasiya, qroteks, fiksiya, breyk, kasting*;

b. Yalnız bir sahə üzrə xüsusişmiş terminlər: *ağdiş, bayt, baybek, kiker, printer*;

c. Müəyyən elmi sahə üzrə bir neçə mənə ifadə edən terminlər: *rekvizisiya, rekuperasiya, reqres, adapter, diler, banner, deqradasiya, diskont, integrator, kart*.

Müasir dövrdə nəşr olunan qəzet və jurnallarda daha çox Avropa mənşəli terminlər işlənsə də, türk mənşəli terminlərin işlədilməsinə də meyl güclənmişdir. Hətta bir çox alınma terminlərin milli dildə qarşılığı yaranmış və işləklik qazanmışdır. S.Sadıqova yazır: “Bu dövrdə yaranmış texniki anlayışları bildiren *tıxac, sıxac, bağlanc, süzgəc, üzlük, yorğunluq, kövrəklik, çəkisizlik* kimi terminlər dildə işləklik qazanmışdır” [88,s.5]. 90-cı illərdə publisistik üslubun lüğət tərkibini səciyyələndirən mühüm cəhətlərdən biri də mətbuata xeyli miqdarda türk sözlərinin axımıdır, məsələn: *olay, gündəm, ilgi, sonuc, özəl, yatırım, bəstəçi və s.* Son dövrlər Türkiyə

türkcəsindən yeni söz və ifadələrin alınması diqqəti daha çox çəkməkdədir. “90-cı illərdən sonra Türkiyə Respublikası ilə əlaqələrin genişlənməsi, gediş-gəlişin intensivliyi, Türkiyə televiziya kanallarının Azərbaycanda geniş yayımı türk sözlərinin dilimizə keçməsinə səbəb olmuşdur” [66,s.96]. Bu alınmalar Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində yeni yaranan sosiolinqvistik şərtlərə əsaslanır: *xüsusi-özəl, iclas-toplantı, mənbə-qaynaq, hadisə-olay, nəşr-yayım//yayın, müasir-çağdaş, dövr-dönəm və s.* Yeni-yeni anlayışlar meydana gəlib inkişaf etdikcə mövcud terminologiyada da dəyişikliklərin olması təbii və bu prosesin qarşısını almaq mümkün deyil. “Türkiyə türkcəsində *-sal, -səl* şəkilçisi vasitəsilə sözyaratma nümunələrinin bəzilərinə bizim dildə də rast gəlinir. Həmin dildə işlənən *kumsal, rakamsal* leksik vahidlərinin qarşılığı olaraq milli dildə *qumsal, rəqəmsal* sözləri işlənir. Hətta *rəqəmsal* sözü dildə termin yaradıcılığı prosesində iştirak etmiş və onun əsnasında *rəqəmsal imza, rəqəmsal video* texniki terminləri yaranmışdır. “Terminlər sistemində millilik prinsipinin pozulması tez-tez təsadüf olunur. Türk dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən, Türkiyə türkcəsində millilik daha qabarıq görünür” [66,s.153]. Beləliklə, qohum xalqların dil təcrübəsindən istifadə etmək termin və terminologiya problemlərinin inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Yeni sözlərin, terminlərin işləklilik qazanmasında, cəmiyyətə çatdırılmasında mətbuatın rolu danılmazdır. Müasir mətbuatda terminlərin bir çoxu Avropa dillərində olduğu kimi işlənir, bir qismi isə dilimizə tərcümə edilir. Azərbaycan

dövlətinin əldə etdiyi müstəqillik bizim dünyaya inteqrasiyamızı sürətləndirdiyi üçün son illərdə dilimizə çoxlu alınma terminlər keçmişdir, məsələn: *infrastruktur, qrant, trening, telekommunikasiya, multikulturalizm, trans, tempus, lizing* və s.

“Fond tərəfindən maliyyələşdirilmiş güzəştli kreditlər hesabına 2014-cü ildə 39 iri istehsal, emal və infrastruktur müəssisəsi istifadəyə verilmişdir.” “Fermer və sahibkarlar güzəştli şərtlərlə kredit toxum, “Aqrolizing” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən lizingə verilən və lizing yolu ilə satılan gübrə, texnika, damazlıq mal-qara almaq imkanlarına malikdir. (Respublika 19 aprel, 2015-ci il №082 (5243) səh.1) “Avropa standartları çərçivəsində təhsil sahəsində təcrübə mübadiləsi, təhsil sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, peşəkarlıq treninqləri, xaricdə təhsil və digər mühüm islahatları əhatə edir”. (Elm, 23 yanvar 2015-ci il, №02(1119)

Terminlərin çox işlək olması onların ümumişlək vahidə çevrilməsinə səbəb olur. Məsələn: *kredit, bank, bankomat, kreditor, biznes*; Bu proses ictimai-siyasi terminologiyada daha çox müşahidə olunur. Terminin determinləşməsi onun dilin müxtəlif üsullarında işlənərək ümumişlək söz funksiyasını yerinə yetirməsinə səbəb olur. Belə prosesi keçən terminlər ümumişlək sözə çevrilərək dili zənginləşdirən vasitə olurlar. “İlk baxışda sırf termin kimi nəzərə dəyən texniki leksikanın qısa müddətdə ümumişlək sözlərə çevrilməsi buna əyani sübutdur” [7,s.118].

Müasir Azərbaycan dilində terminlər quruluşlarına görə müxtəlifdir. Dilimizdə sadə, düzəltmə, mürəkkəb terminlərlə

yanaşı, söz birləşməsi şəklində və tərkibi terminlərə də rast gəlinir. Sadə terminlər: *cavab, xidmət, imkan, ünvan, vücud*; düzəltmə terminlər: *daşıyıcı, istifadəçi, izləmə, qovuşma, qaytarılma, sözcü, vasitəçi, sövdələşmə, yüklənmə, yükləyici*; mürəkkəb terminlər: *havatoplayıcı, özünüslanan, özünüidarəetmə, satınalma, işəsalma*; söz birləşməsi şəklində terminlər: *özxərcini ödəmə, qəti qiymət, qoşa səhmlər, məlumatların vizualizasiyası, mənfi ismarıç, onlayn xidmət, yadda saxlama və s.*

Terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır. Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın yaradılmasında terminoloji lüğətlərin böyük rolu olmuşdur. Son dövrlər nəşr olunan ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər əksər hallarda beynəlxalq dil hesab olunan ingilis dili və milli dil əsasında qurulmuşdur. Müasir dövrdə nəşr olunan lüğətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İngilis dilinə məxsus terminlərin yalnız konkret qarşılığı göstərilən lüğətlər;

2. İngilis dilində işlənən terminlərin konkret qarşılığı göstərilməklə bərabər, onların qısa izahı da verilən lüğətlər; Bu tip lüğətləri ikidilli izahlı lüğətlər də adlandırmaq olar. “Müxtəlif sahələr üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərin əsas hissəsini, əsasən keçən əsrin 50-60-cı illərindən sonrakı lüğətlər təşkil edir. Hazırda isə həmin lüğətlər daha da təkmilləşdirilmiş formada nəşr olunur” [3,s.25]. Son dövrlər Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə T.Xəlilova “Azərbaycan dilində izahlı inşaat terminləri lüğəti”,

Q.Məşədiyev, N.Seyidəliyev “İzahlı onomastik terminlər lüğəti”, A.Q.Ağayev “Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”, “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti” II cilddə, Q.Məhərrəmli “Mediada işlənən alınma terminlərin izahlı lüğəti”, “Jurnalistika terminləri lüğəti”, Q.Əliyev, A.Rüstəмова “İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti”, N.Əliyeva, R.Şərifov, C.Əhmədov “İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti”, R.Sədirxanov, R.Həsənov “Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”, R.Məmmədli “İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti”, S.N.Alimetov, N.B.Məmmədli, Ş.S.İbrahimoğlu, A.S.Alimetov “Tibb terminləri və klinik simptomlar lüğəti”, “İnşaat terminləri lüğəti (ingiliscə-rusca-azərbaycanca)” (tərtibçilər: İ.H.Bəhərçinov, Ş.H.Həsənov, N.M.Qaraisayev, Ş.H.Xəlilli), A.İsmayılov “Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti”, “Logistika terminlərinin izahlı lüğət”i (redaktor: akademik A.Paşayev; tərtibçilər: Elman Nəcəfov, Ənvər Həzərhanov, Azər Qurbanov, Heydər Turabov, Mələhət Mənsimli, Emin Qasimov, Könül Hüseynova, Polad İsmayılov), S.Sadıqova, S.Quliyeva “İzahlı terminlər lüğəti”, İsmayıl Calallı “İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti” nəşr olunmuşdur.

Son dövrlər nəşr olunan ikidilli lüğətlər sırasında “İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti” diqqətə layiqdir. Lüğətdə internet, kompüter və informasiya, kommunikasiya, texnologiya sahəsində ən çox işlədilən söz, ifadə və xüsusi terminlərin ingiliscə açılışı və azərbaycanca qarşılığı verilir. 8300-dən çox sözdən ibarət olan bu lüğətə ilk

dəfə olaraq sosial şəbəkələrdə işlədilən ən yeni terminlər də əlavə olunmuşdur [198].

Müasir dövrdə nəşr olunan çoxdilli lüğətlər sırasında “İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti” də var. Lüğətdə mülki aviasiyanın bütün fəaliyyət sahələri əhatə edən 7000-dən çox termin və bu terminlərə aydınlıq gətirən ingilis, fransız, ispan, rus dillərində çoxlu sayda məlumatlar verilmişdir [174].

Tibb sahəsində çap olunmuş “Tibb terminləri və klinik simptomlar lüğəti” təbabət ilə maraqlanan hər kəs üçün faydalı vasitədir. Kitabda praktik və elmi təbabət üçün lazım olan termin və simptomlar diaqnostika, daxili xəstəliklər, infeksiyalar, cərrahiyyə, pediatriya, onkologiya, ginekologiya və s. üzrə əlifba sırası ilə verilmişdir. Burada eponimik və qeyri-eponimik termin və simptomlar, latın və Azərbaycan dillərində orijinal və izahlı şəkildə şərh edilmişdir [213].

Hərbi sahədə 2010-cu ildə Zahir Salahov, İkrəm Qasımovun müəllifliyi ilə “İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər” lüğəti nəşr olunub. Lüğət 15000-dən artıq termin, söz və ifadəni əhatə edir və hazırkı dövrdə respublikamızda ordu quruculuğu işlərində, eləcə də digər dünya dövlətləri ilə diplomatiya və hərbi əməkdaşlıq sahəsində əlaqələrin genişlənməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir [186].

R.Əliquliyev, S.Şükürlü, S.Kazımovun təşəbbüsü ilə 2009-cu ildə Azərbaycan dilində elmi fəaliyyətlə bağlı ilk izahlı “Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər” lüğəti nəşr olundu. Lüğətdə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan 1082 əsas terminin geniş izahı verilir. Lüğətin müsbət keyfiyyətlərindən

biri də terminlərin böyük bir qisminin ana dilində işlənən qarşılıqları ilə verilməsidir. Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə düzülmüş və izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin [165].

Nəşriyyat təcrübəsində ilk nümunə olan izahlı lüğətlərdən biri də “Kino, televiziya, radio terminləri”dir. Kitabda kino, televiziya, radio, video, həmçinin bu sahələrin sıx bağlı olduğu informatika, sosiologiya, informasiya texnologiyaları və müasir kommunikativ jurnalistika sistemində ən çox işlənən terminlərin izahı verilmişdir [192].

Azərbaycan statistikasında ilk dəfə olaraq sistemli və kompleks şəkildə hazırlanmış 2010-cu ildə nəşr olunan “İzahlı statistika terminləri lüğəti”ndə bu sahə ilə bağlı 3768 anlayış və onların izahları öz əksini tapmışdır [181].

Tərcümə prinsipi əsasında qurulmuş ikidilli lüğətlərdən biri də 2004-cü ildə K.M.Şərifovun müəllifliyi ilə nəşr olunan “Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti”dir. 15000-dən çox termin və termin birləşmələrini əhatə edən bu lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq qarşılıqları verilmiş, bəzi terminlərin tərcüməsi mümkün olmadıqda isə onların dildəki sinonimləri qeyd olunmuşdur [210].

Kənd təsərrüfatının bir çox sahələrinə aid terminoloji lüğətlər çap edilmişdir. Lakin arıçılığa dair terminoloji lüğətin yaradılmasında heç bir təşəbbüs göstərilməmişdir. İlk dəfə olaraq Q.Sultanlı 2010-cu ildə “Rusca-azərbaycanca arıçılıq terminləri” lüğəti hazırlamışdır. Lüğətdə arıçılığa dair rus dilində olan ədəbiyyatlarda işlədilən 4200-ə qədər termin və ifadələrin ilk dəfə Azərbaycan dilində tərcüməsi verilmişdir [208].

Elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bunu nəzərə alaraq elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi bazanı özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənib hazırlanması zərurəti yaranmışdır.

Termin elm, texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində dəqiqləşmiş anlayışları adlandıran, izah edən, definitiv funksiyaya malik olan sözdür. Termin dəqiq olmaqla bərabər, həm də qısa olmalıdır. Terminin qısalığı onun asan mənimsənilməsi, yadda yaxşı saxlanması üçün əsas şərtidir. Sözün termin kimi formalaşması çoxmərhləli prosesin nəticəsidir. Belə ki, terminin yaranması üçün ilk növbədə anlayış mövcud olmalı və bu anlayışı ifadə edən söz onun əlamətlərini dəqiq ifadə etməli, definitiv mənaya malik olmalıdır. İkinci mərhələdə termin-sözün əlavə mənaları kənarlaşdırılır, onun işləklik səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Üçüncü mərhələ unifikasiya, standartlaşma və kodifikasiyadır. Bu zaman termin-söz üçün ən uyğun forma seçilir və o, elmi lüğətlərdə yer alır. Beləliklə, terminologiyada termin yaradıcılığı mütəxəssislərin fəaliyyəti nəticəsində tənzimlənir və inkişaf edir.

1.2. Elmi terminoloji leksikanın inkişafında dialekt sözlərinin rolu

Müasir dövrdə ayrı-ayrı dillərin inkişafının əsas mənzərəsi ən çox terminologiyada əks olunur. Ona görə ki, dilin lüğət tərkibində meydana gələn yeni sözlərin əksəriyyətini terminlər təşkil edir. Azərbaycan dilində də belədir. Terminoloji leksika dilin ümumişlək leksikasından fərqli olaraq özünəməxsus spesifik inkişaf xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Terminlərin yaranmasının əsasında dilin öz sözlərinin semantik baxımdan terminləşməsi, terminalma, beynəlmilləşmə, digər dillərdən birbaşa götürmə, təbii və texniki elmlər terminlərinin modifikasiyası, qrammatik üsullarla terminyaratma, abreviasiya və s. durur.

Termin yaradıcılığı üçün əsas zəmin anlayışın yaranmasıdır. Anlayışın təkmilləşdirilməsi üçün mühüm vasitə anlayışın digər anlayışlarla münasibətidir. Burada digər mənaların əsas anlayışla ayrı-ayrılıqda münasibəti əsas rol oynayır. Bu baxımdan, terminologiyanın inkişafı bu tip hadisələr üçün mühüm şərait yaradır. Belə ki, terminoloji leksikanın inkişafı nəinki terminoloji səviyyədə söz və anlayış arasındakı münasibəti, eləcə də anlayışların özləri arasındakı münasibəti aydınlaşdırmağa imkan verir. Sözün terminoloji leksikada yerini tapması üçün anlayışın olması və onu ifadə edən sözün mənasının semantik inkişafı və təkmilləşməsi əsas şərtlərdən sayılır. Məsələn, söz anlayışın mahiyyətini tam dərk etmək və açmaq üçün onu digər anlayışlarla əlaqəsini dəqiqləşdirir (fonem, morfem və s.) Beləliklə, söz anlayışla bağlı dərkətməni daha da dərinləşdirmiş olur. Bir anlayışın digər anlayışla

əlaqəsi təkcə onun mövcudluğunu deyil, eyni zamanda bu anlayışın sonrakı məna inkişaflarını istiqamətləndirməyə də kömək edir. Məna və anlayış əlaqələrinin sözlərdə əks olunması onların ayrı-ayrılıqda nəyisə ifadə etməsini göstərmir. Bu hal onları ayırmaq, fərqləndirməklə yanaşı, aralarında vahid oxşar cəhətin olmasını da üzə çıxarır.

Terminologiya ayrıca xüsusi sözyaratma üsul və vasitələrə malik deyil. Terminologiyada da ümumi ədəbi dildə sözlərin yaradılması üçün istifadə olunan üsul və vasitələrindən istifadə edilir. Belə ki, leksik-semantik üsulla yaranan terminlərin böyük əksəriyyəti ümumxalq sözlərinin termin səciyyəsi qazanması hesabına baş verib. Ümumxalq sözlərin terminləşməsinin digər halı isə sözlərin semantik baxımdan dəyişməsi hesabına baş verir. Semantik baxımdan dəyişərək terminləşən leksik vahidlərdən biri də dialekt sözləridir. İctimai-tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olan dialektizmlər ədəbi dilin inkişafında rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf edib formalaşmasında bir mənbədir və daim qalmaqdadır. M.İslamov yazır: “Dialekt və şivələr elə bir zəngin xəzinədir ki, termin yaradıcılığında ondan həmişə, hər zaman istifadə etmək mümkündür” [43,s.39]. M.Qasimov da dialekt sözlərindən qaynaqlanaraq termin yaratmanın tərəfdarı olmuşdur: “Termin yaradılarkən dilimizin dialekt və şivələrindən də istifadə edilməsi zəruridir. Çünki ayrı-ayrı sahələr üzrə terminologiyanın təkmilləşməsi və terminlərin dəqiqləşdirilməsi üçün dialektlərdə zəngin material var” [47,s.117]. Beləliklə, dilin terminoloji leksikasının inkişafında dialekt sözləri əsas mənbələrdən hesab olunur. B.Əhmədov

yazır: “Yenidənqurma şəraitində milli dillərin hərtərəfli tədqiqi və inkişafı üçün böyük imkanlar yaranmışdır. İndi kökə qayıtmaq, dilin daxili qanun və qaydaları əsasında onun sözlərini geniş türkoloji areala çıxartmaq zərurəti dilçilərimizin qarşısında mühüm bir problem kimi durur. Qədim abidələrin, ədəbi və elmi mənbələrin, canlı şivələrin sözlərinin başqa türk dilləri, onların abidələri, şivələri ilə tutuşdurmaq, tarixi müqayisəli metodun bütün imkanlarından istifadə dilçiliyimizə böyük uğurlar gətirə bilər [23,s.71-72]. Deməli, dialekt sözlərindən bəhrələnərək terminoloji leksikanı inkişaf etdirmək dilin öz tarixini, soykökünü, milliliyini qorumaq üçün əsas vasitələrdən biri hesab oluna bilər. Dialekt sözlərinin terminləşmə prosesi keçən əsrin 30-cu illərdə Azərbaycan dilinin terminologiyasının müxtəlif sahələrini əhatə etmişdir. Bu hadisə günümüzdə qədər davam edir. Bununla bağlı bir çox tədqiqatlar yazılmışdır. Bu dissertasiyalarda dialekt və şivələrin müəyyən sahələr üzrə leksik mənalari şərh edilməklə yanaşı, onların funksional xüsusiyyətləri, strukturları haqqında da məlumat verilmişdir [33, 37, 47, 68, 90].

Son dövrlərdə müasir dildə terminoloji leksikanın dialekt sözləri hesabına zənginləşməsi istiqamətində yazılan dissertasiyalar arasında K.Dənziyevanın “Azərbaycan dilində toy mərasimi leksikası”, H.Əsgərovun “Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikası”, E.Mirzəyevin “Azərbaycan dili Lənkəran və Astara şivələrinin terminoloji leksikası”, H.Mirzəyevin “Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri”, Ə.Həsənovanın “Azərbaycan xalq təsərrüfatı terminologiyasının nəzəri əsasları”, A.Cəfərovanın

“Azərbaycan xalq təbabəti terminləri”, H.Əsgərovun “Azərbaycan dilində zərgərlik terminləri” əsərləri xüsusilə maraqlıdır [18, 21, 26, 27, 33, 73, 74].

Terminləşmə nəticəsində dialekt sözləri məhdud məhəlli xarakterli sözdən elmi səciyyəli söz səviyyəsinə yüksəlir. Terminoloji işdə hər hansı anlayış deyil, yalnız müəyyən terminlə ifadə edilən, elm və texnikanın müvafiq sahəsinə daxil olan anlayış əsas götürülür. S.Sadıqova yazır: “Termin yaradılan zaman dialekt və şivələrdə termini daha dəqiq, konkret ifadə edən sözlərə üstünlük verilməlidir. Anlayışın ifadəsi üçün müxtəlif sözlərdən yalnız məfhumun mənasını düzgün, tam şəkildə ifadə edəni seçilməlidir. Dialekt və şivələrdə işlənən təsadüfi söz və ifadələr termin kimi işlədilməməlidir. Bu zaman dialektlərdən götürülüb terminə çevrilən sözlərin bu dildə müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı, termin yaradıcılığında rolu nəzərə alınmalıdır” [86,s.114]. Deməli, dialekt sözlərin termin kimi işlənmə məqamlarına dildə həssas yanaşmaq lazımdır. Hər cür dialekt sözünü elmi sahədə xüsusiləşdirmək düzgün hesab olunmamalıdır. Eləcə də anlayışları təmsil etməyən sözlərin termin adlandırılması düzgün deyil. Çünki “termin elmin, texnikanın, incəsənətin anlayışlarını, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri, istehsal proseslərini bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən səciyyəvi addır” [88,s.268].

Beləliklə, terminlər elm, texnika, siyasət və mədəniyyətə aid xüsusiləşmiş mənalı söz və ifadələr hesab olunduğu üçün dildə işlənən hər hansı sözü terminologiyaya birbaşa daxil etmək düzgün deyil. Belə ki, söz terminləşərkən onun əvvəlki

və sonrakı mənaları arasındakı əlaqələr dəyişir. Çünki terminləşmə prosesində sözün anlayış əlaqələri pozulur, semantikasında dəyişikliklər baş verir. İlk növbədə mənə xüsusiləşir. Söz terminləşdikdə termin-anlayış münasibəti təyin edilir, mütləq formada müəyyən sahə terminologiyasına daxil olur və definisiya əsasında təyin edən mənaya malik olur. Məhz bu prinsiplərə əsaslanaraq terminoloji leksikaya daxil etdiyimiz hər bir sözə diqqətlə yanaşmalıyıq. A.Qurbanov yazır: “Dialekt və şivələrdən söz almaqda ciddi ehtiyatlılıq tələb olunur. Çünki dialektlərdə işlənən hər sözü ədəbi dilə gətirmək olmaz, əks təqdirdə, bu, ədəbi dili ağırlaşdırır, onun inkişafına mənfi təsir göstərə bilər” [59,s.105]. Həqiqətən də, dialektlərdə işlək olan hər bir sözü olduğu kimi ədəbi dilə gətirmək olmaz. Dialekt sözləri də ədəbi dil normalarına tabe olaraq işlədilməlidir. Dialektlərdə ədəbi dilə xas olmayan uzun, qısa və burun saitləri işlənir. Eləcə də dialektlərdə ədəbi dilə xas *olmayan* *η*, (*sağır n*), *dişarası z*, *qovuşuq dz*, *tz*, eləcə də *x'* və *s*. samitlər var. Səslərin mahiyyət etibarilə qalınlaşması, incələşməsi, karlaşması, cingiltiləşməsi halları da dialektlər üçün norma hesab olunur. Dialekt və şivələrdə rast gəlinən səs əvəzlənməsi hadisələri həm ayrı-ayrı dialekt və şivələr, həm dialektlərlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri nümayiş etdirir. Bu isə həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxartmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli faktlar verir. F.de Sössür fonetik dəyişmələrin sərhədsizliyini işarənin ixtiyariliyi ilə bağlayaraq qeyd edir: “Kimsə hər hansı fonetik dəyişməni izah etmək istəsə, əmin olacaq ki, onlar

sonsuz və saysızdır, başqa sözlə desək, əvvəlcədən görmək olmaz ki, onlar harada bitəcək. Sözün müəyyən sərhədə qədər dəyişə biləcəyini düşünmək sadələvhlik olardı, guya ki, onu sonrakı dəyişmələrdən qoruyan nəyisə var” [89,s.36].

Dialekt sözlərini ədəbi dildə işlədərkən onu dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırmaq lazımdır. Çünki ədəbi dildə variantlar məqbul sayılmır və məfhum bir terminlə ifadə edilməlidir. Aşağıdakı nümunələrdə dialekt sözlərin fonetik variasiyaları və ədəbi dildə işlənmə formaları müqayisəli şəkildə izah olunur:

Yuxarı məxrəc samitlərinin *k'-q-g-ğ-y* əvəzlənmələri dil tarixi hadisəsi olub izlərini dialektlərdə saxlamaqdadır. *K>g, q, x', x, y*; Sözlərin axırında *g, x'* və ya *y* səsinin işlənməsinə görə dialekt və şivələri iki qrupa ayırmaq olar: Birinciyə şərq dialekt və şivələri daxildir ki, burada çoxhecalı sözlərin axırında *g* səsinə üstünlük verilir. İkinciyə qərb, şimal və cənub dialekt və şivələri daxildir ki, burada çoxhecalı sözlərin axırında *x* səsinə üstünlük verilir. Belə ki, *k* səsinin *q* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə Naxçıvan və Qazax dialektlərində təsadüf olunur. *K* səsinin *g* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi isə daha çox cənub dialekti və şivələrinə aiddir. Heyvandarlıq termini *gədək* “balaq, camış balası” deməkdir” [150,s.17]. Sözlərin dialektlərdə işlənən *gedax* (Kəlbəcər), *gedeg* (Quba), *gedex'* (Şəki), *gedək* (İsmayilli, Qax, Ucar, Zərdab), *gedəx'* (Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Qazax), *gədəy* (Laçın) variasiyaları bütün hallarda “balaq, camış balası” mənasını bildirir [158,175].

k>g; *K* səsinin *g* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, ümumiyyətlə, Cənub dialekt və şivələrinə aiddir. Bu hadisəyə

bir neçə sözdə qapalı *e*, *ü* saitlərindən və bəzən *o* səsindən əvvəl təsadüf olunur. Məsələn, *bələkün* dialekt sözü Bakıda “sarı çiçəkli yabanı ot” deməkdir. Sözün *bələgün* forması “Botanika terminləri lüğəti”ndə eyni mənada termdir [151,s.43],[159,39].

q>x; Çoxhecalı sözlərin axırında *x* səsinin işlənməsi Azərbaycanın qərb, şimal və cənub dialekt və şivələrində rast gəlinir. Məsələn, *başlıq* sözü xalçaçılıq terminləri lüğətində “xalçanın yuxarı və bəzən də aşağı hissəsində yazılan söz və ya sahibinin adı”, Quba qrupuna daxil olan “Xırdagül çiçi” xalçasının əsas elementi, Cənubi Azərbaycanın Mağara şəhərinin ətrafında yerləşən xalçaçılıq məntəqələrindən biridir. Sözün *başdix* variantı isə Təbriz bölgəsində “əldətoxunan yaylıq” deməkdir [157,s.26],[150,s.42].

Bozax sözünün *bozaq* variantı Füzuli, Şəmkir, Tovuz bölgələrində “yerli qoyun cinsi”, Füzulidə “yemiş növü”, Ağdamda “quru ot” mənasında dialekt söz kimi işləkdir, botanika sahəsində sözün *bozaq* variantı “şoran torpaqlarda bitən birillik ot bitkisi” mənasında terminləşmişdir [151,s.60], [159,s.90]. Sözdə son hecaya düşən vurğunun nəticəsi olaraq *q>x* əvəzlənməsi baş vermişdir.

Və ya *boyaq>boyax*// *bo:a*; *Boyaq* dialekt sözü “kökündən qırmızı boya alınan “qızıl ot” adıdır [150,s.35]. Sözün *boyax* variantı Cəbrayıldə, *bo:a* variantı isə Xanlarda “qırmızı rəng almaq üçün işlədilən yabanı bitki adı” kimi işlənir. Termin kimi bu söz “birillik bitki” mənasını ifadə edir [150,s.59], [159,s.190].

k>x; Azərbaycanın qərb, şimal və cənub dialekt və şivələrində çoxhecalı sözlərin axırında x səsinə üstünlük verilir. Məsələn, *köynək> köynək'*; *Köynək'* sözü Ağdaş, Mingəçevir, Şəkiddə “barama qurdunun üstündəki nazik pərdə” deməkdir [151,s.289]. Sözlün *köynək* variantı isə “sazın örtüyü, donu, torbası” və s. mənalarını ifadə edir [168,s.58].

c>ş; C səsinin ş səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, Qərb və Şimal dialekt və şivələrinə aiddir. Məsələn, *qirtiş* sözü İmişlidə “ot, yaz otu”, sözlün *qirtic* variantı “Botanika terminləri lüğəti”ndə eyni mənada terminləşmişdir [151,s.333],[159,s.194].

c>j; Sözdə c səsinin j səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, Qərb dialekt və şivələrinə aiddir. Belə ki, *acıqici* dialekt sözü Cəbrayıl, Zəngilan bölgələrində “vəzəri” deməkdir. Sözlün *acıqıji* variantı eyni mənada botanika sahəsində termindir [151,s.1],[159,s.189]. Göründüyü kimi, sözlün səs əvəzlənmiş forması terminləşmişdir.

ı>i; *Kasnı//kasni* dialekt sözü Ordubad, Şamaxı bölgələrində “yabanı dərman bitkilərindən birinin adı” kimi işləkdir. Sözlün *kasnı* forması “Botanika terminləri lüğəti”ndə xalq təbabətində işlədilən “iynə yarpaqlı, mavi çiçəkli bitki” kimi verilmişdir [159,s.203], [151,s.269]. *Kasnı ağacı* isə bu bitkinin çiçəklərindən çəkilmiş, xalq təbabətində işlənən növüdür.

i>u; Sözdə u səsinin i səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, Şərqi dialekt və şivələrinə aid olub, sözlün son hecasında özünü göstərir. *Zopu>Zopi*; *Zopi* sözü Ucarada “milli oyun adı, yallı”, *zopu* forması isə musiqi sahəsində “keçmiş əyyamlarda

toylarda cavanların zopa ilə oynadıqları əşyanın adı” mənasında termdir [150,s.652],[168,s.49].

u>i; Sözdə *i* səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, əsasən, Şərq və Cənub dialekt və şivələrinə aiddir. Məsələn, *gecəquşu* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə iki mənada- *zoologiya* termini kimi “yarasa, yəni gündüzlər yatıb gecələr ov edən, siçana oxşar geniş pərdəqanlı heyvan” və məcazi mənada isə “cəhalətpərəstlik, maarif düşməni simvolu” kimi qeyd olunur [153,s.215]. Sözü *gecequşi* variantı Cəlilabadda, *gecəquşu* variantı isə Cəbrayılda yarasa mənasında işlənir [150,s.175].

ə >i; Sözdə, xüsusilə, söz köklərində *ə* səsinin *i* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə bəzi dialekt və şivələrdə təsadüf olunur. Bu fonetik hadisəni Azərbaycan dili ilə tatar, başqırd və xakas dillərini müqayisə etdikdə də görə bilirik. *Tənəkə//tənikə* Ordubadda “alaçığın yan tərəflərini örtmək üçün qamışdan toxunmuş hasar” mənasında işlənir. Ancaq bu dialekt sözün yalnız *tənəkə* variantı “hasar” mənasında memarlıq sahəsi üzrə xüsusiləşmişdir [151,s.559], [191,s.19].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ilkin uzanma çox zəif halda bəzi sözlərdə özünü göstərir. Məsələn, *bari/ ba:ri* Ağstafa, Gəncə, Göyçay, Qazax, Oğuz, Şuşada *bari* dialekt sözü “divar”, Ağstafa, Oğuzda isə “hasar” mənalarını ifadə edir. Dialekt sözün *ba:ri* variantına Şəki dialektində də rast gəlinir. Sözü həm “divar”, həm də “hasar” mənaları memarlıq sahəsində termin kimi işlənir [151,s.33],[191,s.19].

Söz ortasında samitlərin düşümünə dialekt və şivələrdə daha tez-tez rast gəlmək mümkündür. Belə ki, şərq dialekt və

şivələrdə *v* səsinin düşümü hadisəsi geniş yayılmışdır. Ancaq *v* səsinin düşümünə Qərb dialekt və şivələrində, eləcə də Zaqatala-Qax şivəsində də təsadüf olunur. Lakin burada bir fərq nəzəri cəlb edir. Şərq dialekt və şivələrində, həmçinin Şəki dialektində *v* səsinin düşümü çox vaxt *sonor* və *ş*, *ğ* səsləri qarşısında baş verir: *koğ*a Ağdam, Bərdə, Borçalı, Daşkəsən, Gədəbəy, Göyçay, Xanlar, Xocavənd, İmişli, Qazax, Qax, Tərtər, Tovuz, Yevlax bölgələrində “ucu qarmaq şəkilli uzun ağac və ya dəmir” deməkdir. Sözün *kovğ*a variantı Zaqatala bölgəsində də eyni mənanı bildirir. Bu dialekt sözün yalnız *kovğ*a variantı heyvandarlıq sahəsində termin kimi formalaşmışdır [151,s.286], [170,s.199]. Göründüyü kimi, bu sözün terminləşməsi prosesində səstartımı hadisəsi müşahidə olunur.

Beləliklə, nümunələrdən aydın olur ki, fonetik dəyişmələr sözlərə yox, səslərə təsir edir. Dəyişməyə yalnız fonem məruz qalır. Fonetik dəyişmə və hadisələr heç də həmişə mütləq olmur, əvəzlənməyə məruz qalan səs müəyyən vurğu altında, yaxud vurğusuzluq şəraitində baş verir. Saitlərdən fərqli olaraq samitlərdə paralellik daha çox rast gəlinən hadisədir. Bu isə kar və cingiltili səslər arasında bir sıra fonoloji halların olması ilə bağlıdır. Bu prosesin orijinallığı ondadır ki, ancaq əsl türk sözləri bu qanuna tabedir.

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində dialekt sözləri əsasında formalaşan həm sadə, düzəltmə, həm də mürəkkəb quruluşlu xeyli sayda termin səciyyəli sözlər işlənir. Dialekt sözləri əsasında yaranan terminləri quruluşuna görə üç qrupa ayırmaq olar:

1. Dialekt sözləri əsasında formalaşan sadə terminlər: *darangi*, *əbrişim*, *ərik*, *barınc*, *boranı*; Sadalanan dialekt sözləri semantik cəhətdən inkişaf edərək yeni terminoloji mənə qazanır. Belə ki, bu sözlər dilin inkişafı prosesi nəticəsində ədəbi dilə daxil olaraq ümumişlək sözə çevrilmişlər. Daha sonra müəyyən elm sahələrində yer alaraq xüsusiləşmiş və terminə çevrilmişlər. Məsələn, *darangi* sözü Gəncə, Şəki, Tovuzda “qələmə ağacı”, Qazaxda “ağacın kəsilmiş quru budaqları” mənasında işlənir [151,s.124]. Söz semantik inkişaf prosesi nəticəsində ümumişlək söz və termin kimi botanika sahəsində “qovaq cinsindən olan ağac”, “piramidal qovaq”, “ağaclaradan kəsib-tökülmüş budaqlar” mənalarında termindir [152,s.537],[159,s.196]. Eyni formada semantik inkişafa digər sözlərdə də rast gəlinir: *Əbrişim* Ağdaş, Kürdəmir, Göyçay bölgələrində “qovaq ağacının bir növü” deməkdir [150,s.154]. Botanika sahəsində “lələkli yarpağı və ətirli çiçəyi olan ağac növü, akasiya” mənasında xüsusiləşmişdir [159,s.198]. *Ərik* sözü Dərbənd, Quba bölgələrində “cır alça” deməkdir [151,s.176]. Botanika sahəsində isə “sarı, ətli, şirin, birçəyirdəkli meyvə və bu meyvənin ağacı” kimi terminləşmişdir [159,s.199]. *Barınc* sözü Oğuz bölgəsində “alaq otu” mənasında işlənir [151,s.33]. “Botanika terminləri lüğəti”ndə bu söz “paxlalılar fəsiləsindən olan alaq bitkilərindən biri” kimi qeyd olunur [159,s.221]. *Boranı* sözü Bakı, Gəncə, Şərur, Ordubadda “göyerti və yumurtadan hazırlanan xörək növü” deməkdir, botanika sahəsində isə eyni söz “qabaq növü” mənasında termindir [151,s.57], [168,s.190].

2. Dialekt sözləri əsasında formalaşan terminlərin mühüm bir hissəsini düzəltmə terminlər təşkil edir, *məsələn: qaytarma* (qaytar+ma) sözü –*ma* şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gəlmiş və Salyanda dərman adıdır [159,s.192],[151,s.318]. *Qaytarma* sözü botanika sahəsində “çoxillik çəmən bitkisi”dir. Eyni zamanda bu söz musiqidə “oyun havalarından birinin adı” kimi işlənir. *Döşəmə* (döşə+mə); Şəmkirdə “çarıq altına qoyulan yamaq”, Borçalı, Laçın, Lənkəran, Mingəçevir, Salyan, Şəkiddə “ev və ya tövlənin tirlərinin üstünə döşənən şax budaq” deməkdir [150,s.143]. İqtisadiyyat termini kimi bu söz “birja üzvləri ilə sazişlər bağlamağa icazə verirlən yer” anlamında xüsusiləşmişdir. Bu sözün, həmçinin “çuxur”, “birja halqası, rinq” mənaları da işləkdir [178,s.197].

3. Dialekt sözləri əsasında formalaşan mürəkkəb terminlər: Quruluşca sadə dialekt sözlərin terminləşməsinə daha çox şahidi oluruqsa da, mürəkkəb quruluşlu dialekt sözlərinin terminləşməsinə də rast gəlinir. Məsələn, *karvanqıran* sözü karvan və qıran sözlərinin birləşməsindən yaranıb və “zəhərli bitki” adı bildirən termdir. Bu söz Ordubad, Şahbuzda da “zəhərli bitki” adı kimi işləkdir [150,s.203], [151,s.268]. *Dəmirqara* dialekt sözü Ağdam, Bərdə, Borçalı, Tovuz bölgələrində “dəmirağac” mənasını ifadə edir [151,s.132]. Botanika termini kimi *dəmirqara* sözünə “vələs ağacının meşələrdə bitən bir növü” mənasında rast gəlinir [159,s.197]. Yaxud, *bat-bat* sözü “yabanı bitki” adı kimi Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Ucar, Xanlar, Kəlbəcər, Şuşa ərazilərində, “Botanika terminləri lüğəti”ndə isə “bəngotu”, “pis qoxulu acı dadan ot bitkisi” [xalq təbabətində işlədilir] mənasında qeyd olunur

[151,s.37], [159,s.190]. *Başaltı* baş+altı sözlərinin birləşməsindən yaranıb Bu söz Şimali Azərbaycanda maldarlıqla məşğul olan tərəkəmələrin məişətdə istifadə etdikləri “yastıq” deməkdir və daxilində qırxıntı və ya yun doldurulan bu yastıq baş altına qoymaq üçün istifadə edilir [151,s.34]. *Buzovburnu* sözü *buzov* və *burun(u)* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, Xaçmaz ərazisində “danadışi” mənasında işlənən sözdür [151,s.66]. *Çayotu* (çay+otu) Ağdam, Qazax, Tovuz bölgələrində “çay dəmləmək üçün istifadə edilən ətirli ot”, Qazax, Zaqatalada isə “quru çay” anlamını verir [151,s.94]. “Botanika terminləri lüğəti”ndə bu söz “çay dəmləmək üçün istifadə edilən ətirli ot” mənasında termindir [159,s.217]. *Safsaf* Ordubadda “tülküyə oxşar vəhşi heyvan” adıdır [151,s.468]. *Zıgziğ* Qax, Oğuz, Tovuz, Zaqatala bölgələrində “alabaxta” (quş adı) deməkdir. Bu dialekt sözü zooloji termin kimi eyni anlamda xüsusiləşmişdir [151,s.644],[196,s.84]. *Qılbaş* Göyçay, İmişli, Lənkəranda “yara” (dırnağın altında) deməkdir [150,s.296].

Dialekt sözləri əsasında yaranmış terminlərin əksəriyyətini adlar, xüsusilə, isimlər təşkil edir. Çünki termin hər şeydən əvvəl addır. Definitiv funksiyaya malik olmaqla yanaşı, o, nominativ funksiyaya da, yəni adlandırmaq xüsusiyyətinə də malikdir. Dialektlərimizdə müxtəlif elm, peşə, təsərrüfat sahələrinə aid xeyli sayda anlayış adları vardır. Məsələn: *ağıl, maça, bar, basqı, külçə, lay, boyaq, çətənə, darangi, ərik, bozaq, buzovburnu* və s. Dialekt və şivələrdə yerli təsərrüfat, maldarlıq, sənətkarlıqla bağlı olan bir çox terminlər işlənir ki, bunlar ədəbi dildə təsadüf edilmir. Dialekt sözləri ədəbi dildə

həm məhdud, həm də qeyri-məhdud səviyyədə işləkdir. Terminoloji leksikada dialekt sözləri əsasında formalaşan termin səciyyəli çox sayda sözə rast gəlinir. Dialekt və şivələrdə növ, ad və digər anlayışları bildirən sözlər ümumiləşdirici anlayışları bildirən sözlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Dialektoloq M.Şirəliyev dialekt və şivələrin leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən yazır: "...Dialekt və şivələrdə növ anlayışını bildirən sözlər daha çox yayılmışdır. Ədəbi dildə təbiət hadisələrinin, kənd təsərrüfatı alətlərinin, ya da heyvanların yaşlarına, rənglərinə və yerişlərinə görə ümumi adları varsa, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bunların növlərinin, hissələrinin adları bütün təfərrüatı ilə verilmişdir. Misal üçün, ədəbi dildə yağışın, küləyin növləri, arabanın hissələri, atın yerişi, yaşa görə camış, rəngə görə keçi adlarını və s. bildirən bir-iki söz varsa, dialekt və şivələrimizdə bunların bütün növləri, hissələrini bildirən sözlər işlənməkdədir" [90,s.331]. Terminləşən dialekt sözlərini leksik mənə baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Növ bildirən termin səciyyəli sözlər: *abasbeyi, bağıtamil, külmə, tafi, tel, şireyi, turac, velə və s.*

2. Alət, ləvazimat adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *karkar, dint, dişə, bəngi, qılıj və s.*

3. Bitki, dərman otu adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *dəmirqara, batbat, karvanqıran, çayotu, ağ, bəlgə, biyana, caj və s.*

4. Xəstəlik adları bildirən termin səciyyəli sözlər: *xora, ala, ağırlıq, qılbaş, sil, cələ, yaman, əngər, illət, inağ, kəm, dələzar və s.*

5. Metal adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *silsilə, təkbənd, küfə, hel və s.*

6. Mal-qara adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *baytal, bozax, tutma, binə, caylax, şamoy və s.*

7. Xalça növləri adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *bəçəgöl, dəmirçilər, mərəzə, çin, kənarə və s.*

8. Musiqi alətləri adı bildirən termin səciyyəli sözlər: *cürə, burbuğ və s.*

Dilin lüğət tərkibinə nəzər salsaq görürük ki, hal-hazırda elmi terminoloji leksikada çoxlu sayda dialekt sözlərinin terminləşməsinə rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan *geologiya, iqtisadiyyat, tibb, botanika, zoologiya, musiqi, idman, torpaqşünaslıq, heyvandarlıq* elm sahələrində bu proses özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Geologiya Azərbaycanda hələ qədim dövrlərdən mövcud olan elm sahəsidir. Elmin inkişafı ilə bağlı olaraq bu sahə üzrə xeyli sayda terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlərdə dialekt sözləri hesabına yaranan bir çox geologiya terminləri var. Həmin sözlərin tarixi inkişafına nəzər saldıqda məlum olur ki, bəzi sözlər əvvəlki, qədim mənalarını saxlayaraq terminləşmiş, digərləri isə tam fərqli mənada xüsusiləşmişlər. Məsələn, *bar* sözü geologiyada “iri qum tirəsi, su hövzəsinin dib çöküntülərinin sahilə doğru eninə yerdəyişməsi nəticəsində əmələ gələn tirə” mənasında termindir [191,s.49]. Bu söz Ağsuda “çiy südün üzü”, Qazaxda “kif”, Ağdam, Bərdə, Şuşada “xəstənin dilində, dodaqlarında əmələ gələn ağ ərp” deməkdir [150,s.39]. Terminləşən bu sözün tarixi, əslində, daha qədimlərə söykənir. Belə ki, V.V.Radlov lüğətdə *bar* sözünün

“barı”, “hasar” mənasını qeyd edib [217,s.1474-76]. Digər mənalarla yanaşı sözün “barı”, “hasar” mənaları hələ qədim zamanlarda işlək olub. “Türkcə-rusca lüğət”də bu sözün “barı, hasar” mənaları ilə yanaşı, “daldalanacaq” mənası da qeyd olunub [225,s.27]. Mənbələrdə qeyd olunan mənalara əsasən, qədim türk sözü olan *bar* sözü, göründüyü kimi, ilkin mənasını qoruyaraq bu gün dilimizdə elmi sahədə xüsusiləşmişdir.

Geologiyanın sahələrindən biri də mineralogiyadır. Mineralogiya təbii şəraitdə yer qabığında yaranan müxtəlif mineralların fiziki-kimyəvi xassələrini, tərkibini, mənşəyini və əmələgəlmə qanunauyğunluqlarını öyrənən sahədir. Mineralogiya sahəsi üzrə də dialekt sözlərinin terminləşməsi prosesinə rast gəlirik. Məsələn, *lay* sözü geologiya sahəsində “qalınlığı yayıldığı sahənin ölçülərindən qat-qat kiçik, əsasən bircinsli (olmaya da bilər) altıda və üstə yatan laylardan laylanma müstəviləri ilə ayrılan geoloji cisim”, stratigrafiya mənasında “kəsilişdə müəyyən stratigrafiya yeri olan tərkibcə eynicinsli, yayılma sahəsinə nisbətən az qalınlıqlı, hər hansı bir əlaməti ilə fərqlənən, altıda və üstə yatan çöküntülərdən aydın sərhədlərlə hüdudlanan geoloji cisim” mənasını verən termdir [191,s.305]. Bu söz Bakıda “yastı daş”, İmişli, Kürdəmirdə isə “pambıqdan toxunmuş palaz” anlamında işlənir [150,s.324]. *Lay* sözü bu halda, demək olar ki, Bakı dialektində işləndiyi mənənin semantik inkişafı nəticəsində terminləşmişdir.

Geologiya termini kimi *külçə* sözü səpintilərdə öz ölçülərinə görə başqa metal hissəciklərindən kəskin ayrılan az yuvarlaqlı sərbəst metal parçasıdır. Külçənin çəkisi 0,1-0,2 qramdan bir neçə kiloqrama qədər ola bilər. Tərkibində bəzən

başqa metallara da rast gəlinir [191,s.266]. Ağdam, Bakı, Gədəbəy, Salyan, Göyçay, Kürdəmir, Qax, Oğuz, Şamaxı, Şəki bölgələrində işlək olan *külçə* sözünə “qəbir üstə paylanılan halva-çörək” və “təndirdə bişirilən yağlı çörək mənalarında rast gəlinir [150,s.266]. *Külçə* sözü zahiri oxşarlıq əsasında dialektlərdə işləndiyi mənənin semantik inkişafı nəticəsində terminləşmişdir.

Geologiyanın petroqrafiya sahəsi yer qabığını təşkil edən müxtəlif mənşəli süxurlar haqqında təlimdir. Bu sahədə çökmə süxur adı bildirən terminləşmiş dialekt sözlərinə rast gəlik ki, onların da formalaşmasında ədəbi dildə mövcud üsullardan eyni şəkildə istifadə edilmişdir. Termin yaradıcılığı prosesini ümumi ədəbi dildə söz yaradıcılığı prosesindən təcrid edilmiş şəkildə götürmək olmaz.

Geologiyada *daban* sözü “layı altından məhdudlaşdıran səth” (layın stratigrafik aşağı səthi) və “dağ-mədən işlərində faydalı qazıntı (damar, filiz yatağı) layının altında yatan “boş süxur” mənasında işlənir [169,s.84]. *Daban* sözünün maraqlı semantik tutumu var və dialektlərdə bu sözə Qazaxda “dəyirmanın işini nizamlayan dəmir hissə”, Şamaxıda “tütün bitkisinin kökə yaxın yarpaqları”, Kürdəmirdə “qapını çərçivəyə birləşdirən oxucuqlar [qapı bu oxucuqlar üzərində fırlanır]” mənalarında rast gəlinir [150,s.109]. Sözü etimologiyasına nəzər salsaq, hələ qədim zamanlarda sözü “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *ta:ban//daban//taba:n//taban* variantlarının “daban, iz”, “tir” eyni zamanda “metal hissə” mənaları verilmişdir [222,s.110]. Müasir ədəbi dildə *daban* sözü ayağın dal hissəsinə deyilir. Yuxarıda qeyd olunan

mənalarla *daban* sözünün terminoloji mənasının funksiya baxımından yaxınlığı var və bu yaxınlıq əsasında o, elmi sahədə terminləşmişdir.

Geologiyada *xır* sözü “ölçüləri 10-100 min olan və demək olar ki, tamamilə itibucaqılı süxur qırıntılarından təşkil olunmuş iriqırıntılı kövrək (psefit) süxur” mənasında işlənir [169,s.204]. Bu söz Ağdaş, Bakı, Quba, Oğuzda “bostan”, Ordubadda “tamam”, Gədəbəy, Goranboy, Qazax, Tovuz, Zəngilanda “çınqıl, çınqıl qarışıqlı qum”, Cəlilabad, Göyçay, Kürdəmirdə “vint”, Oğuzda “bostan ləki”, Qazaxda “xırda” mənalarında işləkdir [150,s.222]. Göründüyü kimi, dildə mövcud olan *xır* sözü səs tərkibini, formasını və ilkin mənasını saxlamaq şərti ilə əlavə terminoloji mənə qazanaraq geologiya sahəsində xüsusiləşmişdir.

Geologiyanın digər şöbələrindən biri də hidrogeologiyadır. Bu sahədə də semantik üsul əsasında terminləşmiş dialekt sözlərinə rast gəlinir. Məsələn, *basqı* sözü “vahid su kütləsinin müqayisə müstəvisindən (hidrogeologiyada dəniz səviyyəsi) hər hansı hündürlükdə yerləşən nöqtədəki potensial enerji”, “süxur keçiriciliyinin azalması və ya axın sərhədində səviyyənin qalxması nəticəsində yeraltı su səviyyəsinin qalxması” mənasında terminləşmişdir [169,s.50]. Bu söz dialekt sözü kimi “tayada otu saxlamaq üçün onun üstünə qoyulub bağlanan uzun ağac” mənasında işlənir [150,s.41]. Qədim türk sözü olan *basqı* sözünə bir çox qədim mənbələrdə rast gəlinir. Məsələn, “Türkcə-rusca lüğət”də “təzyiq”, “sürgün”, [225,s.28] “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə isə sözün “təzyiq”, “əzmək”, “həngamə”, “məngənə”, “hücum”

mənaları qeyd olunub [221,s.76]. Eyni zamanda söz V.V.Radlovun “Türk dillərinin sözlüyü” kitabında isim kimi “təzyiq”, “basqı”, “pilləkən” mənalarında verilmişdir [217,s.1533]. Müasir dildə bu söz *basmaq*, *təzyiq* deməkdir. Beləliklə, qədim türk sözü olan *basqı* sözü ilkin mənasına yaxın mənada geologiya sahəsi üzrə terminləşmişdir.

Linqvistik təhlillərə əsasən, aydın olur ki, geologiya sahəsində xeyli sayda termin vardır ki, onlar dialekt sözləri əsasında yaranıblar. Bu da termin yaradıcılığında dialekt sözlərinin əsas mənbələrdən biri olmasını bir daha təsdiq edir. A.Axundov yazır: “Başqa dillər kimi, Azərbaycan dilində də yeni sözlərin çeşidli qaynaqları var. Onlardan dördü əsasdır: ümumxalq dili və ya müxtəlif dialekt və şivələr, klassik ədəbi dilimiz, əcnəbi dillər, nəhayət, müasir bədii, publisistik, elmi ədəbiyyat və mətbuat üslubu” [8,s.72]. Dialekt sözlərin geologiya sahəsi üzrə terminləşməsinin ən əsas səbəblərindən biri geologiyanın əldə etdiyi nəticələrin xalq təsərrüfatına tətbiqidir.

Müasir dövrdə tikinti texnologiyasında böyük irəliləyişlər baş verir. Memarlıq məktəbləri təsis edilir. Texniki tərəqqi dövründə memarlıq sənətinin tikinti mühəndisliyindən ayrılması prosesi başlayır. Memarlar əsasən tikililərin xarici görünüşü ilə, digərləri isə tikinti işlərinin texnologiyası üzrə ixtisaslaşırlar. XX əsrdə tikililərin konstruksiyalarının mü-rəkkəbləşməsi sayəsində bu istiqamətdə daha da şaxələnmə baş verir. Hal-hazırda bu sahəyə qoyulan böyük investisiyalar memarlıq sahəsinin daha da inkişaf etməsinə, bu da öz növbəsində yeni anlayışlar və tendensiyaların yaranmasına

səbəb olmuşdur. Bu hadisələr yeni terminlərin yaranması ilə nəticələnir. Memarlıq sahəsində işlənən terminlərin bir qrupu alınmalar hesabına dilə daxil olmuşdursa, digər qrupu dilin daxili imkanları-dialektlər hesabına yaranmışdır. Bu zaman iki istiqamət nəzərə çarpır, birinci halda dialekt sözləri əvvəlki mənasını qoruyaraq terminləşir, məsələn: *ağlay* dialekt sözü Bakıda “tikinti üçün istifadə edilən çox möhkəm daş” mənasında işlənir. Memarlıq sahəsində də *ağlay* sözü “tikintidə istifadə edilən möhkəm xüsusi daş növü” kimi anlaşılır [191,s.9],[151,s.5]. Qədim türk sözü olan *ağlay* əvvəllər də tikinti sahəsi ilə bağlı mənə ifadə etmişdir. Belə ki, *ağlay* “Türk ləhcələrinin sözlüyü” lüğətində “dam örtüyü” mənasında qeyd olunub [220, I,s.177]. Göründüyü kimi, bu dialekt sözün semantikasi daş növünü bildirir və eyni anlamda da elmi sahədə xüsusi mənalı sözə çevrilərək terminləşmişdir. Yaxud, *şirə* sözü Kürdəmir, Mingəçevir, Şamaxı, Şəkiddə “evin divarlarını və torpaq döşəməsini ağartmaq üçün xüsusi gildən hazırlanmış məhlul” anlamında işlənir [151,s.532]. Eyni mənada bu dialekt sözü memarlıq sahəsində termdir [1961s.9]. *Gədik* dialekt sözü Ordubadda “aşırım, dağ keçidi” kimi işləkdir. Memarlıq sahəsində isə “çətin keçid” mənasını ifadə edən termdir [151,s.192],[191,s.12]. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə isə sözün $qə:t+(a)k = qə:dik //gedik$ formaları türk dilində “yol”, “boşluq”, “parçalamaq” mənalarında qeyd olunub [223,s.30]. Göründüyü kimi, söz qədim mənasını saxlayaraq müasir dövrdə memarlıq sahəsində terminləşmişdir. Yaxud da, *sal* sözü memarlıq sahəsində “daş” mənasını bildirən termdir. Bu dialekt sözü Ordubadda

“başdaşı” anlamında işlənir. Beləliklə, söz yaxın mənada memarlıq sahəsində xüsusiləşmişdir [151,s.470],[191,s.29].

Dialekt sözləri hesabına yaranan terminlər xalq tərəfindən daha asan qavranılır. Bu səbəbdən dialekt sözlərin müxtəlif elm sahələrində xüsusiləşməsi hər hansı bir məlumatın qavranılmasına, onun daha da anlaşılıqlı və işlək olmasına yardımçı olur. Dialekt sözləri əsasında termin yaradıcılığı prosesi əksər elmi sahələrdə özünü göstərir. Müxtəlif elmi terminlərin yaranmasında dialekt sözləri çox böyük rol oynayır. S.Cəfərov yazır: “Dialektləri öyrənmək və onların müxtəlif təsərrüfat sahələrinə aid olan zəngin lüğət materialını toplamaq olduqca faydalıdır. Bu material dilimizin bütün sahələrində getdikcə artan terminlərin xalq dili əsasında yaradılması üçün imkan verir” [16,s.10].

Bəzi dialekt sözləri bir çox ərazilərdə müxtəlif mənalarda işlənir. Amma işləklik dairəsinin və mənə çoxluğuna baxmayaraq, bu mənalardan yalnız biri memarlıq sahəsi üzrə terminləşir. Məsələn, *til* dialekt sözü bir çox bölgələrdə işlədilir. Belə ki, Kəlbəcər, Tovuzda “uc, zirvə”, “hündür”, Zaqatalada isə “çıxıntı” mənasında işlənir. Dialekt sözünün yalnız Zaqatala bölgəsində işlək olan “çıxıntı” mənası memarlıq sahəsi üzrə terminləşmişdir [151,s.567], [191,s.12]. Ağcabədi, Ağdam, Cəbrayıl, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Şuşa, Zəngilanda “yun daranarkən yerə tökülən və darağın dişləri dibinə yığılan hissə, keyfiyyətsiz hissəsi” anlamında işlənən *kilkə* dialekt sözü Bərdə, Borçalı, Oğuz, Tovuzda “çay puçalı”, Qazax, Mingəçevirdə “çöküntü” (suda, neftdə, ərinmiş yağda), Ağdərə, Qazaxda isə “otun yumşaq hissəsi” mənalarında

işlənir. Memarlıq sahəsində söz yalnız “çöküntü” anlamında terminləşmişdir [151,s.281], [191,s.32]. Söz terminləşən zaman yeni vahidə çevrilir. Çünki sözün terminoloji mənası onun mahiyyətə dəyişməsinə səbəb olur və buna görə o, elmi sahədə yeni vahid kimi qəbul oluna bilər.

Memarlıq termini kimi “dayaz, çökək yer” mənasında işlənən *bərə* sözü Göyçayda “sahilə yaxın dayaz yer”, Lənkəran, Kürdəmirdə isə “bağ və ya bostanların arasından gədən cığır” mənalərini ifadə edir. Bakı, Füzuli, Göyçay, İmişli, Quba, Ucar bölgələrində isə bu dialekt sözü “kiçik arx” mənasında anlaşılır [151,s.47], [191,s.32]. Ədəbi dildə “*bərə*” sözü insanları, maşınları və s. dənizin, çayın bu tayından o tayına keçirən qurğudur. Nümunələrdən aydın olur ki, qədim türk sözü olan *bərə* sözünün Göyçay dialektində işlək olan mənası memarlıq sahəsində terminləşmişdir.

Kətil dialekt sözü İmişlidə “yeni doğmuş heyvanın ilk südündən bişirilən yemək”, Dərbənd, Quba, Mingəçevirdə isə “ev tikərkən tirlərin altına qoyulan ağac” mənasını verir. Memarlıq sahəsində terminləşmiş bu söz “taxta parçası” kimi izah olunur. Deməli, bu söz Dərbənd, Quba, Mingəçevirdə işlək olan mənaya yaxın anlamda memarlıq sahəsində xüsusişərək termin kimi formalaşmışdır [151,s.279],[191,s.24].

Dialekt sözləri əsasında termin yaradıcılığı prosesi ədəbi dil normalarına tabe edilməlidir. Bir çox hallarda dialekt və şivə sözlərinin müxtəlif fonetik variantlarına rast gəlinir. Dialekt sözlərinin hər hansı elmi sahədə terminləşməsi prosesində sözün fonetik variantları əks olunmamalıdır, çünki bu hal onun vahidlik prinsipinə ziddir. Məsələn, *tamasa* dialekt

sözünə bölgələr üzrə iki variantda rast gəlirik. Lənkəran, Masallı bölgələrində sözün *tamaza* variantı, Balakən, Qazax, Ordubad və Quba bölgələrində isə sözün *tamasa* forması işləkdir. Lənkəranda *tamasa* sözü “tavan”, Balakən, Qazax, Ordubadda “taxta haşiyə”, Qubada isə “boyunduruğun alt ağacı” mənalarında anlaşılır. Dialekt sözünün yalnız “tavan” mənası və *tamasa* forması memarlıq sahəsi üzrə xüsusi mənalı söz kimi terminləşmişdir [151,s.546], [191,s.35].

Dialekt sözləri dil tarixi prosesinin göstəriciləri sayılırlar. Dildə baş vermiş bir çox dəyişikliklər məhz bu sözlərdə əks olunub. İstər mənə, istərsə də fonetik baxımdan bu sözləri müasir dil səviyyəsi ilə müqayisə etdikdə fərqlərin şahidi oluruq. Linqvistik təhlillərə əsasən, müxtəlif fonetik variantlarda işlək olan dialekt sözlərin yalnız bir variantı terminləşir. Bəzən də dialekt sözün ifadə etdiyi bir neçə mənə memarlıq sahəsi üzrə dəyişmədən terminləşə bilər. Məsələn, *baca* dialekt sözü Biləsuvar, Yardımlıda “pəncərə”, Culfada isə “taxça” mənasını ifadə edir. Söz hər iki mənada memarlıq termini kimi lüğətdə yer almışdır [151,s.25],[191s.18]. Bu hal terminin çoxmənalılığına səbəb olur ki, bu da dialekt sözləri əsasında formalaşan terminoloji leksikada tez-tez təsadüf olunan haldır. Çünki bir çox hallarda eyni dialekt sözü müxtəlif mənalarda işlənir. Milli dil əsasında termin yaradıcılığı prosesində bu proses eyni sözün müxtəlif mənalarının eyni və ya müxtəlif sahələrdə xüsusi mənə qazanması ilə nəticələnir. Dildə çoxmənalılıq nöqsan hesab olunmasa da, terminoloji sistemdə bu dolaşıqlıq yaradır və bir çox halda terminin müxtəlif mənaları bəzən bir-birini inkar edir.

Hər hansı bir sahədən bəhs edərkən fikrimizi çatdırmaq, müxtəlif məsələlərin incəliklərinə varmaq üçün biz zəngin söz ehtiyatına ehtiyac duyuruq. Məhz bu zaman terminlər bizim köməyimizə gəlir. Dilin öz lüğət tərkibi, daxili imkanlar əsasında termin yaradıcılığı prosesi iqtisadiyyat elm sahəsindən də yan keçməmişdir. Bu sahədə alınma terminlər üstünlük təşkil etsə də, xeyli sayda dilin daxili imkanları əsasında yaranmış terminlərə də rast gəlinir. Belə ki, iqtisadi terminologiyasının formalaşmasında dialekt sözlərdən mənbə kimi geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Məsələn: *barat* sözü iqtisadiyyat sahəsində “qarşılıqlı hesablaşmalarda müəssisələr, təşkilatlar, vətəndaşlar tərəfindən pulun köçürülməsi üsulu” deməkdir [178,s.97]. Bu söz Salyanda “vurulmuş ziyan üçün alınan xərc” mənasında işlənir [150,s.39]. Tarixə nəzər salsaq, *barat* sözü qədim türk sözüdür və müasir dövrdə işlək olan mənası, termin kimi xüsusiləşmiş mənasına yaxındır. Beləliklə, aydın olur ki, hər iki halda “*barat*” sözü iqtisadi prosesdə anlayış ifadə edir.

Bölmə sözü öz ilkin mənasını qorumaqla müasir dövrdə nəinki öz işləkliyini qoruyub saxlayıb, eyni zamanda, iqtisadiyyat sahəsi üzrə xüsusiləşmişdir. Bu söz termin kimi 2011-ci ildə çap olunmuş “İqtisadi terminlər tezaurusu”nda yer almışdır [185,s.15]. *Bölmə* dialekt sözü Ağbaba, Cəbrayıl, Gəncə, Qax, Qazax, Şəki, Şəmkir, Zaqatala, Zəngilanda “nəlbəki” deməkdir [150,s.64]. Terminləşdikdə isə “müəssisənin, təşkilatın rəsmən fərqləndirilmiş hissəsi və onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə görə cavabdeh olan işçilər” mənasını verir. İqtisadi termin kimi

bölmələr onlara tapşırılmış işin profili əsasında fərqləndirilir [185,s.139]. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə bu söz *bö:l//bölme* formaları “hissə, ayrı otaq” mənalarında işlənir [221,s.216].

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan sözlər semantik mənə dəyişməsi nəticəsində yeni terminoloji vahidə çevrilirlər. Semantik mənə dəyişməsi nəticəsində yaranan bu terminlər bir müddətdən sonra müəyyən leksik əlamətlər kəsb edərək yeni xüsusi mənalı söz olurlar. Termin yaradıcılığında bu üsul daim əsas vasitələrindən biri olub. Belə ki, H.Zərdabi ümumxalq dilini termin yaradıcılığında əsas mənbə götürərək, ayrı-ayrı dialekt və şivələrdə istifadə edilən bir çox dil vahidlərini ədəbi dilə gətirmişdir. Milli dil əsasında termin yaradıcılığı prosesi keçən əsrin 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində sürətləndi və bütün elmi sahələrə öz təsirini göstərdi. Milli terminoloji bazanın inkişafında dialekt sözləri hesabına terminlərin yaranması botanika sahəsində də baş verir. Bu gün botanika - biologiyanın mühüm tərkib hissəsi olub, müstəqil bir elm kimi bitkilərin quruluşunu, təbiətdə yayılmasını, həyat tərzini, çoxalmasını, inkişafını, mənşəyini və s. öyrənir. Azərbaycanda botanika elmi bu gün öz inkişafını davam etdirməklə yanaşı, sərhədlərini də genişləndirməkdədir. Bitkilərdə virus xəstəliklərinin tədqiqi üzrə elmi əlaqələrin inkişafı, beynəlxalq tədqiqat proqramlarında birgə iştirak, elmi mübadilə və s. üzrə əməkdaşlıq hal-hazırda aktual məsələlərdən hesab olunur. Bütün bu hadisələr botanika elminin inkişafı ilə yanaşı, bu elm sahəsinin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Məsələn: *çətənə* dialekt sözü Ağdaş, Daşkəsən,

Gəncə, Qazax, Mingəçevir, Şəki, Tərtər, Tovuz bölgələrində “ləpəsi çətin çıxan” (qoz) mənasında işlənir [151,s.102]. Botanika termini kimi *çətənə* “saplağından kəndir, tumlarından yağ hazırlanan birillik ot bitkisi”, *çətənə qoz* sözü isə “qabığı çox bərk olan və ləpəsi çətinliklə qabığından çıxarıla bilən qoz” mənaları verir [159,s.217].

Vaxtı ilə xalq dilində, ayrı-ayrı dialekt və şivələrdə işlənən yüzlərcə bitkiçiliyə aid söz zaman keçdikcə xüsusiləşərək botanika elminin spesifik terminləri kimi formalaşmışdır. “Dialekt və şivələrdən geniş istifadə olunmaqla dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi, türk dillərinin ümumi leksik fondunun demək olar ki, bərpası, saflaşdırılması və təmizlənməsinə zəmin yaradır” [33,s.120]. Botanika digər elmlərə nisbətən milli və xalq dilinə daha yaxın elm sahəsidir. Bu səbəbdən təsadüfi deyil ki, dialekt sözlərinin terminləşməsi prosesinə burada daha çox rast gəlinir.

Dialektlərdə işlənən bir qrup yabarı bitki adları mənalarını saxlamaqla terminləşərək botanika termini kimi işlənir. Məsələn, *cincar* sözü Balakən, Qax, Şəki, Zaqatala dialektlərində “gicitkən” deməkdir [159,s.219],[150,s.79]. Botanika terminləri lüğətində də *cincar* sözü eyni anlamda qeyd olunmuşdur. *Çaşır* sözü Ağcabədi, Ağdam, Çəmbərək, Gədəbəy, Ordubad, Şəmkir, Zəngilanda yabarı bitki adıdır və eyni mənada botanika sahəsində termin kimi formalaşmışdır [159,s.217],[151,s.93]. *Zoğ* sözü bölgələrdə “zolaq” (kərəntinin biçdiyi otun əmələ gətirdiyi zolaq) mənasında işlənir [150,s.563]. “Biologiya lüğəti”ndə isə “ali bitkilərin əsas orqanlarından biri, intensiv boyatma və böyümə xüsusiyyətinə

malik olan oxdan, yanlara istiqamətlənən yarpaqlardan və qoltuq tumurcuqlardan ibarət hissə” kimi izah olunur [160,s.472]. *Xalyar* sözü Qax, Zaqatalada yabarı bitki adıdır və eyni anlamda həm də botanika sahəsində termindir [159,s.216], [150,s.214].

Dialekt sözləri arasında bir çox xəstəlik adı və ya növü bildirən sözlərin terminləşməsinə də rast gəlirik. A.Cəfərova yazır: “Xəstəliyin adlarını və əlamətlərini bildirən terminləri işlənmə dairəsinə görə diqqət cəlb edir: onların bir qismi yalnız xalq təbabətində işlənir və bu sözlərdən müasir dialekt və şivlərimizdə fəal şəkildə istifadə olunmaqdadır [18,s.28]. Məsələn, *xora* sözü həm botanika, həm də tibbi termin kimi işlənir. Botanika sahəsində bu söz “çalınmış otun yerində bitən təzə ot, bitki”, tibbi termin kimi isə “dəri üstündə irinli, xırda yara” deməkdir. Çox vaxt bu termin *yara-xora* şəklində işlənir [152,s.216]. *Xora* dialekt sözü Ağcabədi, Ağdam, Cəbrayıl, Kürdəmir, Göyçay, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Sabirabad, Şamaxı bölgələrində “əkin sahəsinə tökülən sünbüllərdən öz-özünə bitən taxıl” mənasında işlənir [151,s.250]. Göründüyü kimi, sözün semantikasi həm xəstəlik, həm də bitki adı bildirir və hər iki anlamda termin kimi işlənir.

Xalq təbabəti Azərbaycanda hələ qədim dövrlərdə mövcud olmuş və günümüzdə qədər öz mahiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Dilimizdə müalicəvi xüsusiyyətə malik bitki və ot adları kifayət qədərdir. Onların çox qisminin adı dialekt sözlərinin semantik inkişafından qaynaqlanır. Belə ki, Azərbaycan dilində xalq təbabəti terminlərinin formalaşmasında semantik üsul mühüm rol oynayır. Semantik

üsulün mahiyyəti ədəbi dildə, dialekt və şivələrdə, məişətdə geniş yayılmış sözlərin müəyyən semantik inkişafı nəticəsində əlavə məna kəsb edərək, yeni leksik vahidə çevrilməsidir. Məsələn, *kasnı* sözü yabani bitki adlarından biri kimi “Botanika terminləri lüğəti”ndə qeyd olunur. Bu söz Ordubad, Şamaxı dialektlərində yabani dərman bitkilərindən birinin adıdır [150,s.243]. Botanika sahəsində xalq təbabətində işlədilən iynə yarpaqlı, mavi çiçəkli bitki kimi izah olunur. *Kasnı ağacı* isə bu bitkinin çiçəklərindən çəkilmiş, xalq təbabətində işlənən bitki növüdür [159,s.203]. Xalq təbabətində kasnının köklərindən sulu dəmləmə və bişirmə hazırlayıb xroniki mədə-bağırsaq xəstəliklərində mədənin həzm prosesini yaxşılaşdıran, iştahanı və maddələr mübadiləsini artıran vasitə kimi və həmçinin öd yolları xəstəliklərində ödqovucu dərman kimi qəbul edirlər. Köklərindən hazırlanmış dəmləmə və “kasnı arağı” şəkər xəstəliyində, eləcə də malyariyaya qarşı işlədilir. *Qaytarma* sözü Salyanda dərman bitkisi adıdır, botanika sahəsində bu söz “çoxillik çəmən bitkisi” kimi qeyd olunur [159,s.192], [151,s.318]. Beləliklə, göründüyü kimi “kasnı” sözü formasını qorumaqla terminoloji məna qazanaraq yeni vahidə çevrilmişdir.

Dialektlərdə botanika sahəsi üzrə terminləşmiş bir çox yabani bitki adlarına rast gəlirik, məsələn: *alısın* Gəncə, İmişli, Qazaxda “payızda bitən ot” [157,s.13], [168,s.20]. Qeyd olunan söz elmi təbabətə xalq təbabətindən keçmişdir.

“Botanika terminləri lüğəti”ndə bir sıra yeməli bitki, göyörti adlarına da rast gəlirik ki, onların çoxu dialekt sözləridir və eyni anlamda termin kimi işlənirlər. Məsələn:

vəzərək sözü Kürdəmirdə “yeyilən yabanı bitki adı” deməkdir [151,s.614],[159,s.191]. *Çiriş* sözü Ağdam, Cəbrayıl, Gədəbəy, Mingəçevir, Ordubad, Zəngilanda “yeməli bitki adı” mənasında işlənir. Sözlərin hər ikisi “Botanika terminləri lüğəti”ndə də söz eyni mənada qeyd olunur [151,s.104], [159,s.218].

Dialektlərdə meyvə ad və növlərini bildirən xeyli sayda söz var ki, onların bir çoxu botanika sahəsində terminləşmişlər. Məsələn, *hulu* sözü Bakıda “şaftalı növü”, Cəlilabadda isə “cır armud növü” anlamında işlənir [159,s.217], [151,s.231-232]. “Botanika terminləri lüğəti”ndə isə söz “üzü xovlu iri şaftalı növü, sarı şaftalı” mənasında qeyd olunur. Şaftalı sözünün dialektlərdə *şaptal* və *hulu* variantları da var. *Şaptal* sözünə bulqar qrupu dillərində, *hulu* sözünə isə ancaq Azərbaycan dilində rast gəlinir [96,s.51]. Yaxud, *xətmi* sözü Salyanda “gavalının bir növü” deməkdir. Qeyd olunan mənə ilə yanaşı, “Türk ləhcələrinin sözlüyü” lüğətində sözün “qızılgül” mənası qeyd olunub [220,s.1684]. Botanikanın meyvəçilik sahəsində söz dialektdə işlənən mənada, yəni gavalının bir növü kimi xüsusiləşmişdir [159,s.216], [151,s.243].

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilində botanika terminlərinin formalaşması prosesində dialekt və şivələr mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Bu terminlərin əksəriyyəti ümumtürk mənşəlidir və bu səbəbdən onların böyük qismi qədim dövrlə bağlıdır.

Dialekt sözlərinin müxtəlif bölgələr üzrə fərqli fonetik variasiyalarına rast gəlinir. Bu fərqli fonetik variasiyaların yalnız biri elmi dildə özünə yer edə bilir. Məsələn, *əzgən* Xan-

lar bölgəsində, *əzyən* isə Ağdamda “yabanı, tikanlı bitki” növü mənasında işlənir. Sözün yalnız *əzyən* variantı botanika elmi üzrə terminləşmişdir [151,s.181],[159,s.198]. Yaxud, *murğuz* sözü Kürdəmir, Mingəçevir, Ucar, Zərdab bölgələrində “qarğıyabənzər bitki” mənasında işləkdir [151,s.403]. Sözün *murquz* variantı Ağdaş, Cəbrayılada eyni anlamda işləkdir [150,s.363] “Botanika terminləri lüğəti”ndə isə *murğuz* variantı qeyd olunur [159,s.208]. Göründüyü kimi, termin yaradıcılığında dialekt fərqlərini müşahidə etmək olur, bu da bu və ya digər anlayışın müxtəlif ərazidə fərqli formada ifadəsi ilə bağlıdır. Qeyd olunan dialekt sözləri zoologiya sahəsi üzrə termin kimi çıxış edirlər. Belə ki, sözün termin kimi qəbul olunması üçün iki şərt əsas götürülür. Əvvəla, terminləşən söz kontekst daxilində yaranaraq definitiv mənaya malik olmalıdır. Daha sonra müvafiq elmi sahədə xüsusi söz kimi qəbul olunmalıdır. İşlənmə dairəsi genişləndikcə o, müəyyən sahə terminologiyasında möhkəmlənərək müvafiq terminoloji lüğətlərdə əks olunmalıdır.

Terminləşmə prosesində dialekt sözlərin fonetik variasiyaları ilə yanaşı, onların semantik tutumu da diqqət cəlb edir. Belə ki, bəzən eyni dialekt sözə müxtəlif ərazilərdə müxtəlif mənalarda rast gəlinir. Amma mənə variasiyalarına baxmayaraq, dildə yalnız bir mənə xüsusiləşir. Məsələn, *dişə* sözü Salyanda “cücərti”, Kürdəmirdə “qamış növü”, Ağdamda “doğranmamış”(yarpaq) mənasını bildirir [151,s.146]. “Botanika terminləri lüğəti”ndə sözün yalnız Ağdamda işlənən mənasına rast gəlik [159,s.197]. Yaxud da *balba* sözü Oğuz, Şəki, Zaqatalada “yeyilən yabanı bitki”, Qax, Şəki, Zaqatala

bölgələrində isə “müxtəlif pencər, göyərti, yağ, düyü və sairədən hazırlanan xörək” deməkdir [151,s.30]. Botanika sahəsində sözün yabani bitki mənası xüsusiləşərək terminləşmişdir [159,s.189].

Terminləşmə prosesi mürəkkəb prosesdir. Fikrimizcə, termin yaradıcılığında ən çox dilin daxili imkanlarından istifadə olunmalı, xalq dilində olan zəngin lüğət ehtiyatına müraciət edilməlidir. V.Dall yazır: “...hərgah biz hissə qapılıraq öz əlimizlə xalq dili kimi qüdrətli bir mənbəni məhv etsək, böyük bir quraqlıqla üz-üzə gələrik. Öz doğma dilimizi başqa köklərdən qida alan peyvənd budaqlar kimi yabancılıqla şivələrlə becərməyə və qidalanmağa məcbur olarıq. O zaman bizim özümüzə aid heç bir şeyimiz, hətta öz dilimiz və öz sözümüz də qalmaz” [110,s.26].

Zoologiya elminin terminoloji leksikasının inkişafında dialekt sözlərinin terminləşməsi xüsusi olaraq diqqətli cəlb edir. Çünki ovçuluq, maldarlıq, balıqçılıq qədim zamanlarda əhalinin başlıca məşğuliyyətləri olub. Buna sübut olaraq, dialekt və şivələrdə çoxlu sayda terminləşmiş heyvan, quş, balıq adlarına rast gələrik. Nəşr olunan lüğətlərdə xalq dilindən qaynaqlanan bu tip xeyli sayda terminlər vardır ki, onlardan bir qrupu fərqli mənada xüsusiləşmişdir. Bu zaman dialekt sözlərdə semantik derivasiya baş verir, yəni söz əvvəlki mənadan tam fərqli mənə ifadə edir, məsələn: *tikan* Lənkəranda “tux, balığın xırda sümükləri” mənasında işlənir [151,s.567]. Zoologiya sahəsində də sözə eyni anlamda rast gəlinir [196,s.218]. *Tikan* sözünün DLT-da *tikan//tikən* variasiyaları qeyd olunub: *tikən* tomğ ildi= *tikan* paltara ilişdi

[65,s.544,I,221-1,249-10]. Eyni mənada sözə atalar sözlərində də rast gəlmək mümkündür: *Tikan əkən gül götürməz; Tikan olub ayağa batınca gül ol yaxaya sancıl*. Göründüyü kimi, tikan sözü qədim türk sözüdür və ilkin mənasına oxşar mənada, yəni funksiyasına və zahiri oxşarlıq əlamətlərinə əsasən zoologiya sahəsində xüsusiləşmişdir. Yaxud, *sığır* sözü “maral” deməkdir [196,s.204]. Dialektoloji lüğətdə bu söz Ağdam, Cəbrayıl, Göyçay, İsmayılı, Qafan, Qax, Şuşa bölgələrində “inək”, Qax və Şəkiddə isə “naxır” mənasında işləkdir [150,s.432]. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə söz “qaramal” və zoologiya termini kimi “belşəkilli buynuzları olan maral fəsiləsindən iri kövşəyən məmali heyvan” kimi qeyd olunur [162,s.102]. *Külmə//taran* balıq cinsi bildirir [196,s.402]. Lənkəran və Masallıda bu söz “balıq növü”, Təbrizdə isə “yaş baramanı qurutmaq üçün çən” mənasında işləkdir [150,s.266]. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *külmə* sözü zoologiya sahəsində termin kimi “siyənak fəsiləsindən yeyilən balıq”, məhəlli sözü kimi isə “yaş baramaları qurutmaq üçün çən” mənalarında qeyd olunur [153,s.778]. *Külmə* sözünün dialektlərdə işlənən mənası omonimdir. Bu sözün yalnız birinci mənası elmi sahədə terminləşmişdir.

Nümunələrdən də aydın olur ki, dialekt sözləri hesabına terminologiyanın zənginləşməsi prosesi müxtəlif istiqamətlər üzrə baş verir. Belə ki, bəzi dialekt sözləri əvvəlki mənasını dəyişmədən, digərləri isə qismən dəyişərək xüsusiləşmişdir. Yuxarıda qeyd olunan dialekt sözləri müxtəlif sahələrdə termin kimi işlənirlər. Hər dialekt sözü termin ola bilməz. İşlənmə

dairəsi geniş olan, əksər əhali tərəfindən başa düşülən dialekt sözləri inkişaf edərək elmi lüğətlərdə öz əksini tapır, elmi məfhumu ifadə edir və termin kimi qəbul edilir. Demək, yeni-yeni anlayışlar meydana gəlib inkişaf etdikcə mövcud terminologiyada da dəyişikliklərin olması təbiidir. Sözün ümumi mənası hamıya aydın olub işlənildiyi halda, sözün terminoloji mənasının əhatə dairəsi məhduddur. Məhz bu səbəbdən termin və ya terminə çevrilən sözlərin dəqiq, əlverişli və anlaşılın olması əsas şərtlərdən hesab olunur.

1.3. Peşə-sənət leksikasının inkişafında dialekt sözlərinin rolu

Xalqın məfkurəsi, elin yaddaşı elə bir xəzinədir ki, onu araşdırdıqca istədiyən qədər dəyərli, zəngin irs tapa bilərsiniz. Cəmiyyətin inkişafı və müəyyən sosial qrupların formalaşması nəticəsində peşə və sənət leksikası yaranmışdır. Peşə-sənət sözləri qədim tarixə malikdirlər və məhz bu səbəbdən dilin tarixi inkişafı bu sözlərdə daha aydın nəzərə çarpır. Görünür, bu səbəbdəndir ki, peşə-sənət sözləri leksikasında dialekt sözlərə daha çox rast gəlinir.

Xalq təbabəti və tibb sahəsinin formalaşmasında da dialekt sözlərin terminləşməsi prosesi diqqəti cəlb edir. Xalq təbabəti, tibb bütün xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan xalqının da həyatında qədim dövrlərdən mövcuddur. Coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycan çox mühüm bir strateji ərazidə yerləşir. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanda təbabətin inkişafına öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Buna görə də başqa elm sahələrinə nisbətən xalq təbabəti tibb terminlərinin işlənməsinin tarixi daha qədimdir. Çünki xalq təbabəti terminləri bir çox hallarda

dilin öz daxili imkanları hesabına yaranır və onların formalaşmasında dialekt və şivələr məhsuldar bir mənbə kimi istifadə olunur. İlk dəfə olaraq A.Cəfərova “Azərbaycan xalq təbabəti terminləri” adlı tədqiqat işində xalq təbabəti ilə elmi təbabət terminlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılmasına xüsusi fikir vermişdir. Bu zaman hər iki laya məxsus terminlərin bir-birindən fərqli və oxşar cəhətlərinin müəyyənəndirilməsi, elmi təbabət sistemində xalq təbabəti terminologiyasının rolunun aşkara çıxarılması, nəhayət, elmi təbabətdə hazırda işlədilən bir sıra qəliz, Azərbaycan dilinin qayda-qanunları ilə səs-lənməyən terminlərin xalq təbabəti terminləri ilə əvəz olunması yollarının konkret faktlarla göstərilməsi də ön plana çəkilmişdir [18].

Xəstəlik adı bildirən terminlərin çox qismi dialekt sözləri hesabına yaranıb. A.Cəfərova yazır: “Xalq təbabəti terminlərinin bu növü işlənmə dairəsinə görə iki cəhətdən diqqəti cəlb edir: onların bir qismi yalnız xalq təbabətində işlənir və bu sözlərdən müasir dialekt və şivələrimizdə fəal şəkildə istifadə olunur” [18,s.25]. Bu baxımdan, xalq təbabətində işlənmə dairəsi geniş olan terminlərdən biri olan *ağırrix* sözünün semantik tutumu maraqlıdır. Bu söz Qərb dialektində göz xəstəliyinin adıdır və tibbdə “göz xəstəliyi” kimi qeyd olunur [151,1s.5], [176,s.35]. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə sözün “xəstə, sağlam olmayan”, V.V.Radlovun “Türk ləhcələrinin sözlüyü”ndə isə Azərbaycan bölgələrində işlək olan “ağırlıq, çəki”, “yorğunluq” mənaları diqqət çəkir [223,s.87], [220,I,161]. Semantik baxımdan sözün

hələ qədim zamanlarda xalq dilində “xəstəlik” anlamında işlək olması faktı ortaya çıxır:

Ağırlığım-uğurluğum odlara,

Yazda mənə hoppanmayan yadlara.

Göründüyü kimi, *ağırrix* sözü ilkin mənasını qorumaqla müasir dildə elmi terminoloji leksikada yer almışdır. Yaxud, *ala* sözü Bakı zonasında “xəstəlik nəticəsində üzde əmələ gələn ağ ləkə” mənasında rast gəlinir [150,s.18]. Eyni söz “dəri xəstəliyi” mənasında tibbi termin kimi işləkdir [175,s.43], [187,s.15]. Bu sözün maraqlı semantik tutumu var və bunu A.Cəfərova belə izah edir: “Ala sözü ilkin semantikasına görə “rəngbərəng”, “qarışq rəngli”, “alaca”, “ala-bula”, “əlvan” mənalarını bildirir. Azərbaycan dilində bu mənə ilə əlaqədar “alabəzək”, “alagəz”, “alaqanad” kimi ifadələr formalaşmışdır” [18,s.47]. Sözün semantikasının müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf etməsinə baxmayaraq, terminoloji leksikada məhz dialektə işlənən mənası xüsusiləşmişdir.

Xalq təbabətində xəstəlik adı bildirən terminlər haqqında A.Cəfərova yazır: “Bu sözlərin bəzisini müxtəlif əlyazmalarda-tibbə aid yazılmış tarixi sənədlərdə və klassiklərin əsərlərində müşahidə etmək olur” [18,s.20]. Müxtəlif dialektlərdə işlənən bu tip xəstəlik adı bildirən sözlərə aid xeyli sayda nümunə var, məsələn: *sil* sözü Qubada “yulaf”, Salyanda “balıq tutmaq üçün alət”, Zərdabda “vərəm” mənalarında işlənir. Tibb sahəsində terminləşmiş bu dialekt sözün yalnız “vərəm” mənası xüsusiləşərək terminləşmişdir [150,s.436], [187,s.185]. *İnağ* sözü İmişli, Lənkəranda “xəstəlik adı” deməkdir. Eyni anlamda sözə “Kliniki terminlər lüğəti”ndə də rast gəlmək mümkündür

[151,s.258], [184,s.116]. Yaxud, *manqo* sözü Ağdam, Bərdədə “zökəm” [əsasən heyvanlarda] mənasında işlənir. Eyni mənada dialekt sözü tibbi termin kimi xüsusiləşmişdir [151,s.379], [176,s.191]. *Cələ* sözü Cəbrayıl, Daşkəsən, Goranboyda “boğaz xəstəliyi”, *titə* Borçalı, Gədəbəy, Meğri, Şəmkir, Şuşada “gözün qarasına düşən ağ ləkə” deməkdir [151,s.73], [187,s.244], [151,s.570], [187,s.202]. Hər iki söz eyni mənada tibb terminidir.

Nümunələrdən aydın olur ki, elmi üslubda işlənən xalq təbabəti terminlərinin əksər hissəsi Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları-dialektlər əsasında yaranmış və formalaşmışdır. Həmçinin “xalq təbabətində istifadə olunan bu qəbildən olan terminlərdə bir ümumi cəhət diqqəti cəlb edir ki, bu da onların, demək olar ki, hamısının elmi ədəbiyyatda qeydə alınmasıdır” [18,s.29].

Bir sıra hallarda dialekt sözləri ifadə etdikləri mənə ilə birgə terminləşmişlər. Məsələn, *sudur* sözü Gədəbəydə bir neçə mənada işlənir: *xarab*, *çürük*, *irin*. Eyni zamanda söz bir sıra məqamlarda feil kimi çıxış edir: *şübhələnmək*, *duymaq*, *hiss etmək*. Ancaq tibb sahəsində dialekt sözün yalnız “irin” mənası terminləşmişdir [151,s.505], [187,s.190]. Yaxud *salaca* sözü Ağdam, Gədəbəydə “tabut” deməkdir. Sözə eyni anlamda “Tibbi terminoloji lüğət”də də rast gəlmək mümkündür [151,s.470], [187,s.176].

Bəzən dilin daxili imkanlarının məhdudluğu səbəbindən mövcud olan sözün mənası genişlənir və söz yeni, əlavə mənə qazanır. Məsələn, *sağrı* sözü Qazaxda “xəncərin qımına çəkilən dəri” deməkdir. Tibdə isə bu söz “yaranı bağlamaq üçün

istifadə olunan vasitə” anlamını verir [151,s.468],[187,s.176]. DLT-da bu söz “dəri, hər şeyin dərisi” anlamında qeyd olunub. Buradan alınaraq “yer sağrısı” ifadəsi deyildir ki, bu da “yer üzü, yer qabığı” deməkdir. “Kışı sağrısı yüz= insanın dərisi üzüdür.” Çünki üz istiyə-soyuğa düşdüyü üçün daha sərt olur [64,430, I, 417-26]. Qeyd olunan sözlərdə funksiya baxımdan mənə əlaqələrinin olması anlayış əlaqələrinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan *sağrı* sözünün termin mənəsi çoxmənəlilik əsasında formalaşmışdır.

Söz funksiya baxımından oxşarlıq əsasında semantic mənə genişlənməsi prosesi nəticəsində terminləşmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, sözün əvvəlki mənəsinə yeni mənənin əlavə olunması onu məhdud dairədən kənara çıxarır və termin kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Əşya və hadisəni adlandırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan biri də sözün yeni mənə qazanaraq dildə yeni vahidə çevrilməsidir. A.Cəfərova yazır: “Dilin leksik fondunda olan sözlərin semantikasında mənə dəyişikliyinə əsaslanan bu üsul termin yaradıcılığında da geniş yayılmışdır. Terminlərin semantik aspektdə öyrənilməsi, o cümlədən terminlərdə mənə dəyişmələri, terminoloji mənələrin tiplərinin müəyyənəlməsi sahəsində onların semantik metodla tədqiqi sahəsində son illər dilçilik elmində zəngin təcrübə toplanılmışdır” [18,s.45]. Azərbaycan dilində xalq təbabəti terminləri əksər hallarda dilin öz daxili imkanları hesabına yaranmışdır və bu proses indinin özündə də davam edir, məsələn: *zahi* sözü Gədəbəy, Tovuzda “təzə doğmuş (qırxı çıxanadək) qadın, heyvan” deməkdir. Eyni anlamda bu söz kliniki termin kimi işlənir

[150,s.650],[187,s.188],[176,s.119]. Beləliklə, söz dialektdə işlək olan mənasını saxlamaqla tibbi sahədə xüsusiləşərək termin kimi formalaşmışdır. Həmçinin “istər xalq təbabətində, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən toplanmış xalq təbabəti leksikasının yaranma yollarını araşdırarkən sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı gözümüzdə bir daha canlandı. Burada əsasən bir və iki hecalı sözlər daha üstün mövqeyə malikdir [52,s.43]. Bu zənginləşməni xalq yaradıcılığının məhsulu kimi də dəyərləndirmək olar.

Dialektlər *heyvandarlıq, xalçaçılıq, əkinçilik, bağçılıq, arıçılıq* və s. sahələrə aid termin səciyyəli sözlərlə zəngindir. Azərbaycan əhalisi qədim zamanlardan etibarən əkinçiliklə, heyvandarlıqla, balıqçılıqla, ipəkçiliklə, toxuculuqla, xırda sənətkarlıqla məşğul olduğundan Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif peşə və sənətlərə, texniki alət və vasitələrə aid çoxlu sözlər işlədilmiş, indi də işlədilməkdədir. Azərbaycan üçün bu gün ən mühüm məqsədlərdən biri iqtisadiyyatın neftdən asılılığını aradan qaldırmaq və iqtisadi inkişafın kənd yerlərinə daha çox yayılmasını təmin etməkdir.

Keçən əsrdə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid yazılan elmi əsər, dərslik, metodik vəsaitlər, əsasən, rus dilində idi və bu səbəbdən dildə işlənən terminlərin əksəriyyətini alınma terminlər təşkil edirdi. Bu sahədə yazan tədqiqatçılardan olan Ə.Həsənova tədqiqat işində kənd təsərrüfatına aid terminləri səciyyələndirən spesifik cəhətləri (birmənəlik, üslubi neytrallıq, dəqiqlik, konkretlik və s.) bütün genişliyi ilə izah etmişdir. Burada ilk dəfə ümumən terminlərin, xüsusən də kənd təsərrüfatı terminlərinin hansı nitq

hissələri əsasında formalaşması məsələsi aydınlaşdırılmışdır [33]. Sonradan Z.Ə.Xasıyev “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri” monoqrafiyasında heyvandarlıq sahəsi üzrə külli miqdarda terminlər toplanılıb tədqiq olunmuşdur [37].

İnsan fəaliyyətinin istənilən sahəsindəki dəyişikliklər dildən yan ötmür, bura kənd təsərrüfatı da daxildir. Kənd təsərrüfatı dilin xəlqi, spesifik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən məşğuliyyət sahəsidir. “Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminlərini digər sahələrin terminlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri bu terminlərin xəlqiliyidir. Belə ki, vaxtilə xalq dilində, ayrı-ayrı dialekt və şivələrimizdə işlənən yüzlərcə söz zaman keçdikcə xüsusiləşərək, kənd təsərrüfatının spesifik terminləri kimi formalaşmışdır” [33,s.5].

Kənd təsərrüfatı, heyvandarlıqla əlaqədar hələ qədimdən dilimizdə formalaşmış spesifik terminlərin və termin səciyyəli sözlərin bir qismi ifadə etdikləri məfhumlarla birlikdə köhnəlib sıradan çıxsada, bir qismi hazırda elə ilkin mənada işlənməkdədir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunmasından sonra milli dil, xüsusilə dialekt və şivə sözləri əsasında termin yaradıcılığı prosesi üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu proses kənd təsərrüfatı sahələrində daha açıq şəkildə özünü göstərməyə başladı. Q.İ.Blinova da dialekt və şivə sözlərinin peşə-sənət leksikanın inkişafında mühüm rol oynadığını bildirərək yazır: “Peşə-sənət leksikasının əsas xüsusiyyətindən biri odur ki, bu leksika dialekt və şivələrdən əsaslı surətdə bəhrələnir [101,s.35]. Elm və texnikanın inkişafı, heyvandarlıq

elmi sahəsində yeni kəşflərin edilməsi, yeni xəstəliklər və dərman adlarının elmə gətirilməsi nəticədə bu sahənin də inkişafına səbəb olmuşdur. İnkişafın nəticəsi olaraq yeni anlayış və terminlər yaranmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, dialektlər hesabına yaranan heyvandarlıq terminləri xeyli saydadır, məsələn: *maça* “qoyunun dal ayağının bükündən aşağı hissə” mənasında termdir [172,s.57]. Salyanda bu söz iki mənada “qatır və qoyunun qol əti”; Zəngilanda isə “qoyunun [və ya keçinin boğazından sallanan] bir cüt vəzi” kimi işləkdir [150,s.341]. Yaxud, *ağıl* sözü “qoyun, quzu saxlamaq üçün qamışdan, çubuqdan dairəvi hörülən yer” deməkdir və bu mənada heyvandarlıq terminidir [172,s.9]. Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Şirvan, Şəki, Zəngilan zonalarında “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafi hasarlanmış, üstü açıq yer”, Şirvanda “qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer”, Şəkiddə “tövlə” [150,s.14] mənalarında işlək olan bu sözə “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də oxşar mənada- “içərisində mal-qara və qoyun saxlamaq üçün ətrafi tikan və ya ağac ilə hasarlanmış üstüaçıq yer” qeyd olunur [152,s.59]. Sözü KDQ-da da rast gəlmək mümkündür, burada söz “qoyun, qoç saxlamaq üçün yer” anlamında işlənmişdir: *Arqasına urub, bərk ağılın ardın sökən. Ağılın qapısını bərkitdi* [183,s.10]. Beləliklə, sözün tarixi inkişafına nəzər saldıqda aydın olur ki, qədim türk sözü olan *ağıl* ilkin mənasını qoruyaraq müasir dövrdə də eyni anlamda işlənməklə yanaşı, heyvandarlıq sahəsi üzrə termin kimi formalaşmışdır.

Kənd təsərrüfatı terminologiyasında söz yaradıcılığı ədəbi dilin söz yaradıcılığı sisteminə əsaslanır. Ə.Həsənova yazır:

“Termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə məxsus söz yaradıcılığı sistemini formalaşdırır, daha doğrusu, həmin model və vasitələri terminoloji leksikanın əsas tələblərinə və funksiyalarına tabe edir” [33,s.39]. Kənd təsərrüfatı terminologiyasını əks etdirən lüğətlərə nəzər saldıqda aydın olur ki, lüğətlərdə bu sahədə tətbiq olunan alət və vasitələrin adını bildirən xeyli sayda terminlər vardır. Çünki kənd terminologiyasının inkişafı həm Azərbaycanda kənd təsərrüfatının tarixi, həm də bu sahədə işlək olan texnikanın tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Məsələn, *kərənti* sözü dialektdə “dəryaz” mənasında işlənir. Bu sözə Culfa, Çəmbərək, Gədəbəy, Gəncə, Goranboy, Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Şəmkir, Şərur, Tovuz bölgələrinin leksikasında eyni anlamda rast gəlmək mümkündür [151,s.277]. Sözü *kələntə* variantı isə Cəbrayıl, Culfa, Ordubad, Ucar bölgələrində işləkdir. Sözü *kərənti* forması “dəryaz” mənasında heyvandarlıq sahəsində termdir [151,s.273], [172,s.9].

Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminlərinin digər sahələrin terminlərindən fərqləndirən cəhətlərindən biri bu terminlərin xəlqiliyidir. “Vaxtilə xalq dilində ayrı-ayrı dialekt və şivələrində işlənən yüzlərcə söz zaman keçdikcə xüsusiləşərək, kənd təsərrüfatının spesifik terminləri kimi formalaşmışdır” [33,s.5]. Məsələn, *baytal* sözü heyvandarlıq termini kimi “ilxıçı, mal həkimi, baytar” deməkdir. Qubada bu söz “iki yaşlı madyan” mənasında işlənir [172,s.14],[150,s.44]. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə sözə “madyan, iki yaşlı madyan” mənasında rast gəlinir. “Türk ləhcələrinin sözlüyü” lüğətində sözü *baytasın* forması da eyni mənada qeyd olunmuşdur. Sözə

osmanlı, qırğız, xəzər ləhcələrində də “balaca madyan” mənasında rast gəlinir [218,s.1429]. Beləliklə aydın olur ki, söz qədim türk sözü kimi ilkin semantik yükünü saxlamaqla yanaşı, bu gün heyvandarlıq sahəsində termin kimi işlənir.

Kənd təsərrüfatı terminologiyasının formalaşmasında dialekt və şivələrdən səmərəli istifadə olunması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. “Xalq dili hər bir sahə, o cümlədən, kənd təsərrüfatına aid terminologiya üçün əsas və həlledici rol oynayır. Əgər biz kənd təsərrüfatı üzrə də terminoloji sistemləri təkmilləşdirmək istəyiriksə, xalqın dilini, xalqın dilindəki zəngin lüğət ehtiyatını toplamalı, termin yaradıcılığında ondan səmərəli istifadə etməliyik” [33,s.83]. Nümunələrdən görüldüyü kimi, heyvandarlıq terminləri Azərbaycanın qərb dialektlərində daha çox rast gəlinir. Bu, ərazinin heyvandarlıq üçün əlverişli olması və əhalinin bu əmək fəaliyyəti ilə daha sıx məşğul olması ilə bağlıdır.

Xalçaçılıq xalqın əsas məşğuliyyətlərindən biri olmaqla yanaşı, onun tarixini, mədəniyyətini, dünyagörüşünü, həyat tərzini birbaşa özündə cəmləşdirir. Bu səbəbdən xalçaçılıq leksikası dilin öz imkanları əsasında yaranan sözlərlə zəngindir. Respublikamızda xalça müxtəlif zonalarda, əsasən, Quba, Şirvan, Qarabağ, Gəncə, Qazax, İsmayilli və s. rayonlarda və onun kəndlərində toxunur. Buna görə də, bu bölgələrdə işlənən dialekt sözlərində xalçaçılıq sahəsi ilə bağlı sözlərə daha çox rast gəlinir. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikasını araşdıran şəxslərdən biri də M.Ə.Abdullayeva olmuşdur. O yazır: “Xalçaçılıq leksikasında sözlərdən bir qrupu başqa xalça terminləri ilə, digər bir qrupu isə ümumxalq dialekt

sözləri ilə çoxmənalılıq təşkil edir. Hər iki halda çoxmənalılıq əşyanın xarici görkəminə görə oxşarlıq əsasında baş verir” [4,s.87-88]. M.Ə.Abdullayevanın fikrinə görə, dialekt sözləri termin sözləri ilə çoxmənalılıq təşkil edir. Belə ki, çoxmənalılıq prosesində əsas cəhət sözlərin mənaları arasında yaxın əlaqənin və anlayış eyniliyinin olmasıdır. Bu tip dialekt sözlərinin terminləşməsi prosesində mənalarda əlaqə bəzən var, bəzənsə yox. Anlayış ortaqlığı bəzən var, bəzən yox. Məsələn: *bafta* dialekt sözü “güləbətini və ya ipək sapdan toxunmuş qaytan” deməkdir [157,s.24]. Qazax bölgəsində söz “əlvan parçadan paltara tikilən haşiyə”, “zərli parça adı” mənalarda işləkdir [150,s.34]. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə fars sözü “güləbətini ipək sapdan toxunmuş qaytan” kimi qeyd olunur [167,s.199]. Nümunədən göründüyü kimi, sözlərin hər ikisi parça və parçadan hazırlanmış məhsul adıdır. Burada məna deyil, anlayış yaxınlığı var. Digər nümunədə isə bu hal fərqlidir. Belə ki, *başaltı* sözü Şimali Azərbaycanda maldarlıqla məşğul olan tərəkəmələrin məişətdə istifadə etdikləri “yastıq” deməkdir (daxilində qırxıntı və ya yun doldurulan bu yastıq baş altına qoymaq üçün istifadə edilir) [157,s.25]. Söz digər bir halda “pazlı dəzgahlarda üst oxun başları altına qoyulan taxta” mənasında işləyir. Göründüyü kimi, sözün mənalara arasında əlaqə olsa da, ifadə etdikləri anlayışlar arasında heç bir əlaqə yoxdur. Burada dialekt sözünün çoxmənalılıq əsasında terminləşməsi prosesi nəzərə çarpır.

Xalçaçılıq sahəsi xalqın qədim tarixi ilə bağlı olduğu üçün bu sahədə xeyli sayda dialekt sözlərinə rast gəlinir. Bu tip sözləri semantik baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Xalçaçılıq sahəsi ilə bağlı alət və vasitələrin adları.* *Pazlı* dialekt sözü “xalçaçılıqda taxta dəzgahlarda istifadə edilən bir tərəfi yoğun, bir tərəfi nazik solan möhkəm ağac parçası” [157,s.165]; *qırxlıq //qırxın* dialekt sözü Zəngəzurda “qoyun qırxan alət”, xalçaçılıqda “qoyun yunu qırxmaq üçün qayçı” [151,s.142],[157,s.64]; *kirki // kirkit* dialekt sözü Şəmkir, Qazax və Gəncədə “kilim, gəbə toxumaq üçün alət” deməkdir. Xalçaçılıqda isə bu söz “xalça istehsalında üz əlqacları “yatırtmaq” üçün istifadə olunan alət” mənasında işlənir. *Lavaşa* sözü xalçaçılıq sahəsində “yun ipləri rəngləyərkən istifadə edilən turş alçadan hazırlanmış yastı biçimli turşu maddəsi”, dialekt sözü kimi isə Ordubadda “ipək çəkərkən baramanı tiyanda islatmaq üçün 25 sm uzunluğunda olan əyri ağac deməkdir [157,s.135],[149,s.287],[150,s.324].

2. *Xalçaçılıq sahəsində istifadə olunan ip növlərinin adları.* *Arğac* dialekt sözü Şəki, Ağdamda “xalının, gəbənin və ümumiyyətlə toxunan palaz parçaların eninə gedən ip” deməkdir [149,s.39]; Sözü *arqac* forması xalçaçılıq sahəsində “parça və xalça sənətində üfüqi istiqamətdə keçirilən ip, sap” mənasında termindir [157,s.14]. *Saçaq* sözü “xovlu və kilimin palaz kimi xovsuz xalçaların aşağıda və həm də yuxarısında sallanan iplər”, Qafanda isə “ipdən ayrılmış sap” deməkdir [157,s.179],[149,s.356]; Yaxud, *əlçim* sözü xalçaçılıqda “daranmış yunu asan əyirmək məqsədilə hazırlanan əl içi boyda yun parça”dır. Söz bəzən *əlçin* formasında da işlənir

[157,s.88]. Bu kəlməyə Salyan, Göyçay ərazilərində “təmiz daranmış əl boyda yun” mənasında rast gəlinir [151,s.169].

3. *Xalça növlərini bildirən adlar*. Xalça növləri adları ilə bağlı xeyli sayda dialektlərdə sözlər vardır ki, onlar bu sahə ilə bağlı terminoloji lüğətlərdə əks olunublar. Məsələn: *xalı* “böyük ölçüdə toxunmuş xalı-xalça” [157,s.208]; *görədil* “Abşeron məktəbinə daxil olan xalça kompozisiyası” [157,s.132]; *mərəzə* “Şirvan məktəbinə daxil olan kompozisiyasının adı” [157,s.145]; *nəlbəkiğül* “Qarabağ xalça məktəbinin Şuşa qrupuna daxil olan xalça adı” deməkdir [157,s.157].

4. *Palaz növlərini bildirən adlar*. *Gördin* “yerə salınan kilim, palaz” [157,s.131]; *pənbə* “pambıq ipləri ilə toxunmuş palaz” [157,s.167]; *buzalu* “Bakıda palaz növü” [150,s.68], [157,s.66]; *geyvət* “Şəmkirdə içərisində ot və ya saman qoyularaq çul əvəzinə işlənən naxışlı palaz deməkdir [157,s.191],[150,s.176]. *Fərş* sözü xalçaçılıqda “yerə salınan hər bir şey, xalça, palaz”dır [157,s.205]. Bu kəlmə Naxçıvan, Zərdab, Şahbuzda da eyni anlamda işləkdir [149,s.403]. Göründüyü kimi sözlər dialektlərdə işlənən mənalarını saxlamaqla xalçaçılıq sahəsində xüsusiləşərək terminləşmişdir.

5. *Naxış adları*. Azərbaycan xalçaçılıq sənəti dünyada naxışları ilə məşhurdur. Dialekt və şivələrdə xalçaçılıqda istifadə olunan naxış adları bildirən sözlərə də rast gəlinir, məsələn: *göl* dekorativ və tətbiqi sənət nümunələrində, o cümlədən, xalçaçılıq sahələrində geniş yayılan naxış elementlərindən biri [157,s.131]; *xətt* dekorativ sənətlərini bütün janrlarda istifadə edilən “düz çəkilmiş xətt” deməkdir

[157,s.213]. Bəzək tərtibatına görə “Azərbaycan xalçalarının tarixən saysız-hesabsız çeşniləri yaranmış və onların böyük bir qismi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Xalça çeşnilərinə və onların icra texnikasına görə Azərbaycan xalçaçılıq sənətində üslub xüsusiyyətləri ilə seçilən müxtəlif istehsal məktəbləri formalaşmışdır” [157,s.113].

Tam terminləşmiş dialekt sözləri ilə yanaşı dildə terminləşməmiş müəyyən peşə sahələrinə aid xüsusi funksiya daşıyan bir çox dialekt sözlərinə də rast gəlinir. Bu tip sözlərə daha çox *zərgərlik*, *dulusçuluq*, *ipəkçilik*, *arıçılıq* sahələrində rast gəlinir. Belə ki, zaman-zaman baş verən müxtəlif ictimai və siyasi hadisələr dildə diferensiaslaşmaya səbəb oldu. Spesifik leksikaya malik müxtəlif sayda peşə sahələri yarandı. Sonradan ümumi mədəni səviyyənin yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq sənət və peşə növləri genişlənərək inkişaf etdi. Tədrisən kустарçılıq aradan qalxdı və nəticədə təsərrüfatda yeni texniki üsullar tətbiq edildi. Bir tərəfdən bu leksika yeni sözlər hesabına zənginləşdi, digər tərəfdən mövcud olan sözlər yeni mənalar kəsb etdi. Bu və ya digər peşə-sənət sahəsində texnika geniş tətbiq edilərək təcrübələr ümumiləşdirildi, bir peşəyə aid sözlər yayıldıqca, işləklik qazandıqca elmi xarakter almağa başladı. İnkişaf əlaqədar müəyyən sahələrə aid xüsusi funksiya daşıyan sözlər müxtəlif terminlər sistemini yaratdı. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq peşə-sənət leksikası H.Əsgərovun doktorluq dissertasiyasında sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunub. Tədqiqatda peşə-sənət leksikasının Azərbaycan dilinin leksik sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuş

və bu problem həll edilmişdir. Bununla bağlı dilin sosial qruplar üzrə diferensiyasının nəticəsi kimi meydana çıxan peşə-sənət leksikasının terminoloji leksikası, loru leksika, etnoqrafik leksika, məhəlli dialektizm və jarqonlarla uyğun və fərqli cəhətləri araşdırılmış, peşə-sənət leksikasına xas xarakterik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, peşə-sənət leksikasının Azərbaycan dilinin leksik sistemində hansı mövqe tutması məsələsi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır [27]. M.Ə.Abdullayeva yazır: “Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikası xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Bu leksika qədim tarixə malik olub, yaranma tarixi başqa türk dillərində olduğu kimi, kənd təsərrüfatından sənətin ayrılması, müxtəlif sənət növlərinin meydana çıxması ilə əlaqədardır. Sonralar müəyyən əmək kollektivləri yaranmış və bu kollektivlərdə ünsiyyət üçün xüsusi terminlər yaradılmışdır. Bu terminlər də dilin leksikasında xüsusi bir lay, təbəqə yaratmışdır” [4,s.9]. Həqiqətən də, peşə-sənət leksikasının qədimliyini anlamaq üçün dialektlərə nəzər salmaq kifayətdir. Toxuculuq, boyaqçılıq, ipəkçilik, zərgərlik, dəmirçilik, dulusçuluq kimi qədim peşə sahələrinə aid dialektlərdə yüzlərlə sözə rast gəlmək mümkündür.

Qədim peşə sahələrindən biri də zərgərlikdir. Qızıl və gümüşün istehsal xassələri mənimsənildikdən sonra əlvan metal sahəsi üzrə baş vermiş ixtisaslaşma nəticəsində müstəqil sənət sahəsi olan zərgərlik meydana gəlmişdir. Bu sahəni araşdıran H.Əsgərov dilçilikdə zərgərlik sənəti ilə bağlı terminlərin ilk dəfə olaraq leksik-semantik xarakteristikasını verir, onların yaranma mənbələrini göstərməklə leksik-

qrammatik modellərini müəyyənləşdirir [27]. Onun da araşdırmalarından bu nəticəyə gəlmək olar ki, zərgərlik sahəsi üzrə dialektlərdə çoxlu sayda söz vardır. Məsələn, *hil//hel*; Naxçıvanda “qadınların boyunlarına bağladıkları rombşəkili qızıl boyunbağı” [150,s.197], *çəçik//çəçix* Naxçıvan, İrəvanda “qızıl boyunbağı”, Naxçıvanda “qadınların topuqlarına bağladıkları muncuq” [150,s.92], *silsilə* Bakı, Quba, Naxçıvan, Salyan, Şərurda “qızıl və ya gümüşdən qadın bəzəyi” [150,s.437], *küfə* Axalsıxıd “sırğa” [150,s.265], *təkbənd* Sabirabad, Şamaxı, Tovuzda “kəmər, bel qayıışı” və s. [150,s.488].

Azərbaycanda inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də boyaqçılıq olmuşdur. Boyaqçılığın tarixi lap qədimə gedib çıxır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar aydın şəkildə göstərir ki, bizim eradan əvvəl də yerli əhali boyaq maddələrindən istifadə edirdi. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq kargüzarlıq terminlərinin linqvistik aspektdə leksik-semantik, leksik-qrammatik cəhətdən təhlil edilməsi, onların yaranma mənbə və üsulları, işlənilməsi tarixi, quruluşu unifikasiyası üçün təkliflər H.Mirzəyevin dissertasiyasında verilmişdir [74]. Kargüzarlıq sahəsində işlədilən milli terminlərin xeyli hissəsi ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuş, dilçilik baxımından təhlil edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas obyektı olan kargüzarlıq terminlərinin leksik-semantik təhlili bir daha sübut etdi ki, dialekt sözləri bu sahələrin formalaşmasında əsas mənbədir. Bu sahə üzrə terminləşməmiş dialekt sözlərinə *dəvəqulağı* Basarkeçərdə “bitki adı” [150,s.129], *süddöyən* Gəncədə//*süddiyan* Ağdaş, Cəbrayıl

“yabanı boyaq bitkisi” [150, s.449], *boruğ* Cənubi Azərbaycanda “boyaq almaq üçün işlədilən yabanı bitki” [150,s.61], *bəlgə* Zəngilanda “boyaqçılıqda istifadə olunan bitki” [150,s.50], *sarağan* Balakəndə “bitki adı” [150,s.420], *mar* “Çənbərəkəndə ip boyamaq üçün xüsusi hazırlanmış maye adı” bildirən sözləri misal göstərmək olar [150,s.345].

Azərbaycanda dulusçuluğun qədim tarixə malik olması və yüksək səviyyədə inkişafı öz növbəsində bu sənət sahəsi ilə bağlı leksikanın formalaşmasını və inkişafını şərtləndirmişdir. Azərbaycan dilinin tarixi leksikasının araşdırılması baxımından dulusçuluq leksikasının tədqiqata cəlb olunmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, burada əsrlər boyu dildə işlənmiş və günümüzə qədər gəlib çatmış xeyli sayda söz vardır, məsələn: *karkar* Qaxda “dəyirmanın çaxçaxı” [150,s.243], *satıl* Ağcabədi, Ağdam, Ağdərə, Basarkeçər, Bərdə, Cəbrayıl, Gəncə, Xocavənd, Qafan, Qazax, Laçın, Şəki, Zəngilanda “kəsərti alətlərini itiləmək üçün polad alət” [150,s.421], *qələm* Culfada “daşyonan alət” [150,s.291]; “qağala” Şəkiddə balaca “saxsı qab” və s. [150,s.301].

Azərbaycan Şərqi ən böyük ipəkçilik ölkəsi kimi tanınır. Azərbaycanda ipəkçilik həm qədim vaxtlarda, həm də müasir dövrdə əhalinin əsas fəaliyyət növlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanın təbii şəraiti onu dünyanın ipəkçilik mərkəzlərindən birinə çevirmişdir. Bu səbəbdəndir ki, bu peşə müasir dövrdə də inkişaf edir və məhsulları xarici ölkələrdə yayılır. Xüsusilə, son illər Azərbaycan ipəyinə, kəlağayısına maraq və önəm daha da artmış, ölkəni xaricdə təmsil edən əsas atributlar sırasında yer almışdır. İpək parça istehsalı ilə bağlı dialektlərdə

rast gəlinən sözləri leksik-semantik baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Yaylıq adları*: *Çuqqu* Qəbələdə “qadın yaylığı” [151,s.112]; *dümarə* Oğuzda “ipəkqarışıq parçadan hazırlanmış böyük yaylıq” [151,s.157]; *dümbüz* “Oğuzda ipək parçadan qadın yaylığı” [151,s.158]; *heyrat* “Mingəçevirdə kələğayı” [151,s.217]; *kolxana* Borçalı, Gədəbəy, Şəmkir, Tovuzda “kələğayı” [151,s.284]; *alınniğ* [Salyan] “alına bağlanan yaylıq, kiçik kələğayı” və s. [151,s.13].

2. *İpək parça adları*: *Ay-ıldız* Bərdə, Füzulidə qiymətli “parça adı” [151,s.22]; *darayı* Mingəçevirdə “kobud, lakin sıx toxunmuş ipək parça” [151,s.124]; *dəhrəburnu* Bərdədə “parça növü” [151,s.130]; *gəcə-gündüz* Şuşada “ipək parça növü” [151,s.191]; *gəngədur* Bakıda “ipək parça növü” [151,s.194]; *hacibəribax // hacımənəbax // həjbəribax* Bakı, İsmayılıda, Bərdə, Goranboyda “parça növü” [151,s.211]; *hor-horu* Salyanda “parça adı” [151,s.228]; *inyəbatmaz* Bakıda “parça adı” [151,s.264]; *küçəmanadargəlik* Şuşada “güllü ipək parça növü” və s. [151,s.291].

3. *Barama növləri və istehsalı ilə bağlı sözlər*: *Basna* Şəkiddə keyfiyyətsiz aşağı növ “barama və ya ipək növünün adı” [151,s.36]; *qarayuxu* Kürdəmirdə “barama qurdunun beşinci yuxusu” [151,s.310]; *qaratulux* Füzuli, Zəngilanda “barama qurdunda xəstəlik adı” [151,s.310]; *bəç* Füzulidə “xırda vaxtı ipək qurduna verilən ilk yarpaq” və s. [151,s.41]. Ənənəvi parça istehsalının ən qiymətli xammal növü ipək olmuşdur. İpək parça istehsalı uzun texnoloji proses olmaqla

barama açılmasından başlayır, sonra əyirilir, qaynadılıb təmizlənilir, rənglənilir və nəhayət, ipək sap alınması ilə başa çatır.

4. *İpəkçilikdə istifadə olunan alət adları: dümdümə* Şamaxıda kəlağayı toxunan dəzgahın hissəsi [151,s.158]; *əlgi* Basarkeçiddə əl iyi, ip və ya sap əyirmək üçün alət [151,s.169]; *heşi* Ağdaşda ip eşən alət [151,s.217]; Nümunələrdən göründüyü kimi, ipəkçilik peşəsi ilə bağlı sözlərə daha çox Şirvan, Şəki, Şamaxı, Bakı, Bərdə və Qarabağ dialektlərində rast gəlinir.

Azərbaycanda arıçılıq, xüsusilə Sovet hakimiyyəti dövründə inkişaf etməyə başlamışdır. Əvvəl mövcud olan xırda dağınıq arıçılıq təsərrüfatları kolxoz və sovxozlarda, sonralar isə ixtisaslaşdırılmış iri arıçılıq təsərrüfatlarına çevrilmişdir. Azərbaycanın Astara, Şamaxı, Quba, Qusar, Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Daşkəsən, Lerik, Lənkəran, Kəlbəcər, Laçın və s. rayonlarında arıçılıq yaxşı inkişaf etmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilində arıçılığa aid termin olduqca azdır, arıçılar, əsasən, rus dilində yazılmış kitab və jurnallardan istifadə edirlər və bu dili lazımi səviyyədə bilmədikləri üçün orada işlədilən terminlərin mənasını da düzgün anlaya bilmirlər. Bu kimi anlaşılmazlıqların yaranmaması üçün həmin sözlərin milli dildə qarşılıqları verilməli və işlənməlidir. Bunun üçün həm ədəbi dildə, həm də dialekt və şivələrdə zəngin materiallar vardır. Arıçılıqla bağlı dialektlərdə işlənən sözlərə misal olaraq verilmiş nümunələrə nəzər salaq: *arıcıl* [Göyçay] “arı saxlamağa həvəskar” [151,s.17]; *arılx* [Şahbuz] “arıxana, arı səbətləri qoyulan yer” [151,s.17]; *girginə* “Qarakilsədə arı beçəsi tutmaq üçün balaca səbət” [151,s.200]; *höər*

“Gədəbəydə arı tutmaq üçün qurğu, eyni zamanda, arı pətəyində qısa ehtiyat hissəsini qoruyub saxlamaq üçün dördkünc çərçivə” [151,s.229]; *xorviçə* “Zaqatalada arı beçəsi” [151,s.251]; *kud* “Qubada arı saxlanılan səbət” [151,s.290]; *qalib* “Ordubadda arı səbəti” və s. [151,s.303].

Yuxarıda göstərilən sözlər müəyyən elmi sistemə aid olmaqdan daha çox, hər hansı bir əmək fəaliyyəti və ya məşğuliyyətə, kустar, xırda və iri istehsalata uyğun gəlir. Bu baxımdan onlar termin deyil, daha çox peşə-sənət sözlərinə aid edilirlər. Belə ki, terminlər üslubi baxımdan elmi üsluba, elmi dilə xas olan leksik vahidlərdir. Peşə-sənət sözləri isə üslubu baxımdan neytraldır. Çünki onlar elmi dünyagörüşü yaranmamışdan çox-çox əvvəl meydana gəlmiş, maddi mədəniyyət, məişət, gündəlik həyat ilə bağlı anlayışları ifadə edirlər. Halbuki terminlər elmi-texniki anlayışları ifadə edir və onlarda bir dinamiklik var. Yuxarıdakı sözlərdə isə dinamiklik deyil, daha çox nəsildən-nəslə keçmə prosesi müşahidə olunur. Bu baxımdan onlar yenə də termindən daha çox peşə-sənət sözlərinə yaxındırlar. Terminlər tam rəsmi səciyyəli olduğu halda, bu sözlər natamam rəsmidir. Nümunələrdəki sözlərin xüsusi mənası yalnız real şəkildə istifadə əsasında müəyyən olunur, halbuki terminin mənası təyin olunmalıdır. Bu sözlər müəyyən sahəyə aid olan müəyyən bir obyektə adlandıran və qismən təyin edən sözlərdir. Definisuya burada yoxdur. Nümunələrdəki sözlər tam mənası ilə xüsusi funksiya, elmi səciyyə daşıyırlar və xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə aid olan sözlər hesab olunurlar. s.Cəfərov yazır: “...xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə aid olan sözlər öz mahiyyəti

etibarilə peşə-sənət sözləri sayılır” [17,s.81]. Ən əsası, birinci qrup sözlərə xas olan müəyyən sahə terminologiyasında möhkəmlənmə və elmi lüğətlərdə yer alma kimi əlamətlərə bu qrup sözlərdə rast gəlinmir. Bu sözlər dialekt sözləri olmaqla yanaşı, peşə-sənət sözləri hesab olunurlar. Beləliklə, aydın olur ki, müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında bir çox sözlər vardır ki, onlara yalnız Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rast gəlinir. Bu tip sözlər ayrı-ayrı peşə və ixtisas sahələrinə aid olmaqla müxtəlif əşya, anlayış və ya iş prosesində istifadə olunan alət və ləvazimatları çox dəqiq, konkret izah edirlər. Azərbaycanın ərazisi müxtəlif iqlim qurşaqlarında yerləşdiyi üçün əlverişli coğrafi şəraitə malikdir. Bu isə əhalinin məşğuliyyətinə əsaslı təsir etmişdir. Rayon iqtisadiyyatı ilə terminlərin yayılma arealını müəyyən etmək, əslində, asan proses deyil, çünki ölkədə iqlim şəraiti bir çox ərazilərdə həm maldarlığın, həm əkinçiliyin məşğuliyyət sahəsi olmasına imkan verir. Eyni zamanda ölkədə çoxsaylı su qovşaqlarının olması balıqçılığın da bir çox ərazilərdə yayılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi məkanın uyğunluğu burada kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafına zəmin yaradır. Məhz bu səbəbdən, heyvandarlığa aid terminologiyanın zənginləşməsində Qazax, Qarabağ və ya ümumilikdə qərb dialekti, bağçılığa aid terminologiyada Quba dialekti, balıqçılığa aid terminologiyada cənub dialekti, neft və qaz ilə bağlı terminologiyada Bakı, Abşeron dialektləri, ipəkçiliyə aid terminologiyada Şəki dialekti zəngin mənbə sayıla bilər. Buna görə də əhalinin məşğuliyyətinin növündən asılı olaraq bölgələrdə xeyli sayda kənd

təsərrüfatı, əkinçilik, meyvəçilik, balıqçılıq, ipəkçilik və digər sahələrə aid termin səciyyəli sözlərə rast gəlinir.

Abşeron iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatının əsasını şəhəratrafi təsərrüfat kompleksinə daxil olan südlük-ətlik maldarlıq, quşçuluq, qoyunçuluq, tərəvəzçilik, bostançılıq, üzümçülük, gülçülük təşkil edir. Burada aqroiqlim şəraiti zeytun, zəfəran, püstə, badam, əncir, ağ və qara şanı üzüm sortlarının, qarpız və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsinə imkan verir. Bu sahələrlə bağlı xeyli sayda növ anlayışı bildirən termin səciyyəli sözlər vardır. Məsələn: *abasbeyi* (Bakı) - üzüm növünün adı [151,s.1], *ərkəri* (Bakı) - tez yetişən üzüm növü [151,s.177], *xalbəcər* (Bakı) - üzüm növü [151,s.235]; *xotxoti* (Bakı) - üzüm növü [151,s.252]; *gavangir* (Bakı) - üzüm növünün adı [151,s.190] və s.

Quba-Xaçmaz regionunun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Bu sahə, əsasən, tərəvəz və meyvə istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Bu sahə üzrə bir sıra termin səciyyəli sözlərə rast gəlirik. Məsələn: *çaxma* (Quba) – armud növü [151,s.88]; *çərəki* (Quba) - payız armudu [151,s.100], *alabəhli* (Qəbələ, Quba) albalı [151,s.8], *küzrü* (Quba) - xırda balıq [151,s.298] və s.

Şirvan torpağı tarixən sənətkarlıq və toxuculuq mərkəzi olmuşdur. Basqal kəndi isə xalq içində öz kəlağayısı ilə məşhurdur. Şamaxı şəhərində də ipək kəlağayı emalatxanaları fəaliyyət göstərir. Əksər kəndlər üçün xalçaçılıq ənənəvi sənətkarlıq növüdür. Bu səbəbdən, ərazidə işlək olan termin səciyyəli sözlərin əksəriyyəti bu sahə ilə bağlıdır, məsələn: *dürgə* (Şamaxı) - kəlağayı topası [151,s.159], *lipirtin*

(Kürdəmir) - ipək parça növü [151,s.368], *humay* (Göyçay)- ağ çit, humayın ağı [151,s.231] və s.

Lənkəranda kənd təsərrüfatının strukturunda faraş tərəvəzçilik, balıqçılıq, çayçılıq, üzümçülük, taxılçılıq üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda istehsal olunan çayın 99%-ə qədəri, tərəvəz-bostan məhsullarının yarıdan çoxu bu iqtisadi rayonun payına düşür. Lənkəranda rast gəlinən termin səciyyəli sözlərə *kosara* (Lənkəran) - çəltik topası [151,s.286], *külmə* (Lənkəran, Masallı) - balıq növü [151,s.293], *azatmayı* (Lənkəran)- qızıl balıq növü [151, s.1], *sol* (Lənkəran)- pulcuqlu kiçik balıq növü [150,s.443] və s. kimi sözləri misal göstərmək olar.

Şəki-Zaqatalada yüngül sənayenin əsasını ipəkçilik təşkil edir. Bütün rayon mərkəzlərində müxtəlif ölçülü tikij sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Şəkidə kустar üsulla bəzəkli toxumaları olan ipək parçalar, pərdələr, kəlağayılar, yaylıqlar toxunulur. Ərazi üçün səciyyəvi olan termin səciyyəli sözlərə *alafa* (Şəki, Zaqatala) - zərif ipək parça [151,s.10]; *çöpix* (Şəki) - yorğan-döşəyin içərisində işlənib xarab olmuş yun [151,s.110], *dünya* (Şəki) -kiçik ipək bağlaması [151,s.158], *dümarra* (Oğuz) - ipək qarışıq parçadan hazırlanmış böyük yaylıq [151,s.157]; *dümbüz* (Oğuz) - ipək parçadan qadın yaylığı [151,s.158] və s kimi ifadələr misal ola bilər.

Gəncə-Qazax ərazisində kənd təsərrüfatının əsas ixtisaslaşma sahələri kartofun becərilməsi, üzümçülük və taxılçılıqdır. Pambıq yalnız Goranboy rayonunda əkilir. Qazax və Ağstafa, Şəmkir və Samux rayonları üzüm istehsalı üzrə, Gədəbəy, Şəmkir, Tovuz rayonları kartof istehsalı üzrə,

Goranboy rayonu taxıl istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. İqtisadi rayonda, həmçinin bostançılıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik və heyvandarlıq sahələri inkişaf etmişdir. Bu sahə üzrə rast gəldiyimiz bir sıra termin səciyyəli sözlərə misal olaraq, *cüjü* (Tovuz) - hanada ipləri tənzimləyən ağac [150,s.83], *çin* (Bərdə, Cəbrayıl) - xalça, gəbə üçün ayrılmış ip [151,s.104], *həjbəribax* (Bərdə, Goranboy) - ipək parça növü [151, s.211] və s;

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda iqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. Kənd təsərrüfatının başlıca sahələri üzümçülük, taxılçılıq, meyvəçilik, pambıqçılıq və tütüncülükdür. Regionda, həmçinin meyvə, kartof, bostan-tərəvəz məhsulları becərilir. Burada barama saxlanması üçün geniş sahələrdə tut bağları salınmışdır. Üzümün məhsuldarlığına görə iqtisadi rayon xüsusilə seçilir. İqtisadi rayonda heyvandarlıq, əsasən, ətlik-südlük, yüksək dağlıq sahələrdə isə ətlik-yunluq istiqamətlərində inkişaf etmişdir. Ərazidə bu sahələr üzrə xeyli sayda termin səciyyəli sözlər vardır. Məsələn, *dəmiri* (Ağdam) - üzüm növü [151,s.132], *dizmari* (Ağdam, Ordubad) - qurudulmuş üzüm, kışmış [151,s.147]; *irəxansilə* (Ağdam) – üzüm növlərindən birinin adı [151,s.259], *mərəndə* (Ağdam, Füzuli) - üzüm növü [150,s.352], *hazari* (Ağdam, Tərtər) – üzüm növü [151, s.215] və s.

Naxçıvan MR inkişafda olan çoxsahəli sənaye və aqrar-sənaye respublikasıdır. Sənayedə yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı xüsusi yer tutur. Burada elektronika, metal emalı, yüngül, tikinti materialları sənayesi var. Həmçinin bura

kənd təsərrüfatı, əsasən, üzümçülük, tütünçülük və bağçılıq sahəsi üzrə ixtisaslaşmışdır. Məsələn, *güzdəx'* (Ordubad) – payız yunu [150,s.191]; *qarasərmə* (Naxçıvan) – üzüm növü adı [150,s.281], *qarçin* (Ordubad) – çarpayının yanındakı divara vurmaq üçün ipək və ya iplikdən toxunmuş parça [150,s.282], *alanayi* (Ordubad) - şaftalı növü adı [150,s.20], *astamat* (Ordubad) – tütün növü adı [150,s.27], *əsgərani* (Culfa) - üzüm növünün adı [151,s.177], *hüseyni* (Culfa) - üzüm növü [151,s.233] və s.

Beləliklə, terminologiyamızda geniş yayılmış, sahə terminologiyasının baza anlayışlarının adlandırılması üçün daha çox istifadə olunan üsul dilin öz sözlərinin terminə çevrilməsidir. Bu üsul *terminləşmə* (transpozisiya) adlanır. E.M.Qalkina-Fedoruk yazır: “Biz o sözü termin adlandırırıq ki, ona elm, texnika və incəsənət sahəsində tam şəkildə müəyyənləşmiş hər hansı bir anlayış müvafiq gəlir” [109,s.117]. Çünki terminləşmə prosesində dildə işlənən söz elmi anlayışı ifadə edən termin funksiyasını qazanır. Müxtəlif elm sahələrinin formalaşması dövründə dilin öz lüğət tərkibində olan sözlərin terminləşməsinə üstünlük verilmişdir. Terminləşmənin geniş yayılmasını şərtləndirən başqa bir cəhət elmlərin tədqiqat obyektinə cəlb edilən hadisə və predmetlərin insanı əhatə edən obyektin gerçəklikdə mövcudluğundan irəli gəlir. Bu proses hər bir halda sözyaratma qanunlarına və dilin qrammatikasına uyğun formada tənzimlənməlidir.

II FƏSİL

TERMINOLOJİ LEKSİKANIN İNKİŞAFINDA ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

2.1. Ümumişlək semantika əsasında terminləşmə prosesi

Dil və təfəkkür qarşılıqlı əlaqədədir. Biz dildə mövcud olan söz və ifadələri öz fikirlərimizə, düşüncələrimizə uyğun olaraq istifadə etməklə qarşı tərəflə ünsiyyət qururuq. Söz sadəcə səslərdən, müəyyən fonetik quruluşdan ibarət məfhum deyildir. Özündə müəyyən şüur aktını cəmləşdirən səs kompleksinə malik dil faktıdır. Təfəkkür inkişaf etdikcə yeniliklər baş verir. Bu yeniliklərin nəticəsi olaraq yeni anlayış, məfhum və bunun müqabilində yeni sözlər yaranır. Sözün bir neçə mənə kəsb etməsi sayəsində konkret mənələr müstəqil sözlərlə ifadə olunur. Dildə mövcud olan sözlərin yeni mənə ifadə etmə hadisəsi *semantik derivasiya* adlanır. Sözün yeni mənə ifadə etməsi onun əşya, anlayış arasında mövcud olan assosiativ əlaqələri əsasında baş verir. Beləliklə, yeni terminlərin formalaşmasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər də üstünlük təşkil edir. Milli dil əsasında termin yaradıcılığı daim aktual məsələlərdən biri olub. Çünki ana dilinin saflığı, xəlqiliyi əsas prinsip hesab edilməli və onun həlledici rolu nəzərə alınmalıdır. M.Qasımov yazır: “Elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Ana dilinin lüğət tərkibi

əsasında termin yaratmaq üçün yalnız mövcud söz yaradıcılığı modellərindən istifadə etmək kifayətdir” [48,s.8].

Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında terminlərin ümumişlək sözlər hesabına formalaşma prosesinə müxtəlif elm sahələrində rast gəlinir: *informatika sahəsində*- cavab, daxiletmə, xidmət, imkan, ünvan, axın, yığın, bənzətmə, böcək; *logistika sahəsində*-yığma, tələb, növbə, qutu, qalıq, azalma, tullantı, tutqac; *iqtisadi sahədə*-enmə, gəlir, bölmə, məhsul, ödəmə, izləmə, işəsalma; *tibb sahəsində*- ağızcıq, başcıq, bığcıq, boğulma, cücərmə, çürümə; *politologiya sahəsində*- birlik, seçki, seçici, işğal; *texnika sahəsində*-rəqqas, yeyilmə, üfurmə, tərəzi, tüstü; *nəqliyyat sahəsində*- açar, damcı, dilçə, səpinti, sıçrayış və s.

Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı prosesində ümumişlək sözlərin terminləşərək yeni mənalar ifadə etməsi daha çox rast gəlinən hadisədir. Bütün yeni mənalar yeni anlayış və məfhumların adlandırılması məqsədilə meydana çıxmışlar. Sözün mənə yükünün artması milli dilin lüğət tərkibinin kəmiyyətcə artmasının qarşısını alır, beləliklə də eyni leksik vahidin müxtəlif anlayışları ifadə etməsinə imkan yaradır. Bu hal ümumişlək sözün mənasının genişlənməsi-polisemiya prosesinə bənzəsə də, lakin fərqli hadisədir. Belə ki, çoxmənalılıq leksik-semantik hadisə hesab olunur. Eyni zamanda çoxmənalılıq dilin obrazlılığını, emosionallığını təmin edən əsas məsələlərdən biridir. Əslində, çoxmənalılıq bir deyil, bir neçə mənə çalarını ümumiləşdirən anlayışlar, ifadələr sisteminin ümumi adıdır. “Sözün mənasının və ya mənə variantının çoxalmasında söz əvvəlki mənasını

saxlayaraq əlavə məna variantları da qazanır. Yəni söz bir-birinə yaxın, oxşar anlayışı ifadə etməyə başlayır” [70,s.67]. Terminologiyada isə terminin çoxmənalılığı qəbul olunmur və onun mahiyyətinə ziddir.

Terminologiyada ümumişlək sözlərin məna derivasiyası əsasında terminləşməsi prosesinin əsas səbəbi ümumişlək sözün çoxmənalı lüğəvi semantikaya malik olması ilə bağlıdır. Bu proses sözün mənasının çoxalması, genişlənməsi ilə baş verir. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi dedikdə, sözlərin mənasının dəyişməsi nəticəsində yeni vahidlərin meydana gəlməsi nəzərdə tutulur. “Azərbaycan dilinin ən müsbət xüsusiyyətlərindən biri də eyni səs tərkibinə malik olan sözün bir neçə leksik mənaya malik olmasıdır” [51,s.53]. Dilin lüğət tərkibində artıq mövcud olan sözlərin səs tərkibini, formasını saxlamaq şərti ilə onlardan əlavə bir mənanın, yəni terminoloji mənanın ifadəsi üçün istifadə edilməsi semantik hadisədir. Bu prosesin əsas mahiyyəti sözlərə yeni məzmunun əlavə olunmasıdır. Bu tip sözlər terminləşdikdə terminoloji sahələr üzrə yeni məna kəsb edir və beləliklə, sözlərin əvvəlki mənalarına daha bir məna əlavə olunmuş olur. Bu tip terminləşən sözlərin əvvəlki mənası ilə yeni mənası arasındakı münasibət müxtəlifdir. Ümumişlək sözlər hesabına terminləşmə prosesi terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri arasında həmişə mühüm rol oynamışdır. S.Sadıqova bu prosesi iki istiqamətdə qruplaşdırır: “1. Ümumişlək söz heç bir dəyişikliyə uğramadan terminoloji leksikada termin kimi işlənir; 2. Ümumişlək söz qrafik və morfoloji cəhətdən dəyişiklik edilərək, ya da ümumişlək söz başqa sözə qoşularaq

yeni terminoloji anlayışı ifadə edir” [83,s.115]. Göründüyü kimi, bu proses bir neçə istiqamətdə baş verir. Bu tip termin yaradıcılığı prosesində ümumişlək söz mənə əlaqəsini saxlaya da bilər, saxlamaya da. Bu baxımdan, ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində mənənin inkişaf istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumişlək mənə ilə birgə terminləşən sözlər;
2. Ümumişlək mənəsini qismən itirərək terminləşən sözlər;
3. Ümumişlək mənəsini tam itirərək terminləşən sözlər;

Qeyd etdiyimiz kimi, ümumişlək sözün çoxmənalı lüğəvi mənəyə malik olması onun terminoloji leksikada terminə çevrilməsinə əsas səbəbdir. Ancaq bu terminin çoxmənalı olması demək deyil. Çünki bir çox halda ümumişlək sözün terminləşməsi zamanı söz əvvəlki mənə əlaqələrini itirir və beləliklə, terminə xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirmiş olur. Məsələn, *boşanma* sözü ümumişlək söz kimi “boşanmaq-ərindən ayrılmaq” mənalarını verir [152,s.337]. *Hüquq termini* kimi “nikahın ləğv edilməsi nəticəsində kəbin birliyinin dayandırılması” prosesini təyin edir [181,s.77]. Ümumişlək söz kimi feil, termin kimi isə isim funksiyasındadır. Ümumişlək olan və daha sonradan terminləşmiş söz fərqli nitq hissələridir. Çoxmənalı sözlər isə bir qayda olaraq eyni nitq hissəsinə aid olurlar. Bundan əlavə, çoxmənalı sözün yaranmasında məcazlaşma mühüm rol oynayır ki, qeyd olunmuş nümunədə məcazlaşma hadisəsinə rast gəlinmir.

Göründüyü kimi, qeyd olunan nümunədə sözün əvvəlki mənəsi ilə birgə terminləşmə prosesi çoxmənalılığa oxşasa da,

çoxmənalılıq deyil. Çünki polisemiya hadisəsində sözlər birbirinə yaxın, oxşar bir neçə anlayışı ifadə etməyə başlayır və sözün əsas mənası həqiqi, törəmə mənaları isə məcazi məna adlanır: insanın qolu, ağacın qolu, çayın qolu və s. Çoxmənalı söz nominativ məna əsasında formalaşır. V.P.Danilenko yazır: “Polisemiya adı altında sözün eyni vaxtda sinxron planda bir neçə məna bildirməsi, obyekt, hadisə, atribut və münasibətlərin müxtəlif tipləri nəzərdə tutulur” [111,s.6]. Beləliklə, polisemiyada sözün əlavə mənası əsas məna ilə birbaşa bağlı olur. “Polisemiya, həmçinin sözün paradigmatik əlaqələrindən, onun əsas nominativ mənaya görə aid olduğu sahədən asılıdır. Müəyyən sahələrə daxil olan sözlərin eynitipli, oxşar əlaqələnmə imkanı çoxmənalılığın genişlənməsinə yardım edir”[114,s.32]. Sözlər arasında məna əlaqələrinin olması onları çoxmənalı söz hesab etməyə əsas vermir, çünki sözün çoxmənalı olması üçün eyni zamanda anlayış oxşarlığı və yaxınlığı olmalıdır. Bir qrup ümumişlək sözlərin terminə çevrilməsi prosesində isə məna əlaqələri olsa da, anlayış oxşarlığına rast gəlinmir, məsələn: *güzəşt* sözü ümumişlək söz kimi “başqasının xeyrinə olaraq bir şeydən və ya öz fikrindən əl çəkməyə razılığa, əl çəkmə” deməkdir [160,s.317]. *Maliyyə sahəsində* isə *güzəşt* sözü “sözü hər hansı subyektin müəyyən qaydalardan, öhdəliklərdən qismən və ya tam azad edilməsi, yaxud digərlərinə nisbətən ona əlavə imkanların verilməsi” mənasını bildirən termdir [147,s.130]. Göründüyü kimi, sözlər arasında məna yaxınlığı olsa da, anlayış oxşarlığı yoxdur.

Ümumişlək söz yeni məna qazanaraq hər hansı sahədə terminləşdikdə semantik cəhətdən yenidən qurulur. A.A.Potebnya sözün leksik mənasında olan ən xırda dəyişikliyi sözün mahiyyəti üçün böyük anlam kəsb etdiyini qeyd edir [124,s.110]. Həqiqətən də milli dil imkanları əsasında termin yaradıcılığı prosesində yeni anlayışlarla yanaşı yeni mənalı sözlər yaranır. Bu baxımdan, P.Y.Kobrin və B.N.Qolovin, İ.İ.Çirinov terminologiyayı ümumi leksika səviyyəsində öyrənməyi vacib bilir, çünki bir çox terminlər həm ümumişlək, həm də terminoloji səviyyədə çıxış edirlər [107,s.114]. Əgər bu və ya digər söz ümumi ədəbi dildə müxtəlif mənaları ifadə edə bilirsə, müəyyən terminoloji sistemə düşdükdə o, birmənalılıq kəsb edir. Məsələn, *dəyər* sözü ədəbi dildə “qiymət, baha”, “qiymət, əhəmiyyət, ləyaqət, keyfiyyət” mənalarında işləkdir. İqtisadi sahədə bu söz “əmtəə istehsalına sərf edilən və bu əmtəədə maddiləşən abstrakt əməyin müəyyən miqdarı”, *maliyyə termini* kimi isə “hər hansı aktivin pul ilə ifadə olunmuş qiyməti”, “istehsal olunmuş aktivin məcmusu xərclərin özündə əhatə edən ödənilmiş və ya razılaşdırılmış qiyməti” deməkdir [152,s.607], [147,s.87]. Göründüyü kimi, sözün “qiymət” mənası terminləşmişdir. Yaxud da, *sirr* sözü “başqalarından gizli saxlanılan, başqalarına bildirilməyən, deyilməyən, hamının bilməli olmadığı söz, iş”, “hələ açılmamış, dərk edilməmiş, öyrənilməmiş bir müəmma kimi qalmış şey” mənalarında ümumişlək sözdür, *maliyyə sahəsində* isə “müəmma, başqalarından qorunan gizli məqamlar, məlumatlar” mənasında termindir [155,s.126].

İstər hər hansı bir sözün, istərsə də terminin yaranması

prosesində söz, məna və anlayış məsələsi vacib məqamlardandır. Termin yaradıcılığı üçün əsas zəmin anlayışın yaranmasıdır. “Terminlər anlayışın birinci növbədə obyektiv gerçəkliyin təzahür formaları ilə məntiqi formada onların adları arasındakı münasibətidir” [85,s.74]. Anlayışın təkmilləşdirilməsi üçün mühüm vasitə anlayışın digər anlayışlarla münasibətidir. Burada digər mənaların əsas anlayışla ayrı-ayrılıqdakı münasibəti əsas rol oynayır. Bu baxımdan terminologiyanın inkişafı bu tip hadisələr üçün mühüm şərait yaradır. Belə ki, terminoloji leksikanın inkişafı nəinki terminoloji səviyyədə anlayış və həqiqət arasındakı münasibəti, eləcə də anlayışların özləri arasındakı münasibəti aydınlaşdırmağa imkan verir. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi haqqında A.Bəşirova yazır: “1. Söz heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan yeni məzmunun ifadəsinə xidmət edir; 2. Sözü quruluşunda müəyyən dəyişiklik aparılır, ya da ki, söz digər bir sözə qoşulur və tamamilə yeni bir məfhumu bildirir [12,s.58]. Məsələn, *sifariş* sözü “bir şeyi hazırlamağı, yerinə yetirməyi və ya gətirməyi tapşırma, israrlama” mənalarında işlənir. Bu söz *logistika* sahəsində xüsusi məna qazanaraq “çatdırılma müddəti, çeşidi, ödəniş məbləğinin göstərilməsi ilə müəyyən malın və ya xidmətin təchiz edilməsi məqsədilə alıcının satıcıya verdiyi təklif” mənasında termdir. Bu termin vasitəsilə dilimizdə bir sıra yeni terminlər yaranmışdır: *sifariş miqdarı*, *sifariş tezliyi*, *sifariş tələbi*, *sifariş nöqtəsi* [188,s.194]. Yaxud da, *ehtiyat* sözü ümumişlək söz kimi “gələcəkdə lazım olacağa nəzərdə tutulub tədarük edilmiş, saxlanılmış şey” mənasında işlənir.

Söz *logistika* sahəsində “təchizat zəncirində və ya onun bir hissəsində miqdar, məkan və ya qiymət parametrlərinə malik olan materiallar” mənasında terminləşmişdir. Bununla yanaşı, söz təkcə termin kimi işlənmiş, eyni zamanda terminoloji leksikanın zənginləşməsində rol oynayır və bir sıra terminlərin yaranmasında iştirak edir, məsələn: *ehtiyat güc, ehtiyat hissələri, ehtiyat məntəqəsi, ehtiyat səviyyəsi*. [188,s.71]. Bu halda *sifariş* və *ehtiyat* sözlərinin mənacə başqa leksik vahidlərlə birləşərək işlədilməsi onların məna birliyini pozmur.

Beləliklə, aydın olur ki, sözün terminoloji leksikada öz yerini tapması üçün sözün mənasının dərinləşməsi və təkmilləşməsi əsas şərtlərindən sayılır. Yuxarıda göstərilən nümunələrdə terminlər anlayışın mahiyyətini tam dərk etmək və açmaq üçün onu digər anlayışlarla əlaqəsini dəqiqləşdirir. Bununla da anlayışla bağlı dərkətmə daha da dərinləşdirmiş olur. Bir anlayışın digər anlayışla əlaqəsi təkcə onun mövcud, real anlayış əlaqələrini anlamağa deyil, eyni zamanda bu anlayışların sonrakı məna inkişaflarını istiqamətləndirməyə kömək edir. Bu isə öz növbəsində onu izah edir ki, məna və anlayışların sözlərdə əks olunması yalnız onların ayrı-ayrılıqda nə isə ifadə etməsini göstərmir. Bu hal onları ayırmaqla, fərqləndirməklə yanaşı, aralarında vahid, oxşar cəhətin olmasını da üzə çıxarır. “Yeni anlayışı əks etdirmək üçün dildə əvvəlcədən mövcud olan sözdən istifadə edilir. Lakin yeni anlayışı bildirmək üçün hansı sözdən istifadə olunması təsadüfi deyildir. Bu zaman sözün əvvəlki mənası ilə yeni anlayış arasında əvvəlki sözün təkcə səs tərkibi yox, mənası da iştirak edir” [93,s.196].

Terminə yanaşma dilçilikdə iki cürdür. Belə ki, normativ yanaşmaya əsasən termin təkmənali, kontekstdən asılı olaraq hər hansı emosionallıq, sinonimlik və çoxmənallığa malik olmamalıdır. Deskriptiv yanaşmaya əsasən termin sözdür, lakin xüsusi məna kəsb edən sözdür. Fikrimizcə, terminlər elmi səciyyə daşıyan sözlərdir və hər iki bəndin xüsusiyyətlərini özlərində əks etdirirlər. Çünki elm ümumbəşəridir. Bu isə terminin sərhədlərini daha da genişləndirir. Belə ki, dilin öz sözləri dilin öz sərhədləri daxilində anlaşılan və istifadə olunandırlarsa, terminlər daha geniş miqyaslı hesab olunurlar. Terminlər dildə digər sözlərlə müqayisədə daha dinamik və dəyişkəndirlər. Bu da onların aid olduqları elm sahələrinin inkişafı və sürətli qloballaşması ilə bağlıdır. Bu baxımdan T.L.Kandelaki terminologiyanın inkişafında iki məsələni əsas götürür:

1. Fonetik kompleksin anlayışı, məfhumu lazımınca ifadə edə bilmə qabiliyyəti;

2. Anlayışın və ya mənanın köhnəldiyi an yeni fonetik kompleksin yaranması prosesi [114,s.48];

Ümumişlək sözlər hesabına termin yaratma prosesində eyni fonetik tərkibə malik sözlər bir çox hallarda müxtəlif mənalar ifadə edərək omonimləşirlər. Amma bu omonimləşmə leksikologiyada olduğu mahiyyəti kəsb etmir. Belə ki, leksik omonimlərin hər ikisi ad bildirirlər, amma ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində terminləşmiş ümumişlək söz əlavə olaraq definitiv funksiyası qazanır. O artıq hər hansı anlayışı və ya məfhumu həm adlandırır, həm də anlayışa təhkim olunur. Son dövrlər bu hadisəni adlandırmaq üçün dilçilikdə

konversiya terminindən istifadə olunur. Konversiya- sözün sinfini dəyişməklə yeni sözlər düzəltmək prosesidir [146,s.140]. Türkologiyada bu haqda ilk dəfə A.Qulyamov bəhs etmişdir. O, bir nitq hissəsindən başqasına keçidi söz yaradıcılığının bir üsulu hesab edərək onu leksik üsul adlandırmışdır. Bu üsul vasitəsilə formalaşan *birləşmə* termini ümumişlək söz kimi “birləşdirmək”, “yapışdırmaq”, “bir-birinə calamaq”, “bir neçə, yaxud bir çox şeyi bir araya toplamaq”, “aralarında vəhdət, birlik yaratmaq”, “uyğunlaşdırmaq, uzlaşdırmaq, əlaqələndirmək, bağlamaq” deməkdir [152, s.319]. *Hüquq termini* kimi *birləşmə* sözü “onun nəticəsində bir hüquqi vahidin yox olması və onun bütün fəaliyyət növləri və istehsal vasitələrinin digər hüquqi vahidə birləşməsi ilə müşahidə olunan demoqrafik hadisə”ni təyin edir [181,s.72]. Birinci halda *birləşmə* sözü hərəkət, müəyyən akt bildirirdisə, ikinci halda hadisənin adını bildirir. Bu tip keçid proseslərində sözün vəzifə dəyişməsindən daha çox sözlərin semantikasında olan dəyişiklik nəzərə çarpır. Sözün termin kimi xüsusi sahədə ifadə etdiyi mənə əvvəlki mənasına nisbətə daha az işləkdir. Yaxud, *dönmə* sözü ümumişlək söz kimi “cinsini, nəslini dəyişmiş, dönmüş”, “dinini, məzhəbini, əqidəsini dəyişmiş” mənalarında işlənir [152, s.681]. *İdman termini* kimi isə *dönmə* sözü “güləşçi ayaq üstə olmaqla arxası və yaxud yanı rəqibə dönmə prosesi” deməkdir [171,s.84]. *Sağalma* sözü xəstəlikdən qurtarıb ayağa durmaq, yaxşılaşmaq, şəfa tapmaq, sağlamlığını qaytarmaq mənasını ifadə edir [155,s.14]. *Sağalma* sözü termin kimi xəstəlikdən sonra orqanizmin həyat fəaliyyətinin bərpa olunması mənasında xüsusiləşmişdir [177,s.44]. Bu halda

ümumişlək sözün ilkin mənası termində də qorunub saxlanılmışdır.

İlkin məna ilə birgə ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi, əslində, həmin sözlərin hələ də tam terminləşməməsi prosesidir. Buna görə də onlar termindən daha çox terminoid anlayışına uyğun gəlirlər. Çünki terminoidlər hələ tam definitiv mənaya malik olmayan tam formalaşmamış, kifayət qədər aydın sərhədləri olmayan anlayışları adlandırmaq üçün istifadə olunur. Bu tip sözlər məna dəqiqliyinə malik deyillər və kontekstdən asılıdırlar. Bu qrup sözlərdə çoxmənalılıq və ya hansısa məna çalarına rast gəlmək mümkündür. İlk dəfə terminoid haqda yazan A.D.Xayutin qeyd edir ki, termin terminoiddən heç nə ilə fərqlənmir. Yeganə fərq məna və anlayış əlaqələrinin zəifliyidir ki, bu da onun termin kimi daha az işlək olması ilə əlaqədardır [132,s.18]. S.D.Şelov və L.M.Alekseyev terminoidləri xüsusi mənalı, amma termin səviyyəsinə yüksələ bilməyən söz adlandırırlar [134,s.25]. S.V.Qrinev terminoidləri tam formalaşmamış anlayışları adlandıran leksik vahid kimi izah edir [109,s.15]. V.A.Tatarinovun fikrincə isə terminoid dəqiq olmayan statusa malik xüsusi leksik vahidlərin adıdır [130,s.23]. A.D.Xayutin isə terminoid anlayışı haqda yazır: hələ termin kimi tam formalaşmayan, terminin bütün spesifik cəhətlərini özündə birləşdirməyən sözlər terminoidlərdirlər [132,s.86]. Terminologiyanın inkişafında terminin xüsusi mənalı söz kimi formalaşmasının ilkin mərhələlərindən hesab olunan terminoid anlayışı hər hansı məna çalarına malik deyildir, ancaq buna baxmayaraq onlar nə bədii dildə istifadə olunurlar, nə də tam

olaraq terminoloji leksikada sabitləşiblər. Terminoidlər keçid mövqeyində dayanırlar. Fikirimizcə, terminoid xüsusi mənalı sözdür və eyni zamanda terminoid termdir, çünki bir çox hallarda işlənmə məqamına görə onlar definitiv funksiya qazanaraq terminə çevrilirlər. Həqiqətən də ilkin mənasını özündə saxlayaraq terminləşən ümumişlək sözlərdə məna fərqləri nəzərə çarpmır. Həmçinin bir çox məqamlarda onların ümumişlək mənası terminoloji mənasından daha işlək və aktivdir. Terminoidlər terminoloji leksikanın inkişafında sözün termin kimi formalaşmasında ilkin mərhələnin göstəricisidir. Müəyyən sahələrə aid olan anlayışları ifadə edən, məna və anlayış əlaqələri sabitləşən, mütəmadi olaraq işlək olan terminoidlər müəyyən vaxt keçdikdən sonra terminə çevrilirlər. Məhz bu zaman onlar hər hansı kontekstdən asılı olmur və xüsusi definitiv məna qazanmış olurlar. Məsələn, *çıxarılma* sözü ümumişlək söz kimi “bir şeyi bir yerdən kənar etmək, xaric etmək”, “bir şeyin içərisində olan başqa bir şeyi oradan götürmək”, “işdən, vəzifədən, məktəbdən xaric etmə” deməkdir, amma *hüquq sahəsində* terminləşdikdə *çıxarılma* sözü “əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsə onun ölkəni tərk etməli olduğu haqda verilən qərar” anlamını verir [152,s.473], [181,s.20]. Göründüyü kimi, *çıxarılma* sözünün termin kimi qəbul olunması üçün ilk növbədə onun müəyyən elmi sahəyə aid olması və burada hər hansı anlayışı ifadə etməsi vacibdir. Çünki termin müəyyən sahənin terminologiyasında mövcud olur. Terminologiyadan kənarında həmin termin mövcud deyil. Termini təyin edən ünsür onun de-

finisiyasıdır. Definisiya isə terminin aid olduğu sahənin anlayışı əsasında yaranır.

Sözün mənası həm əşya, həm də məfhumla müxtəlif şəkildə əlaqədar olur. Sözün səs cildinin məna ilə əlaqəsi siqnikativ məna, səs, məna və predmetin qarşılıqlı əlaqəsi denotativ məna adlanır. Sözün mənası məfhumla nisbətdə geniş olduqda çoxmənalılıq yaranır. Çoxmənalı sözlərin hər biri bir məfhumu ifadə edir. İnsanın bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərin bir qismi çoxmənalılığa doğru inkişaf edir, məcazlaşır, çoxmənalılıq yaradır. Həmin sözlər çoxmənalılıq yaratmaqla dilin lüğət tərkibini zənginləşdirirlər. Amma terminoloji leksikada bu proses eynilə təkrarlanmır. Terminin əsas xüsusiyyəti onun təkmənalı olmasıdır. A.Qurbanov yazır: “Təkmənalılıq termin üçün ən başlıca əlamətlərdən biridir. Termin çoxmənalı olduqda onun elmi əhəmiyyəti azalır, çünki çoxmənalılıq terminlər üçün anlayışların əks olunmasına lazımı imkan vermir” [58,s.99]. Aristotel yazır: “Çoxmənalılığa malik olmaq heç bir mənaya malik olmamaq deməkdir” [127,s.80]. Çoxmənalılıq əsasında söz yaradıcılığı prosesində məcazlaşma çaları sözlərdə əks olunsada, terminologiyada bu hal mümkün deyil. Çünki termindən tələb olunan cəhət istənilən ekspressivlikdən, məcazlaşmadan uzaq konkret, lakonik, xüsusi ad olmalarıdır. Əgər çoxmənalılıq prosesi baş verərsə belə, bu zaman yeni anlayış həqiqi oxşarlıq ekvivalentlik əsasında yaranmalıdır. Məsələn, *üz* sözü ümumişlək söz kimi “insan başının qabaq hissəsi”, “surət, sifət, çöhrə, sima”, “toxunma şeylərin üst (avand) tərəfi (astar müqabili)” mənalarında işləkdir. *Musiqi termini kimi* bu söz yenə eyni mahiyyəti kəsb

edir və “musiqi alətlərinin səthi üçün”, “tar, kamança, nağara və başqa alətlərdə örtüyün adı” mənasında işlənir [168,s.94]. Göründüyü kimi, bu adlandırmalar arasında məcazi mənə çalarlarına rast gəlinmir.

Beləliklə, təkmənalılıq terminin xüsusiyyətlərdən biri hesab olunur, amma bu da onun mahiyyətini dərk etmək üçün yeganə şərt sayılmır. Yəni hər bir təkmənalı söz termin sayıla bilməz. Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi termin sözdür. Bu səbəbdən sözə xas xüsusiyyətlərə termində də rast gəlmək mümkündür. Bu xüsusiyyətlərdən bəziləri terminə uyğun, bəziləri isə ona yaddır. Belə ki, ümumişlək sözlər təkmənalı olduqları kimi çəxmənalı da olurlar. Çoxmənalılıq terminə tamamilə yaddır. Çünki terminin sabit müəyyən edilmiş mənası olmalıdır. R.A.Budaqov yazır: “Hərçənd “polisemiya” ən müxtəlif müasir dillərin leksikasına daxil olmuşdur, ancaq terminlər sistemində polisemiya, adətən, yox edilir. Termin monosemiyaya can atır, hər bir elmi terminin, adətən, möhkəm müəyyən edilmiş bir mənası olur” [13,s.33].

M.Qasimov isə terminlərin təkmənalılığı prinsipini qəbul etsə də bunu terminin mahiyyətini ifadə etmək üçün yeganə vasitə olmadığını qeyd edir: “Terminlərin təkmənalılığı onun simvolikliyi, mütləq neytrallığı demək deyildir. Təkmənalılığı bu və ya digər sözün termin kimi müəyyənləşdirilməsi üçün yeganə şərt hesab etmək olmaz” [47,s.99].

Beləliklə, terminlərin təkmənalı və emosional ekspressiv çalarlara malik olmamağı onu üslubu cəhətdən neytral edir. D.S.Lotte qeyd edir ki, “termin məhdud və təsbit edilmiş məzmununa malik olmalıdır” [120,s.18]. Bu xüsusiyyətlərə malik

olmaqla termin istənilən mətndə eyni mənada işlənərək eyni anlayışı ifadə edir. Bu səbəbdən onun təkmənalılığı əsas şərtlərdən hesab olunur.

Terminləndirilmədən əsas tələb olunan cəhətlərdən biri də səs kompleksi ilə məna arasında əlaqənin olmasıdır. Çoxmənalılıq terminologiyaya üçün ciddi qüsur hesab olunur. Belə ki, ümumişlək sözlərin çoxmənalılığı məna rəngarəngliyi kimi qəbul olunduğu halda eyni hadisə terminologiyaya üçün ciddi nöqsan hesab olunur. Müxtəlif mənalar bir-birlərini inkar edərək qarışıqlıq yaradır. Halbuki ümumişlək sözlər əsasında terminləşmə prosesində sözlərin semantik inkişafında məna əlaqələnməsi hadisəsinin olması həm sözün daha yaxşı yadda qalmasını, həm də onun termin kimi daha tez qavranılmasına yardımçı ola bilər. Məsələn, *ağt* ümumişlək söz kimi “zəhər”, “ölünün üstündə ağız açıb ağlamaq” mənalarında işləkdir, musiqi termini kimi isə “hazırda arvadların yasda ölü üstündə avazla, yanıqlı improvizasiya xarakterli bədahətən söylədikləri tərif, bayatı” deməkdir [168,s.9]. Yaxud, *imtina* sözü ümumişlək söz kimi “boyun qaçırmaq, çəkinmək, istəməmək, rədd etmək” mənalarını bildirir, hüquq termini kimi isə “qanuni hüquqdan və ya imtiyazdan könüllü imtina” anlamında işləkdir [153,s.541],[189,s.105]. Verilən hər iki nümunədə sözlər əvvəlki məna çalarlarını saxlamış və ilkin məna əsasında terminə çevrilmişlər.

Ümumi ədəbi dildə sözün çoxmənalılığı dildə ağırlıq və anlaşılmazlıq yaratmadığı halda terminologiyada bu hadisə qeyri-dəqiqlik və anlaşılmazlıq yarada bilər. Çünki hər bir termin ayrılıqda hər hansı elmi sahəyə aid olan konkret anlayışı

ifadə edir və bu mənə ilə dildə xüsusiləşir. Mənalər çoxalarsa, konkretlik və dildə mənə, anlayış xüsusiləşməsi olmaz. Terminologiyada birmənəlilik bir anlayışın bir mənə ilə xüsusiləşməsidir. Bu barədə Novruzova yazır: “Sözün mənasının dəyişməsi digər termin yaradıcılığı üsullarından bir sıra üstünlükləri ilə seçilir. Ancaq bununla yanaşı bu proses sözün çoxmənəlilikləri ilə nəticələnir və terminoloji dəqiqlik prinsipini pozur” [122,s.41].

Terminlərdə ekspressiv çalarlar məqbul sayılmır. Çünki terminlər dəqiqlik tələb edir, dəqiqlik olan yerdə isə obyektiv gerçəklik psixoloji cəhətdən qiymətləndirilə bilməz. Məsələn, *alət* sözü ümumişlək söz kimi “bir iş görmək, yaxud şey qayıрмаq üçün işlədilən texniki vasitə”, termin kimi isə “vəziyyətin dəyişməsi məqsədilə əmək alətlərinə təsir üçün nəzərdə tutulmuş texnoloji ləvazimat” deməkdir [181,s.20]. Nümunədə əşyanın mahiyyətinin dəyişməsi sözün mənəyə dəyişməsinə və inkişafına səbəb olmuşdur.

Mənə genişlənməsi əsasında yaranan terminlər əvvəlki mənasını itirmədən yeni mənə qazanır. Bu zaman yeni yaranmış mənə ilə əvvəlki mənə arasında əlaqə özünü qoruyub saxlayır. “İlkin mənə ilə birgə terminləşmə zamanı söz əvvəlki mənasını qoruyaraq əlavə xüsusi mənə qazanır. Terminlər arasında elə sözlər vardır ki, onlar təkcə bir terminoloji sistemdə termin, həm də qeyri-termin, yəni ümumişlək söz kimi işlənir” [85,s.16]. Bu proses polisemiya deyil, çünki burada elm və cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq sözün funksiyası cəmiyyətdə genişlənmiş və bu mənə genişlənməsi nəticəsində termin yaranmışdır. Məsələn, ümumişlək söz olan *borc*

sözü “qaytarılmaq şərti ilə birindən alınan, ya birinə verilən pul və s. alacaq, verəcək”, “ödənilməmiş vergi”, “vəzifə”, “haqq, minnət” mənalarında işlənir [152,s.334]. Maliyyə termini kimi isə *borc* sözü pul vəsaiti, yaxud natural formada alınan aktiv, habelə hər hansı iqtisadi subyekt qarşısında icra olunmamış öhdəlik deməkdir [147,59]. *Cəmiyyət* sözü ümumişlək söz kimi “konkret tarixi maddi həyat şəraiti ümumiliyi əsasında birləşmiş insan toplusu”, “hər hansı (mənsə, vəziyyət, mənafe və s.) ümumiliyi əsasında birləşən adamlar mühiti” anlamında işlənir. *Pedaqoji lüğətdə* bu söz “insan birliyi, birgə əmək fəaliyyəti ilə bağlı olan işçi birliyi” mənasında qeyd olunur [156,s.16]. Buradan, aydın olur ki, məna genişlənməsi nəticəsində terminləşmə prosesində dilin öz sözləri baza rolunu oynayır.

Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi terminlərin quruluşu baxımından da diqqətə layiqdir. Əksər terminləşmiş sözlər say etibarını ilə daha çox sadə və düzəltmə, daha az hallarda isə mürəkkəb olurlar. Əlavə olaraq qeyd edək ki, terminləşmiş sözlərin əksəriyyəti mahiyyət etibarilə isimdir. Çünki isimlər ad bildirir, terminlər də əşya, məfhum və ya xüsusiləşmiş anlayışın adını bildirir.

Ümumişlək söz terminləşdikdə terminə xas xüsusiyyətləri götürür. Terminləşmiş ümumişlək söz fonetik quruluşunu saxlamaqla semantik baxımdan dəyişmiş olur. Bu üsul dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı prosesində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dili alınmalardan qorumaq və onların axınının qarşısını almaq məqsədilə müasir dövrdə bu üsula müraciət daha aktualdır. Ancaq bu üsula münasibət

müxtəlifdir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, ümumişlək söz hər hansı bir terminoloji sahə üzrə xüsusiləşərsə, bu zaman sözün mənası daralmış olar və ya əksinə əgər müəyyən elm sahəsinə xas hər hansı xüsusi mənalı söz-termin ümumişlək səviyyədə işlək olarsa bu zaman həmin sözün mənası genişlənmiş hesab olunar. Fikrimizcə, ümumişlək söz hər hansı terminoloji sahə üzrə xüsusiləşdikdə onun mənasında daha çox genişlənmə nəzərə çarpır. Məhdudlaşan sadəcə onun termin kimi xüsusi mənasının işləkliyidir. Məsələn, *ailə* sözü ümumişlək söz kimi “ata-anadan, uşaqlardan və yaxın qohumlardan ibarət olub, bir yerdə yaşayan adamların hamısı, külfət” mənasında işlənir. Amma termin kimi “ailə- üzvlərin qohumluq və evlilik əlaqələr, məişət birliyi və qarşılıqlı məsuliyyətlərlə bir-birinə bağlı olduğu kiçik sosial qrup”dur. *Zoologiyada* bu kəlmə “bir erkəklə və ya bir neçə dişidən ibarət heyvan dəstəsi” mənasında termdir [196,s.365]. Göründüyü kimi, ikinci halda əvvəlki məna əsasında xüsusi məna yaranmış, eyni zamanda sözün semantik yükü daha da genişlənmişdir.

Dildə işlənən ümumişlək sözlərin bir çoxu öz strukturunu, fonetik tərkibini saxlamaqla bərabər terminologiyada da yeni elmi məna kəsb edir. Uzun illər ümumişlək söz kimi istifadə olunmuş bir sıra leksik vahidlər mənanın inkişafı ilə yeni semantik məna qazanmış və yeni elmi anlayışları ifadə etmişdir. Məsələn, *mühafizə* sözü ümumişlək söz kimi “pis təsirdən qorumaq, zərərli şeydən hifz etmək” deməkdir. Sonradan bu söz terminoloji sahədə “diskdən, yaxud lentdən sürətlərin sanksiyalaşdırılmamış götürülməsinin qarşısını alan

sistem” anlayışını ifadə edərək xüsusiləşmişdir. Bu halda sözün terminoloji mənası onun ümumişlək mənası əsasında yaranmışdır.

Terminlərin yaranması sözlərin semantikasındakı xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Bu zaman məna xüsusiləşərkən obrazlılıq və emosionallıq olmamalı və sözün məna sərhədi dəqiqləşməlidir. Məsələn: ümumişlək söz kimi *müraciət* “birinə üz tutub söylənilən söz, çağırış”, terminoloji sahədə isə “yaddaş qurğusu və orada yerləşən verilənlərin oxunması və ya yazılması üçün istifadə olunan fayl ilə əlaqənin yaradılması prosedurası” mənasında xüsusiləşərək terminləşmişdir [162,s.368].

Semantik qruplar arasında əlaqələr iki şəkildə özünü göstərir. Birinci, eyni sözün müxtəlif mənaları ilə ayrı-ayrı qruplara daxil olması şəklində, ikincisi, bir semantik qrup üzvlərinin sözdüzəltmə yolu ilə yeni bir leksik-semantik qrup yarada biləcək törəmələr verməsi şəklində; Termin mənsub olduğu sistemdə neçə sözlə semantik əlaqəyə girir-girsin, onun həmin sistemdəki yeri yalnız özünə mənsub olan sintetik səciyyəli fərdi semantikasına ilə müəyyən olunur. Beləliklə, termin hansı mənada işləndiyini dəqiqləşdirmək üçün ilk növbədə, onların semantik inkişafını öyrənmək lazımdır. Terminlərin semantik münasibətlərinin vahid şəbəkə əmələ gətirmək imkanını nəzərdən keçirsək görürük ki, terminlərin semantik münasibətləri onlara daxilən xas olan, yaxud olmayan semantik xüsusiyyətlərlə əlaqəsinə görə təsnif edilə bilər. Semantik münasibətlərdə terminə xas olan məna gərək başqa terminlərdə də təkrar olunsun, yaxud onlarda semantik yaxınlıq

müşahidə olunsun. Bu semantik yaxınlıq əsasında terminoloji leksikada müxtəlif elmi sahələr formalaşır. Məsələn, *balta* sözü “odun doğramaq, ağac kəsmək və s. üçün işlədilən saplı, enli və itiağızlı dəmir alət” deməkdir, *neft termini* kimi isə “neft və qaz quyularının qazılmasında tətbiq olunan qazma alətlərinin əsas elementi” hesab olunur [197,s.187].

Ümumişlək sözlərin ilkin mənası ilə birgə terminləşməsi prosesində sadə sözlər üstünlük təşkil etsə də, düzəltmə sözlər də xeyli saydadır. Dilimizin elmi-texniki, iqtisadi-siyasi terminologiyasının müxtəlif sahələri üzrə əmələ gələn terminlərin bir çox hissəsi bu üsulla yaranır. Morfoloji yolla termin yaradıcılığı dilimizin sözyaratma prosesinin üzvi tərkib hissələrindən hesab edilir. Bu qrup isimlər adlardan düzələn isimlər və feillərdən düzələn isimlər olmaqla iki qrupa bölünür. Məsələn: *mövsüm+lük* ismə *-lük* şəkilçisi əlavə etməklə düzələn bu isim ədəbi dildə “bir mövsüm üçün olan, mövsümlə əlaqədar olan” deməkdir, termin kimi isə dinamikada müntəzəm olaraq amillərin təkrarlanan dəyişmələrini əks etdirən anlayışdır [154,s.393], [181,s.461]. Bəzi isimlər isə sifətlərə artırılan *-lıq* şəkilçisinin köməyi ilə yaranır. Məsələn, *sağlam+lıq*- “orqanizmin sağlam vəziyyəti”, “bədən üzvlərinin hamısının düzgün işlədiyi, normal fəaliyyət göstərdiyi hal” anlamında işlənən bu söz termin kimi əhali və fərd üzrə fərqləndirməklə sosial səviyyədir [155,s.16]. Əhali sağlamlığı cəmiyyətin inkişafının, həyat səviyyəsinin vacib göstəricisi və şərtidir [181,s.563]. Yaxud da, *həssas+lıq*; Sifətdən düzələn bu isim “həssas adamın xüsusiyyəti, keyfiyyəti”, “həssas şeyin keyfiyyəti” mənalarını bildirir, *epidemioloji termin* kimi isə,

“orqanizmin xəstəliyə tutula bilmə qabiliyyəti, xəstəliyə qarşı vəziyyətini” ifadə edir [153,s.376],[177,s.42]. Və ya *asılı+lıq* – “birinin iradəsinə, hökmünə tabelik, birinin yardım və köməyinə möhtac olma; sərbəstliyin, müstəqilliyin olmaması” deməkdir [152,s.145]. *Hüquq termini* kimi isə “hər hansı bir digər şəxsin nəzarəti altında olmaq” mənasını verir [211,s.8]. M.Qasimov –*lıq* şəkilçisindən danışarkən onun termin yaradıcılığında dörd başlıca funksiyaya malik olduğunu göstərir. Bunlara sənət-peşə, mücərrəd anlayış, əlamət və xüsusiyyət, əlamət və kəmiyyət məzmunlu terminoloji vahidlər aid edilir [53,s.127-28]. Yuxarıdakı nümunələrdə *-lıq* şəkilçisi mücərrəd anlayış bildirən terminlər yaratmışdır.

Feildən düzələn isimləri şəkilçilərlə birgə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. “Termin yaradıcılığında iştirak edən bu şəkilçilərin hamısının funksiyası müxtəlifdir. Bəzi şəkilçilər kəmiyyət etibarilə çoxlu miqdarda yeni termin əmələ gətirə bildiyi halda, bəziləri yalnız məhdud dairədə işlənən sözlərə artırılaraq az miqdarda yeni terminlər formalaşdırır” [58,s.70].

-ıq³ –ik⁴; Bu şəkilçi əşya, obyekt, proses adı bildirən terminlər düzəldir. Məsələn, *bacarıq* sözü “bilik, təcrübə, vərdiş nəticəsində əldə edilmiş işgörmə qabiliyyəti” deməkdir, *pedaqoji* termin kimi “hər hansı əməli və ya zehni əməliyyatın adamın əldə etdiyi biliklər və həyat təcrübəsi əsasında tez, dəqiq və şüurlu yerinə yetirə bilməsi” deməkdir [152,s.195], [156,s.55]. *Bilik* sözü ümumişlək söz kimi “oxumaq və ya təcrübə nəticəsində əldə edilən məlumat”, “elm” deməkdir [152,s.305]. *Pedaqoji termin* kimi fəlsəfi mənada “bilik, xarici

aləmin dərk olunmasının təcrübədə yoxlanmış nəticəsi” anlamını ifadə edir [156,s.67].

-*im*⁴; Bu şəkilçi obyekt, vasitə, proses adı bildirən terminlər düzəldir, məsələn: *seçim, yığım, doğum, ölüm; Düzüm* sözü “mozaika tipli verilişlərdə, xüsusən informasiya proqramlarında materialların (vizual, şifahi) aktuallığına, ictimai əhəmiyyətinə, mənə bağlılığına görə ardıcıl düzülməsi”dir [195,s.58]. Yaxud, *yayım* sözü müxtəlif məzmununda yayım verilişlərinin təşkili, hazırlanması və elektrik rabitəsi vasitələrinin köməyi ilə geniş dinləyici və tamaşaçı auditoriyasına çatdırılması deməkdir [192,s.317]. *Doğum* sözü “nəsli təşkil edən insanlar məcmusunda, yaxud nəsillər məcmusunda uşaq doğumu prosesi”dir [181,s.127]. *Ölüm* sözü “insan və ya heyvanın həyatının sona çatması”, “ömrün nəhayəti, vəfat, ölmə” deməkdir və eyni vaxtda bir neçə sahə üzrə xüsusiləşərək terminləşmişdir [154,s.550]. Belə ki, termin kimi “nəslin ölüb-getmə prosesi, əhalinin təkrar istehsalının iki əsas proseslərindən biri”, biznes registrdə “bilavasitə statistik vahidlərə aid olan demoqrafik hadisə”, demoqrafik statistikada isə “insan orqanizminin həyat fəaliyyətinin bərpa olunması mümkün olmayan dayanması”dır [181,s.520].

-*ma*²; Bu şəkilçi məhsuldar bir şəkilçi kimi məsdərin son samitini itirməsi ilə əmələ gəlib, fəli isim tipli terminlər yaradır. –*ma*² şəkilçisi ilə düzələn ümumişlək sözlər daha çox terminləşir. Məsələn: *boşanma, bölmə, bölünmə, gecikmə, udma, udulma, qarışma, seçmə, ayırma; Bölmə* sözü ümumişlək söz kimi bir neçə mənada işləkdir: “riyaziyyatda bir sayda neçə sayın olduğunu”, “bölmə əməli, bölmə cədvəli”,

“idarə, təşkilat və ya müəssisənin iri hissəsi”, “bir şeyin, yaxud yerin və s-nin bölündüyü hissələrdən biri”, termin kimi isə “müəssisənin, təşkilatın rəsmən fərqləndirilmiş hissəsi və onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə görə cavabdeh olan işçilərin məcmusu” anlamında xüsusiləşmişdir [181,s.47].

-*qi*³, -*ği*⁴; Bu şəkilçi feillərdən alət, vasitə, obyekt bildirən konkret və proses mücərrəd isim-terminlər düzəldir. Məsələn, *sorğu* sözü ümumişlək söz kimi “sual, sual etmə, verilən sual” deməkdir [155,s.138]. Bu söz termin kimi “müşahidəsi prosesində toplanılan məlumatların əldə edilməsi üsulları”ndan biri kimi işlədilir [181,s.591].

-*ış*³. Bu şəkilçi feillərin kökünə artırılaraq hərəkətin adını bildirən isimlər düzəldir. Məsələn, *baxış* sözü təsvirin ekranda şaquli, yaxud üfüqi yerdəyişməsi [192,s.31]; *çəkiliş ölçüsü*-adamların və əşyaların görüntü çərçivəsinə görə böyüklük nisbətindən yaranan ölçülər [192,s.42]; *satış* sözü “əmtənin pula dəyişilməsi, əmtələrin bir sahibkardan o biri sahibkarın mülkiyyətinə keçməsi prosesi” deməkdir [189,s.567]; Yaxud da, *bildiriş* sözü “elan, məlumat, xəbərdarlıq” mənalarını bildirən sözdür, *hüquq sahəsində* bu söz “məhkəməyə və yaxud inzibati orqanlara gəlməyə məsul edən məktub” mənasında termindir [152,s.303],[211,s.16].

Beləliklə, nümunələrdən aydın olur ki, ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi semantik inkişafın nəticəsidir. Bu cür inkişaf dilə əlavə söz axınının qarşısını almaqla onun sabitliyini və xəlqiliyini qoruyur. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində termin nominativ mənənin genişlənməsi və ya

onunla birbaşa bağlılıq əsasında deyil, əlavə olaraq yeni definitiv, xüsusi məna qazanaraq formalaşır. Bu zaman sözdə məna çaları artmır, söz nominativ məna ilə yanaşı definitiv məna qazanır. Bundan əlavə, bu tip sözlər müxtəlif semantikalı sözlərlə əlaqələndərək müvafiq vəzifə daşıyır, eyni bir mənanın göstəricisi kimi işlənilir. İ.Məmmədov yazır: “Sözün yeni semantika qazanması potensial mənanın üzə çıxması üçün onun tamamilə başqa məzmunlu leksemlərlə əlaqələnməsi tələb olunur. Söz o zaman yeni semantik vahidə çevrilir ki, öz paradigması üçün normal olmayan, qeyri-adi sintaqmatik qabığını dəyişmədən motivləşən sözə çevrilir, nitqdə üzə çıxan yeni məna qazanır” [70,s.60]. Qeyd olunan ikinci hal terminləşmiş ümumişlək sözlərə xasdır. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz terminləşmiş ümumişlək sözlərin hər biri müəyyən elmi sahələrdə xüsusi mənalı sözə çevrilmiş və onların mənası hər hansı digər sözlə əlaqədən asılı deyildir. Çünki ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində söz hər hansı məna çaları yox, əlavə məna qazanır. Beləliklə, deyilənləri ümumişləkdirsək, belə qənaətə gəlirik ki, bu tip ümumişlək sözlər terminləşən zaman yeni vahidə çevrilsə də mənasını qoruyub saxlayırlar. Belə ki, söz işləndiyi zaman mahiyyətə dəyişirsə, o, yeni vahid kimi qəbul oluna bilər. Beləcə, ümumişlək sözün mənasında əmələ gələn dəyişiklik onu başqa sözə-xüsusi mənalı termin sözə çevirir.

2.2. Ümumişlək sözlərin mənasını qismən itirərək terminləşməsi prosesi

Terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətlərindən biri də ümumişlək sözlərin məna genişlənməsi nəticəsində əvvəlki mənasını qismən itirərək müəyyən sahə üzrə xüsusiləşməsi prosesidir. Hər bir məfhum və ya leksik məna ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmənin nəticəsidir. İstər terminlər, istərsə də ümumişlək sözlər təfəkkürün mücərrədləşməsinin məhsuludur. İnsan təfəkkürünün və təxəyyülünün sərhədləri sonsuzdur. Bir elmi anlayışın bir konkret terminlə ifadə olunması zərurətdir. Ancaq anlayışların çoxluğu dildə mövcud sözlərin termin vəzifəsində işlənməsinə səbəb olur. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində müxtəlif mənalar bir-birlərinə mane olmalı deyil. Sözün mənaca dəyişməsi haqqında danışıarkən iki problem üzərində dayanmaq istərdik: məna dəyişməsinə səbəb olan elementlər və yeni məna yaratma üsulları. Məna dəyişməsi kiçik miqyaslı dil hadisəsi deyildir və bu obyektiv gerçəklik, eləcə də, xalqın təfəkkürü, dünyagörüşü ilə bağlı olan hadisədir. Sözün mənasının inkişafında əsas səbəblərdən biri zəruriyyətdir. İkinci bir hal yeni yaranmış anlayış və ya məfhumdur. Məsələn, *tələ* sözü vəhşi və ov heyvanlarını və ya quşları, eləcə də siçan və s. tutmaq üçün cürbəcür qurğu deməkdir [162,s.303]. İdmanda isə – “rəqibin adi daşın damkaya çevriləcəyi anda ələ keçirmək üçün üç damanın düzülüşü” deməkdir [179,s.180]. Hər hansı daxili və ya xarici oxşarlıq əsasında anlayışlar arasında əlaqənin olması mənənin genişlənməsinə səbəb ola bilər. Yeni mənaların yaranma üsullarından biri də psixoloji və məntiqi konsepsiyadır.

Psixoloji konsepsiyanın əsasını ilk dəfə V.Vundt, məntiqi konsepsiyanı isə H.Paul, M.Breal qoymuşdur [127,s.45]. Daha sonra bu mövzunu daha geniş Karl Reyziq araşdırmışdır. Onun araşdırması dilçilik üçün hal-hazırda işlək olan mənanın üç istiqamətdə inkişafı konsepsiyasıdır. “Mənanın genişlənməsi- dar çərçivədə işlək olan sözün ümumişləklik qazanaraq geniş arealda işlək olması; mənanın daralması- əvvəlki prosesin əksi olaraq ümumişlək səciyyəvi sözün dar, məhdud arealda işlənməsi; mənanın köçürülməsi prosesi” [70,s.45]. Məna dəyişməsinə zəruri edən səbəblərdən biri də predmet və hadisələrin dəyişməsidir. Mənanın funksional dəyişməsi- yeni yaranmış əşya və ya predmet köhnənin funksiyasını tam görür və beləliklə köhnə anlayışa ehtiyac qalmır, bununla da əvvəlki söz işləklikdən çıxır. Məna genişlənməsi elmi texniki tərəqqi, cəmiyyətin dünyagörüşü ilə bağlı tarixi proses hesab olunur. Bu cür söz yaratmada bir sıra sözlər öz ilkin mənalarını saxlamaqla yanaşı, yeni mənalar da qazanır və mənaca genişlənilir. İ.O.Məmmədov yazır: “Mənaca genişlənmə zamanı söz əvvəlki mənasını itirir, ancaq həmin məna ilə bağlı, əlaqəli yeni məna bildirməyə başlayır” [70,s.67]. Beləliklə, məna genişlənməsi deyərkən dildəki sözlərin geniş mənada işlədilməsi nəticəsində baş verən semantik hadisə nəzərdə tutulur. M.Qasımova görə sözün semantikasının inkişafında üç əsas proses müşahidə olunur: 1.Adi məişət sözlərinin terminləşməsi; 2.Sözlərin mənasının xüsusişməsi; 3.Yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi; O, mənanın xüsusişməsini isə aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Terminoloji məna ilə yanaşı əvvəlki məişət mənasını da saxlayan terminlər;
2. Semantik quruluşunda xüsusiləşmiş məna əsas yer tutan, keçmiş məişət mənası isə ikinci planda duran terminlər;
3. Semantik quruluşunda yalnız xüsusiləşmiş terminoloji mənası mühafizə edilən, məişət mənası isə itmiş olan sözlər [47,s.124];

Beləliklə, aydın olur ki, ümumişlək söz terminə çevrildikdə sözün mənası xüsusiləşir. Məhz bu xüsusi mənaya əsasən o, xüsusiləşərək elmi xarakter daşıyır. Məs: *buraxılış* sözü ümumişlək söz kimi “buraxmaq, işi buraxma”, “kursu bitirmiş tələbələr dəstəsi”, “bir əsərin ayrıca çap olunan hissəsi”, “məktəbi bitirmək münasibəti ilə təşkil edilən, buraxılışla əlaqədar olan imtahan, mərasim” mənalarını bildirir [152,s.360]. *Buraxılış* sözü *maliyyə* sahəsində termin kimi də işlədilir. Termin kimi “qiymətli kağızların tədavülə buraxılması missiyası”, “mikro səviyyədə müəssisə tərəfindən istehsal olunan məhsulların həcmi”, “makro səviyyədə müəyyən dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatında istehsal olunan bazar və qeyri-bazar məhsullarının məcmusu buraxılış dəyəri” mənalarında xüsusiləşmişdir [147,s.66]. Göründüyü kimi, “buraxılış” ümumişlək söz və termin kimi fərqli mənələrdədir. Ancaq sonradan qazanılan məna əvvəlki məna əsasında yaranmışdır. Ümumişlək məna xüsusi məna üçün əsas, bünövrə olub, beləliklə, söz ümumişlək mənanın genişlənməsi hesabına terminləşmişdir.

Ümumişlək sözlər hesabına terminoloji leksikanın inkişafı semantik hadisədir. Semantik üsul termin yaradıcılığında

mühüm rol oynamaqla yanaşı, daimi və zəruri üsullardan hesab olunur. Belə ki, bu üsulun termin yaradıcılığında digər üsullardan üstünlüyünü qeyd edən V.V.Vinoqradov yazır: “Semantik üsul termin yaradıcılığında bir sıra üstünlüklərə malikdir. Belə terminlər daha yığcam olur, daha yaxşı yadda qalır və daha yaxşı anlaşılır”[104,s.21]. Həqiqətən də ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində yaranan terminlər kütlə arasında daha tez qavranılır və daha çox işlək olur. Bu hadisə mənə dəyişməsi əsasında baş verir. Mənə dəyişməsi semantik hadisə olub məfhumun daşdığı funksiyaya, onun hər hansı əlamətinə, bənzərliyinə əsaslanır. Məsələn, *hadisə* sözü “ictimai və şəxsi həyatda vaqə olan, baş verən hal; əhvalat, vaqiə, vaqə” deməkdir [153,s.319]. *İqtisadi termin* kimi “borclunun idarəsindən kənar baş verən qəzalar” mənasını ifadə edir [166,s.91]. Yaxud da, *köynək* sözü “bədənin yuxarı hissəsinə geyilən yüngül geyim”, “musiqi alətlərini və s-ni qoymaq üçün parçadan və s-dən tikilmiş torba” deməkdir [153,s.765]. *Musiqi termini* kimi isə sazın örtüyü, donu, torbası və s. adı kimi terminləşmişdir [168,s.58]. Hər iki nümunədə əlavə mənə əsas mənə əsasında yaranıb. Birinci halda terminoloji mənə məfhumun daşdığı funksiyaya, ikinci halda isə bənzətməyə əsaslanaraq yaranmışdır.

Terminologiya da dilçiliyin bir bölməsidir və təbii olaraq dildə baş verən hadisələr bu sahəyə də təsirsiz ötüşmür. Yeni anlayışlar yarandıqca dildə onları ifadə edəcək sözə tələbat yaranır. Mahiyyət etibarını ilə anlayışlar sözlərdən daha çoxdurlar. Yeni anlayışları ifadə etmək üçün əsas istiqamət heç şübhəsiz dilin daxili imkanlarıdır. Müasir Azərbaycan dilində

ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi bəzən omonimlik hadisəsi hesabına baş verir. Omonimlərin yaranmasının bir növü də sözün sonunda müəyyən səslərin düşməsi nəticəsində baş verir. Bu zaman sözün forması da mənası da dəyişmiş olur, məsələn: *köçürmək// köçürmə, çatmaq//çatma, çəkmək//çəkmə və s.* Bu tip hallarda sözün yeni terminoloji məna qazanması funksional məna köçürməsi hadisəsi hesabına baş verib. Belə ki, funksional məna köçürülməsi hadisəsində başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, burada predmetin, hərəkətin funksiyası əsas hesab olunur. Məsələn: *köçürmə* sözü “birinin yaşayış yerini dəyişdirmək, bir yerdən başqa yerə daşınmaq”, “surətini çıxartmaq, üzünü çıxartmaq, olduğu kimi mətni başqa yerə yazmaq” mənalarını bildirir [153,s.744]. *Maliyyə* termini kimi bu söz “pul vəsaitinin bir subyektədən başqa subyektə göndərilməsi” deməkdir [147,s.181]. Ümumişlək söz kimi bu söz feildir, ancaq terminləşərkən isim olur. Eyni hala digər nümunələrdə də rast gəlmək mümkündür: *çəkmə* sözü ümumişlək söz kimi feil vəzifəsində “bir şeyi tutub özünə və ya başqa bir tərəfə dartmaq” mənasını verir, terminləşdikdə isə isim vəzifəsində “ümumi məcmuda müəyyən qiymət və ya çəki verilən, hər bir fərdi elementin cəmi kimi yekun göstəricilərin alınması üçün indeks hesablamalarında istifadə olunan” anlayışı ifadə edir [152,s.462],[181,s.88]. *Çəkmə* sözünün termin kimi ifadə etdiyi məna onun əsas mənasından fərqlənir. Yaxud, *atılma* sözü ümumişlək söz kimi “bir şeyin üstündən hoppanmaq, hoppanıb tullanmaq”, “cəld yönəlmək, yerimək, yüyürmək, cummaq, üz tutmaq” deməkdir [152,s.161]. Bu söz idmanın müxtəlif sahələrində termindir. Belə ki, *sinxron*

üzgüçülükdə hərəkətlərin biri- “vertikal vəziyyətdə ayaqların maksimal işlənməsi hesabına bədənin başqa yuxarı hərəkəti”, “irəli çəkilmiş və bükülmüş dayaq ayağı ilə, digər ayaq diz gövdə vertikal olmaqla vəziyyət”, *qılinc oynatmada* “dizdən qatlanmış bir ayağın təkəninin ardınca irəli qoyulmuş digər təkən ayaqla icra olunan hücum üsulu”, *stolüstü tennisdə* “qısaldılmış və ya çəp zərbələri qəbul etmək üçün yerdəyişmə üsulu”, *bodibildinqdə və paurliftingdə* isə “dayaq ayağının qatlanıb irəli qoyulmaqla o biri ayağın düz və ya azca bükülü, gövdənin isə vertikal olduğu vəziyyət” anlamlarında xüsusiləşərək termin kimi formalaşmışdır [171,s.29]. Ümumişlək söz kimi feil, müəyyən sahələr üzrə xüsusi mənə kəsb edərək terminləşdikdə isə isim vəzifəsində çıxış edir.

Ümumişlək sözün əlavə mənə qazanaraq terminoloji sahədə xüsusiləşməsi onun çoxmənalı lüğəvi semantikaya malik olması ilə əlaqədardır. Sözün mənasının dəyişdirilməsi onun mənə çalarlarından birinə əsaslanır. Terminin eyni elmi sahədə bir neçə mənə ifadə etməsi isə terminlərin çoxmənalılığına gətirib çıxarır. Bu isə terminologiyada məqbul sayılmır. Məsələn, *seçim* termini telekommunikasiya sahəsində iki mənada işlənir: “siqnalın tezliyə, zamana və amplitutadaya görə seleksiyası” və “kanalların, rabitə xətlərinin və ya digər şəbəkə obyektlərinin təyin olunmuş kriteriyalarına görə ayrılması” deməkdir. Bu terminin dəqiq hansı mənada işləndiyini bilmək üçün onun mətn daxilində işlənmə məzmununa nəzər yetirmək lazımdır. Bu halda isə termin kontekstdən asılı olur və əlavə izaha ehtiyac duyulur.

Bəzi hallarda müxtəlif anlayış və ya onların əlamətləri oxşar xüsusiyyətlərinə görə eyni səs kompleksi ilə ifadə edilir. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir əşyanın başqa bir əşya ilə oxşar əlamətləri müşahidə edildikdə yeni anlayış əvvəlki anlayışın ifadə etdiyi səs kompleksi ilə adlandırılır. Məsələn: *partlayış*, *səs*, *ton* kimi sözlər bu qəbildəndir. *Partlayış* sözü ümumişlək söz kimi “partlama işi, partlama” deməkdir. *Fəlsəfə* sahəsində “hər hansı bir hadisənin, antaqonistik ziddiyyət əsasında köhnə keyfiyyətdən yeni keyfiyyətə sıçrayışvari keçməsi formalarından biri”, *dilçilik* sahəsində isə “səsləri tələffüz edərkən qapanmış nitq üzvlərinin aralanması nəticəsində hava axınının ani olaraq çıxması” mənalarını ifadə edən termdir. Göründüyü kimi, söz hər iki elm sahəsində oxşar mənalar əsasında xüsusiləşmişdir. Beləliklə, “çoxmənalı sözlər kateqoriyasına mənsub olan hər hansı bir sözün ifadə etdiyi bütün mənalar əsasən bir mənə ətrafında toplaşaraq onun müxtəlif cəhətdən xüsusiyyətlərini, mənə çalarlarını, bəzən məntiqi yaxınlığı olmayan müxtəlif mənalar ifadə edir” [16,s.31].

Əvvəlki mənasını qismən itirərək terminləşən ümumişlək sözlər quruluşca müxtəlif olurlar. Bir kökdən ibarət olan bu tip terminləşmiş sözlər sadə hesab olunurlar. Məsələn, *söz* bir şey və ya hadisə haqqındakı anlayışın səsle ifadəsindən ibarət olan nitq vahidi, kəlmədir [162,s.148]. İqtisadiyyatda isə EHM-in tərkibi birləşmiş işarə ardıcılığından, ibarət olan əməliyyat yaddaşı tutumunun ölçü vahidi anlamında işlənir [185,s.97]. Yaxud, *bud* sözü “qıçın çanaq sümüyü ilə dizə qədər olan hissəsi”dir [152,s.353]. *İdman* sahəsində “gülməkdə rəqibin ombasına və ya gövdəsinə çanaq sümüyünün arxası və ya

böyrü ilə altdan vurmaqla yerinə yetirilən atmaq fəndini tətbiq etmək” mənasında termindir [171,s.57]. *İdarə* sözü ümumişlək söz kimi “hər hansı bir iş sahəsinə baxan, müəyyən ştatı, müdiriyyəti olan təşkilat” anlamında işlənir [153,s.500]. İdman sahəsi üzrə terminləşdikdə isə “rəqibi ayağının xaricdən hücumçu gülüşçinin ayağının arxasına keçirməyə məcbur etmək məqsədilə dartmaq və ya təkən verməklə icra edilən hərəkət” mənasını verir [171,s.122]. Bu zaman mövcud sözün əsas mənası mühafizə edilərək semantik dairəsi genişlənir və qismən dəyişiklik edilir. Burada da “söz yeni məna qazanır, başqa şəkildə desək, dildə məna cəhətdən yeni söz yaranır. Məhz elə buna görə də sözün mənasının istər tam, istərsə də qismən dəyişilməsinə semantik söz yaradıcılığı kimi baxmaq lazımdır” [60,s.432].

Son dövrlərdə yeni terminlərin yaranmasında morfoloji üsuldən geniş istifadə olunmaqdadır. Terminologiyanın müxtəlif sahədə termin yaradıcılığının zəruriliyin nəzərə alsaq, bu üsulun əhəmiyyətini geniş şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Son dövrlərdə dilin daxili imkanları əsasında termin yaratmağa üstünlük verildiyi üçün tarixən dilimizdə işlənən, bu gün də öz işləkliyini saxlayan sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur. Dilimizdə ümumişlək sözlər hesabına müəyyən elm sahələri üzrə xüsusiləşmiş, quruluşca düzəltmə terminlərə də rast gəlirik. “Morfoloji üsulla termin yaradılması həmin üsulla söz yaradıcılığı prosesinin üzvi, tərkib hissəsidir. Bu üsulla yaranan yeni terminlər kök və əsasa müxtəlif şəkilçilər əlavə olunmaqla formalaşır” [60,s.70].

-*gt*³, -*kt*⁴; Bu şəkilçi feillərdən alət, vasitə, obyekt, proses bildirən konkret və mücərrəd isimlər düzəldir. Məsələn, *itki* sözü ümumişlək söz kimi “itirilmiş şey”, “döyüş zamanı sıradan çıxmış əsgər və ya döyüş sursatı”, “ziyan, zərər, zay olma, xarab olma” mənalarını bildirir [152,s.611]. İqtisadi termin kimi isə “bir şəxsin hüquqa zidd, hərəkət etməklə başqasına vurduğu ziyanın pulla ifadəsidir” [178,s.156]. Eyniadlı termin mülkiyyətin bütün növlərindən olan təşkilatların iqtisadi fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi anlamını verir [181,s.340].

-*in*⁴ şəkilçisi mənə və vəzifəsinə görə -im şəkilçisinə çox yaxındır. Obyekt, vasitə, proses adı, yer bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, “sürətli axan su”, “sel”, “iti cərəyan, güclü axan su, sel, ab”, mənalarını verən *axın* sözü miqrasiya kontekstində “çox sayda insanın ölkəyə gəlməsi” kimi başa düşülür [152,s.78],[181,s.6].

-*ir*⁴ şəkilçisi obyekt, vasitə, proses adı, yer bildirən terminlər düzəldir. Məsələn, *kəsir* sözü ümumişlək söz kimi “nöqsan, çatışmazlıq, çatışmayan cəhət, şey”, “naqislik, əgər-əskik”, “zərər, ziyan, çatışmayan hissə, əskik” mənalarında işlənir [152,s.693]. *Maliyyə* sahəsində “çatışmazlıq, zərər”, “xərclərin gəlirləri üstələməsi” mənasında termdir [147,s.173].

-*ış*⁴ şəkilçisi feillərin kökünə artırılaraq hərəkətin adını bildirən terminlər düzəldir. “Giriləcək yer, daxil olmaq üçün yer, yol”, “bir əsərin başlanğıc hissəsi: müqəddimə, ön söz, ilk söz” mənalarında işlənən *giriş* sözü termin kimi “əcnəbinin

könüllü və ya məcburi, qanuni və ya qeyri-qanuni şəkildə ölkəyə daxil olması” deməkdir [153,s.251], [211,s.33].

Deyilənləri ümumişləşdirsək, belə qənaətə gələrik ki, ümumişlək sözlərin mənasını qismən itirərək terminləşməsi prosesinə dilimizin müxtəlif elm sahələrində rast gəlinir. Bu zaman söz termin kimi yeni məna kəsb edərkən semantik cəhətdən yenidən qurulur.

2.3. Ümumişlək sözlərin mənasını tam itirərək terminləşməsi prosesi

Dil ilə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin müxtəlifliyi daha çox sözün leksik və semantik dəyişmələrində özünü göstərir. Sözün semantik və leksik baxımdan inkişafı çoxşaxəli və mürəkkəb prosesdir. Məhz bu səbəbdən bu hadisəni izah edə biləcək xüsusi istiqamətin olmaması, xüsusi halların və sərhəddən kənar analogi faktların çoxluğundan sözün semantik-leksik baxımdan inkişafını müəyyən qayda halına salmaq çətin olmuşdur. Əlbəttə, dilin fonetik və qrammatik quruluşuna nisbətən leksik sistem daha mütəhərrik və qeyri-sabitdir. Dilin ən çox dəyişikliyə uğrayan və eyni zamanda yenilənən hissəsi də məhz leksikologiyadır. Amma bu sözün məna inkişafını qruplaşdırmağa çətinlik yarada bilməz. Məna dəyişməsi əsasında terminləşmənin digər növü sözlərin əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşaraq müəyyən sahə üzrə tam fərqli xüsusi məna daşması prosesidir. Bu prosesi məna artma və məna keçmə proseslərinin vəhdəti kimi adlandırmaq olar. Mənaca inkişaf dedikdə, sözün əvvəlki mənasını saxlamaqla yeni məna qazanması nəzərdə tutulur. “Mənaca artma məna

variantına malik olan sözlərin dilin inkişafı boyu əvvəlki mənə variantını saxlamaqla yeni mənə variantları qazanmasıdır. ...Mənaca artma çox vaxt sözün işlənmə dairəsinin, funksiyasının genişlənməsi ilə qoşa, paralel yaranan və fəaliyyət göstərən prosesdir” [70,s.68]. Deməli, mənaca keçmə prosesində sözün əvvəlki mənası ilə əlaqələri tam itir və söz tamamilə yeni mənə qazanır, məsələn: *yastı* sözü ədəbi dildə “səthi düz, üzərində girinti, çıxıntı olmayan”, “çox qalın və hündür olmayan”, “alçaq” mənalarında işlənir maliyyə termini kimi isə “artımsız faizlə alınıb satılan istiqrazlar” mənalarında işlənir [155,s.548], [179,s.223]. Göründüyü kimi, söz terminləşdikdə əvvəlki mənası ilə əlaqəsi tam itmiş və yeni mənalı söz yaranmışdır.

Mənaca artma və ya mənaca keçmə prosesi ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində də rast gəlinən hadisədir. Belə ki, söz ümumişlək söz kimi öz mənasını saxlayır, amma terminləşdikdə qazandığı mənə ilə əvvəlki mənə arasında heç bir əlaqə olmur. Mənə dəyişməsi əsasında terminləşmə prosesində sözün ümumişlək mənası demək olar ki itir. Söz əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşır, yeni yaranmış mənə ilə əvvəlki mənə arasında heç bir əlaqə olmur. Məsələn, *balıq* sözü “qəlsəmə ilə tənəffüs edən, temperaturu dəyişən, üzgüclə hərəkət edən su heyvanının adı”nı bildirir [152,s.214]. *Maliyyə termini* kimi isə tam fərqli mənada “səhm buraxılışı üçün ilkin prospekt” kimi işlənir [189,s.34]. Göründüyü kimi, *balıq* sözü terminləşərkən əvvəlki mənasını tam itirir və maliyyə sahəsində yeni fərqli mənə qazanır. Bu prosesi M.Qasımov mənənin xüsusişləməsi kimi izah edir. “Bu və ya digər söz yeni

məcəzi mənada intensiv surətdə işlənilməyə başladıqda onun əvvəlki mənası bəzən arxa plana keçir, daha doğrusu, sözün mənasının xüsusiləşməsi prosesi baş verir” [47,s.124]. Deməli, təkcə bu halda mənanın keçməsi və dəyişməsi deyil, eləcə də, mənanın müəyyən sahə üzrə xüsusiləşməsi prosesi baş vermişdir. R.A.Budaqov yazır: “Bir sıra hallarda elə olur ki, ümumi ədəbi sözə texniki cəhətdən məna verərkən o daha çox xüsusi məna kəsb edir və özünün birinci mənbəyindən uzaqlaşır”[13,s.125].

Ümumişlək sözün terminləşərkən əvvəlki mənasını itirərək yeni məna qazanması əslində omonimiya hadisəsidir. S.Sadiqova semantik üsulla yaranan terminləri iki istiqamətdə qruplaşdırır: “1. Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənilib termin mənası ifadə etməsi; 2. Terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni elmi-texniki terminoloji məna ifadə etməsi” [85,s.125]. Deməli, ümumişlək leksika ilə terminoloji leksikanı qarşılıqlı müqayisə etdikdə aydın olur ki, *omonimiya hadisəsi* iki səviyyədə baş verir: *ümumişlək qatla terminoloji qat arasında və yalnız terminoloji qatda*; Birinci halda ümumişlək söz yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əvvəlki mənasından tam fərqli mənada maliyyə sahəsində xüsusiləşir. Məsələn, *öküz* “bazar qiymətlərinin getdikcə artdığını müşahidə edərək, sonradan onları birjada satmaqda mənfəət əldə etmək ümidi ilə alan şəxs, birja iştirakçısı” mənasında termin kimi formalaşmışdır [147,s.254]. Bu hal omonimiya hadisəsi nəticəsində ümumişlək sözlərin terminləşməsidir. Ümumişlək söz kimi sözün leksik mənasında əyani hissi təsəvvür daha güclüdür, anlayış kimi obyekt

bütövlükdə əks etdirir. Söz terminləşdikdə isə abstrakt düşüncə, ümumiləşdirmə daha da güclənir. Terminləşmiş ümumişlək söz isə mahiyyəti göstərir. Beləliklə, ümumişlək sözün adı və elm sahəsində işlədilməsi xeyli fərqlənir. Məsələn, *göy qurşağı* sözü ümumişlək söz kimi “havadakı su damcılarında işığın sınması nəticəsində, görünən optik hadisə”, “hacılar yolu, qarı nənə örkəni” mənasında işlənir [153,s.270]. *Maliyyə termini* kimi isə “valyuta risklərindən müdafiəni nəzərdə tutan istiqrazlar başa düşülür” başa düşülür [147,s.93]. “Bu kimi hallarda ümumi ədəbi dilə məxsus sözdən əmələ gəlmiş termin öz mənbəyinə qarşı xüsusi omonimə çevrilir” [12,s.59]. Yaxud da, *zəhər* sözü “canlı orqanizmi zəhərləndirə bilən maddə, ağrı” mənasında işləkdir [155,s.651]. *Maliyyə termini* kimi isə “defolta düşmək ehtimalının çox böyük olduğu yüksək riskli sərmayə” anlamında xüsusiləşmişdir [189,s.228]. Yuxarıda göstərilən termin səciyyəli sözlər kontekstdən asılıdır. Bu tip sözlərin mütəmadi olaraq dildə işlək olanları müəyyən vaxt keçdikdən sonra terminə çevrilirlər.

Ümumişlək sözlərin omonimləşməsi prosesi zamanı sözün əvvəlki mənası ilə heç bir əlaqəsi qalmır, söz yeni, müstəqil məna ifadə edir. Məsələn, *şaxta* sözü “çox soyuq, qış havası, bərk soyuq, sıfırdan aşağı hava temperaturu”, “faydalı qazıntıların çıxarıldığı və yeraltı işlərin aparıldığı yer” anlamında işlənir [155,s.186]. *Texniki termin* kimi isə “müxtəlif məqsədlər üçün torpağın tərkibində kvadrat, dairəvi və düzbucaq en kəsikdə şaquli qurulmuş qazma” deməkdir [209,s.255].

Ümumişlək sözlərin *omonimiya hadisəsi* əsasında terminləşməsi prosesində nəzərə çarpan əsas məsələlərdən biri də onların mənalarının fərqli olmaları ilə yanaşı, ifadə etdikləri məfhumlarından bir-birindən çox fərqlənməsidir. Omonimiya hadisəsi nəticəsində ümumişlək sözlərin terminləşməsi hallarına da bir çox elmi sahələrdə rast gəlinir. Bu zaman söz ümumişlək mənasından tam ayrılıraq fərqli mənada elm sahəsində xüsusişlərək terminləşir, məsələn, *aşıq* sözü “xalq xanəndəsi” deməkdir, eyni sözə anatomiya sahəsində tam fərqli mənada rast gəlinir. Tibbi sahəsində bu söz “diz qapaqlarından çıxan oynaq sümüyünün adı”dır [187,s.20].

Semantik üsulla terminologiyanın digər inkişaf istiqaməti sözün elmin bir neçə sahəsində müxtəlif anlayışları ifadə etməsidir. Bu tip terminlər mənənin genişlənməsi prosesi ilə yaranmışdır. Məsələn, *bıgıcıq* sözü həm zoologiya, həm də botanika sahəsində termdir. Zoologiya sahəsində “cücülərdə başın öz tərəfindən irəliyə doğru uzanan buğumlu və çox zaman tükə oxşayan hiss orqanı”, botanika sahəsində isə “bitkilərin yarpaqlarında və saplaqlarında sapşəkilli törəmələr”, nəbatət termini kimi isə “çiçəkli bitkilərdə dayağa bərkidilmə üçün xidmət edən şəklini dəyişmiş yan zolağı” deməkdir [199,s.42]. Yaxud, *çiçək* sözü ümumişlək söz kimi bitki, gül deməkdir. Botanika sahəsində söz “çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilərin ləçək tacından və erkəkciklə dişicikdən ibarət çoxalma orqanı”, tibbdə isə “dəridə və selikli qışalarda qabarcıqlı səpgi və titrətmə-qızdırma şəklində təzahür edən ağır keçici xəstəlik” deməkdir. Qeyd olunan nümunələrdə həm anlayış, həm də mənə fərqliliyi müşahidə olunur.

Beləliklə aydın olur ki, eyni sözlər terminologiyanın müxtəlif sahələrində işlənərək fərqli semantik mənalar ifadə edirlər. Dildə olan hər bir söz müəyyən semantik əlamətlər toplusundan ibarətdir. Bu əlamətlərin dinamik səciyyəli olması sayəsində sözlər ünsiyyət prosesində aktivləşir, məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq bu və ya digər semantik əlamət qabarıqlaşır, yaxud əksinə passivləşir, arxa plana keçir və beləliklə, müvafiq semantik əlamət uyğun mənənin ifadəsinə xidmət edir. “Yeni əşya və hadisələri adlandırmaq üçün müəyyən üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan biri də sözün, terminin yeni mənada işlədilməsidir. Bu üsulda terminologiya kəmiyyətə yox, keyfiyyətə artır” [85,s.120]. Beləliklə, söz terminləşdikdə onun semantikasi dəyişir və yeni səciyyə daşıyır.

Belə ki, ümumişlək söz kimi *rəng* sözü “bir şeyin işıq tonu”, “qadınların dodaqlarına, üzlərinə çəkdikləri, əsasən, qırmızı boya” mənalarında işlənir [154,s.651]. Bu söz fərqli mənada *musiqi* sahəsində “muğam janrlara aid instrumental pyes” mənasında xüsusiləşmişdir [168,s.81]. Yaxud da, *qazan* sözü “içində xörək bişirmək, su qaynatmaq və s. üçün böyük girdə metal qab” mənasında işlənir [154,s.86]. Bu söz eyni zamanda qoşa nağaranın böyük çanağının adı mənasında *musiqi* sahəsində termindir [168,s.28]. *Kəsmə* sözü ümumişlək dildə “kəsərti vasitəsi ilə bütövdən bir hissə ayırmaq”, “kəsən alətlə yarmaq, yaralamaq” kimi mənalarda işlənir [152,s.694]. Bu söz *musiqi* sahəsində tamam fərqli mənada işlənir. Söz hələ qədim zamanlardan bəri “yanıqlı, qəlbə təsir edən musiqi və Azərbaycanda bəlli olan rəqs” anlamında termindir [168,s.56].

Biologiya, epidemiologiya sahələri üzrə də ümumişlək sözlərin terminləşməsi hadisələrinə rast gəlirik. Terminlər və ümumişlək sözlər arasındakı fərq onların işlənmə dairəsi, aid olduqları üslublar və funksional cəhətləridir. Termin və ümumişlək sözlər arasındakı sərhəddi qeyd edən Ə.Dəmirçizadə yazır: “Terminlər müasir elmin, texnikanın və mədəniyyətin bütün sahələrindəki xüsusi məfhumların dəqiq ifadəçiləri olaraq dilin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük çoxluğunu təşkil edir. Miqdarca ümumişlək sözlər terminlərdən qat-qat az olur, lakin işləklik nisbətində gəldikdə isə əks halla rastlaşırıq. Hətta terminlərin canlı ifadələrdə, cümlələrdə işlədilməsi bir sıra hallarda ümumişlək sözlərdən asılı olur və terminlər, əsasən məhdud bilik sahəsi ilə əlaqədar dairələrdə işlənir” [19,s.90]. Ədəbi dildə “mıx vurmaq, metal döymək və s. bu kimi işlərdə işlədilən metal və ya taxta dəstəyə keçirilmiş müxtəlif formalı metal alət; toxmaq”, “metali təzyiqlə işləmək üçün zərbvuran maşın” və “atmaq, tullamaq üçün çəkiyə oxşar idman aləti” mənalarında işlənən *çəkiyə* sözü *biologiya* sahəsində “eşitmə üzvünün səsi gücləndirən sümüklərdən biri” mənasında terminləşmişdir [152,s.460], [160,s.143]. Əlbəttə ki *çəkiyə* sözü ilkin qeyd olunan mənalarda daha çox yadda qalır və işləkdir, amma bu da reallıqdır ki, eyni söz biologiya sahəsində zahiri oxşarlıq əsasında semantik baxımdan inkişaf edərək xüsusilənmiş və terminə çevrilmişdir. Deməli, “semantikasında çoxmənalılıq olan sözlərin əsas və əlavə mənaları müxtəlif cəhətlərə görə fərqlənir, lakin bu mənaların vahid mənə ətrafında birləşməsi, onların dərk edilməsi təfəkkürün abstraktlaşdırma xüsusiyyəti ilə bağlıdır”

[14,s.186]. Əsas mənaya semantik cəhətdən bağlanan keyfiyyətlər əşya haqqında əlavə məlumat verir. Məsələn, *qələm* sözü ümumişlək söz kimi “mürəkkəbə batırıb yazmaq üçün ucu şiş və yarıq yazma aləti” və eyni zamanda “yazma qabiliyyəti, inşa qabiliyyəti, üslub” deməkdir [154,s.106]. Biologiya sahəsi üzrə isə söz əlavə- “quşun bədən örtüyünün əsasının təşkil edən lələk oxunun dəridə olan hissəsi” mənə qazanaraq termin kimi xüsusiləşmişdir [160,s.284].

Beləliklə, misallardan görüldüyü kimi, ümumişlək sözlər terminləşən zaman xüsusi mənə ifadə edir. Deyilənləri ümumiləşdirsək belə qənaətə gələ bilərik ki, terminoloji işdə anlayışın adlandırılmasına dinamik və statik aspektlərdən yanaşmaq lazımdır. Çünki adlandırılan anlayış ümumi cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmalı və işlək olunmalıdır.

2.4. Terminologiyada transterminləşmə prosesi

Sözlər tarixi inkişaf nəticəsində dəyişir və yeni əlavə mənalar qazanır. Müasir dövrdə termin yaradıcılığı üsullarından biri də terminin yeni mənalar qazanaraq terminləşməsidir. Bu prosesdə həm ümumişlək sözlər, həm də terminlər terminləşir. Ümumişlək söz terminləşərək semantik cəhətdən dəyişir və əvvəlki mənə ilə əlaqəsini kəsir. Bu zaman omonimlik yaranır. Monoqrafiyanın əvvəlində ümumişlək sözlərin terminləşmə prosesinin sözün çoxmənəli lüğəvi mənaya malik olması ilə bağlılığını qeyd etdik. Əvvəlki mənəsini qoruyub saxlayaraq terminoloji leksikada xüsusiləşən sözlərdə çoxmənəlilik əlaqəsi daha çox hiss olunur. Əvvəlki mənəsindən tamamilə uzaqlaşan ümumişlək sözlərin

terminləşmə prosesində isə omonimlik prosesi nəzərə çarpır. Çünki çoxmənalılığın sonu omonimlik prosesidir. “Söz terminə keçəndə öz mənbəyindən assosiativ əlaqəsini kəsir, müəyyən elm sahəsinə keçir. Sözün semantik cəhətdən dəyişməsi nəticəsində xüsusi terminlər fondu yaranır. Həmin söz həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənərək omonimlər əmələ gətirir” [37,s.36]. Bu səbəbdəndir ki, ümumişlək sözlərin terminləşmə prosesində ən çox isimlər iştirak edir. Bu hala bir çox elm sahələrində təsadüf olunur ki bunlardan biri də xalçaçılıqdır. Azərbaycanca xalça toxuculuğu tətbiqi sənət növünün ən qədim sahələrindən biri hesab edilir. Azərbaycan xalça - tətbiqi sənəti və onun bir qolu olan xalçaçılıq xalqın milli mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutur. Bu özünəməxsusluq onun lüğət tərkibində də özünü göstərir. Xalçaçılıq leksikasına nəzər salsaq görürük ki, bir sıra ümumişlək sözlər semantik cəhətdən iki istiqamət üzrə inkişaf edərək ayrı-ayrı sahələrdə yeni anlayışlar bildirir. Belə ki, zaman keçdikcə dildə mövcud olan söz əlavə məna qazanaraq semantik baxımdan inkişaf edir və yeni anlayışı ifadə edir. N.Hüseynova yazır: “...Ümumişlək leksik vahidlərin mənacə terminlərə çevrilməsi prosesində iki xüsusiyyət özünü göstərir:

1. Leksik vahiddə fonetik differensiallıq müşahidə edilmir, ancaq yeni məna formalaşır.

2. Leksik vahidin strukturunda bəzi dəyişikliklər baş verir, bir söz digər bir sözlə birləşir və yeni bir anlayış ifadə edir” [36,s.75].

Qeyd olunan birinci hal, yəni xalçaçılıq leksikasında transterminləşmə iki səviyyədə baş verir: *əvvəlki mənasını*

qoruyaraq və əvvəlki mənasından fərqlənərək. Ümumişlək söz kimi boş yer, boş sahə mənasında işlənən *boşluq* sözü xalçaçılıq sahəsi üzrə xalçanın boş toxunması anlamında işlənir. Eyni söz *anatomiyada* fərqli “bədəndə, ayrı-ayrı üzvlərin yerləşdiyi yer” mənada terminləşmişdir [152,s.338]. “Bir şeyə müəyyən rəng vermək, bir şeyi boyamaq, yaxud rəsm çəkmək üçün işlədilən rəng maddəsi” anlamında işlənən *boyaq* sözü eyni mənada xalçaçılıq sahəsində termindir. *Botanika sahəsində* də bu sözə rast gəlirik. Bu sahədə *boyaq* sözü “kökündən boyayıcı maddə hasil edilən bitki” termini kimi izah olunur [152,s.340]. Göründüyü kimi, hər iki nümunədə söz əvvəlki mənasını qoruyaraq iki elm sahəsində transterminləşmişdir.

Peşə-sənət sözləri səviyyəsində xüsusişləşən xalçaçılıq terminlərinə aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar: *sumax* yarpaqlarından aşı, *boyaq* və dərman maddələri hasil edilən ağac və ya kol deməkdir. *Xalçaçılıq sahəsində* bu söz “yundan, bəzən də ipəkdən əyrilmiş iplərdən toxunan” xalı anlamında işlənir [155,s.161]. Yaxud da, paltarı ilməkləmək üçün (bəzən də yaraşlıq üçün) sümükdən, metaldan və ya başqa materialdan qayırılan, adətən yuvarlaq şəkildə olan şey *düymə* sözü xalçaçılıqda “qıraq ipinin növbə ilə hər iki qıraq ərişlərə ayrı-ayrılıqda çarpaz dolanması” kimi başa düşülür [152,s.730-731].

Eyni mənada xüsusişləşən peşə-sənət sözləri də xalçaçılıq sahəsində az deyildir. “Toxunma şeylərin (xalça, corab, parça və s-nin) ayrı-ayrı halqaşəkili düyünləri” *ilmə*, “pambıq lifindən hazırlanan möhkəm, davamlı sap” *iplik* sözləri eyni anlamda xalçaçılıq sahəsi üzrə xüsusişləşmişdir [152,s.534,565],

[157,s.103]. Göründüyü kimi, bu proses sadə proses deyildir. Belə ki, sözün qazanmış olduğu yeni məna yeni anlayışı dəqiq ifadə etməli, eyni zamanda anlayışı və onun mahiyyətini ifadə edən ən optimal vahid olmalıdır.

Ümumişlək sözlərin bir qrupu oxşar mənada sahə üzrə terminləşmişsə də, digər qrupu tam fərqli mənada sahə üzrə terminləşmişdir. Xalçaçılıqda işlək olan naxış adları bu tip fərqli məna əsasında terminləşməyə nümunə ola bilərlər. Məsələn, “qadınların qulaqlarına taxdıqları qızıl, gümüş və s.-dən qayrılmış müxtəlif formalı bəzək, tana” anlamında işlənən *sırğa*, “ağzından od püskürən, insan və heyvanları udan, qanadlı nəhəng, ya ilan şəklində təsəvvür olunan məfhum bir heyvan” olan *əjdaha*, “dənizləri, gölləri, çayları, bulaqları əmələ gətirən və hidrogenlə oksigenin kimyəvi birləşməsindən ibarət olan şəffaf rəngsiz maye” anlamında işlənən *su* sözləri xalçaçılıq sahəsində naxış elementlərinin adını bildirən terminlərdir [157,s.85].

Transterminləşmənin bir növü də peşə-sənət sözlərinin terminləşməsi hadisəsidir. Peşə sənət sözləri ilə terminlər arasında sərhəd çox kiçikdir. Müxtəlif peşələrin öz fəaliyyət sahələrini genişləndirməsi və ya onlara olan marağın artması səbəbindən aktuallaşması nəticəsində bir qrup peşə sözləri terminlər səviyyəsinə yüksəldi. Bir sıra peşə-sənət sözləri isə ümumişlək səviyyədə işləkdirlər. Onların belə işləkliyi həmin peşə sahələrinin cəmiyyətdə çox yayılması və aktual olmasından qaynaqlanır. Dənizçilik, xalçaçılıq, torpaqşünaslıq bu sayılan sahələrdən hesab olunur. Belə ki, milli dil əsasında formalaşan dənizçilik terminləri sırasında ümumişlək sözlər

hesabına yaranan terminlər də az deyil. Məsələn olaraq, *bənd* sözü *dənizçilik* termini kimi isə “zədələnmə və ya material dağılması baş verdiyi təqdirdə mayələrin yığılması üçün saxlama çəninin ətrafına çəkilən lokallaşdırıcı sədd” kimi izah olunur. Eyni sözə digər elm sahələrində də rast gəlinir. Belə ki, *anatomiyada* bənd “skelet sümüklərinin oynaq yerləri, buğum,” *hüquq* sahəsində isə “qanun məcəlləsinin, yaxud hər hansı bir mətnin, sənədin və s-nin rəqəm və ya hərflə ayrılan kiçik hissəsi, maddəsi” anlamında termindir. Beləliklə, göründüyü kimi bu söz üç səviyyədə transterminləşmişdir [152,s.275], [173,s.2]. *Dənizçilik*, *anatomiya* və *hüquq* sahələrində eyni termin müxtəlif anlayışları ifadə etmişdir.

Transterminləşmə haqqında S.Sadiqova yazır: “Transterminləşmədə başlıca prinsip termin yaratmada anlayışın müəyyən əlamətə görə oxşarlığına istinad olunmasıdır. Müşahidələr göstərir ki, məna köçürmələrində ən çox əşyanın zahiri və funksional oxşarlığı əsasında transterminləşmə üstünlük təşkil edir” [91,s.33] Məsələn, *dənizçilik* sahəsində bəzi sözlər əvvəlki mənaları ilə birgə, bəzən isə fərqli mənada terminləşmişdir. Məsələn, *dövrə* sözü “çevrə, dairə, ətraf, həndəvər, yan”, “bir şeyin dışarıdan və ya içəridən dörd tərəfi” mənalarında işlənir [152,s.691]. Bu söz *dənizçilikdə* “flüidlərin (əsasən də qazma məhlulunun) qazma sütunu daxilinə endiyi və borular arasındakı fəza vasitəsilə səthə geri qayıtdığı yol” anlamında termindir [173,s.3]. Göründüyü kimi, söz ümumişlək mənəsindən tam fərqli mənada xüsusiləşmişdir. Yaxud, *istiqlal* sözü müstəqillik, istiqlaliyyət deməkdir. *Dənizçilik* sahəsində bu sözə daha fərqli

mənada “qabaqlayıcı quyuların qazılması üçün istifadə olunan səyyar yarımdalma qazma qurğusu” kimi rast gəlinir [173,s.5].

Dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənaca dəyişməsi və yeni mənə alması ilə zənginləşir. Beləliklə, əvvəl mövcud olan sözlə yeni anlayış, yeni məfhum ifadə olunur. Yəni əvvəlcədən dildə mövcud olan söz müəyyən elmi sahə üzrə xüsusiləşir. Bu baxımdan, H.Həsənov dilimizin terminoloji leksikasını üç qrupa ayırır: 1.Ümumişlək leksika; 2.Ümumi elmi leksika; 3.Terminoloji leksika [36,s.54].

Dildə əvvəl mövcud olan sözlər hesabına terminoloji leksikanın zənginləşməsi torpaqşünaslıq elmində də nəzərə çarpır. Ətraf mühitin mühafizəsi, ekologiya problemləri torpaqşünaslıq elminin daha da aktuallaşmasına səbəb oldu. Torpaqşünaslıq elmində xeyli sayda ümumişlək söz və ya peşə-sənət sözlərinin terminləşməsi halına rast gəlinir. Məsələn, “bir çox xalqların təsərrüfat fəaliyyətləri (heyvandarlıq) ilə əlaqədar olan həyat tərzi” anlamında işlənən *köçərilik* sözü buna misal ola bilər. Köçərilik ibtidai icma quruluşu dövründə ilkin ictimai əmək bölgüsü zamanı meydana gəlmişdir. Afrika və Asiyanın bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrində hələ də, qalmaqdadır [214,s.71].

Otlaq “mal-qaranın otarılması üçün istifadə olunan və ot durumuna malik təsərrüfat yeri”, *quruluq* “iqlimin səciyyəvi əlamətləri ilə şərtlənən ərazinin daimi xarakteri” mənalarında termindirlər [214,s.76,87]. *Quruluq* sözü, həmçinin “quru, yaxud qurumuş şeyin halı” mənalarında da ədəbi dildə işləkdir [214,s.87]. Yaxud da, *suyarma* “bitkilərin rütubətlə təminatı və

həmçinin şorlanmış torpaqlarda duz rejiminin tənzimlənməsi məqsədi ilə torpaqların süni nəmləndirilməsi” və meliorasiya növlərindən biridir [214,124]. Qeyd olunan sözlərin hamısı ümumişlək söz olmaqla yanaşı, elmi sahədə termin kimi formalaşmışdır.

Bir sahə üzrə spesifikləşmiş bir qrup xüsusi mənalı sözlər eyni strukturda, ancaq tam fərqli mənada digər sahəyə məxsus sözə çevrilirlər. Bu hal omonimyanın ikinci formasıdır. Bu prosesi terminin konversiyası da hesab edənlər var. M.İsmayılova yazır: “Terminin konversiyası bir sahə termininin morfoloji və fonetik tərkibini saxlamaqla tam və ya qismən semantik modifikasiyaya uğramasını bildirir. Terminin konversiyası bir nitq hissəsindən digərinə keçidi deyil, bir sahə termin sistemindən başqasına keçməsinə səciyyəlidir. Belə proses nəticəsində yeni termin yaradılır. Termin yaranmasının bu üsulu transterminləşmə adlanır. Deməli, transterminləşmə bir sahə termininin qismən və ya tamamilə mənasını dəyişərək başqa sahə termini kimi istifadə olunmasına deyilir. Transterminləşmə terminin əvvəl mənsub olduğu sahə terminologiyasından çıxmasını tələb etmir. Transterminləşmə üsulu ilə terminyaranma sahələr arası omonimləri əmələ gətirir [44,s.91]. Beləliklə, transterminləşmə elmlərin inteqrasiyası və diferensiyası prosesindən asılıdır. Ancaq M.Qasımov bir terminlə iki və daha artıq anlayışın adlandırılmasını çoxmənalılıq adlandırır və bunu terminologiya üçün qüsur hesab edir. Bu çoxmənalılıq terminin bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və ya uzaq əlaqəyə malik olan anlayışları bildirməyə əsaslandırsa, bu qəbul edilmirdi. Ancaq anlayışlar müxtəlif

elm sahələrinə aid olarsa və onlar arasında heç bir yaxın və ya uzaq əlaqə olmazsa bu qəbul edilən hal hesab olunurdu. “Bəzən termin bir-biri ilə əlaqəsi olmayan, bəzən də bir-biri ilə uzaq “qohumluq əlaqələrinə” malik olan anlayışları bildirir. Lakin müəyyən bir termin tamamilə müxtəlif elm sahələrinə məxsus anlayışları ifadə edərsə, bu, nöqsan sayılmır” [47,s.105].

Məhz bu səbəbdən terminologiyanın inkişafı prosesi təkcə leksikoqrafiya materialları əsasında araşdırılmalı deyil, bu iş eləcə də müxtəlif termin sistemlər səviyyəsində tədqiq olunmalıdır. Terminologiyada vacib məqamlardan biri də sözlərin şəkildə uyğun, amma mənaları arasında ümumi əlaqənin olmaması halıdır. Məna və şəkildə münasibətlərin bu növü omonimiyaya hadisəsidir. Dilimizdə semantik yolla omonim sözlərin əmələ gəlməsinin tarixi çox qədimdir. Belə ki, “omonimlərin hesabına dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi onun ən qədim, ilk təşəkkülü dövrlərindən başlamış davam edən hadisələrdən biridir” [12,s.32].

Elmlər bu və ya digər şəkildə bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Belə ki, bir elm sahəsində olan dəyişiklik bəzən digər elm sahələrinə təsir edir. Bu səbəbdən müəyyən elmə məxsus terminlərin bəzilərinin başqa mənada digər elm sahələrində işlədilməsi hadisəsi rast gəlinir. Beləliklə, eyni anlayışlar müxtəlif elm sahələrində müxtəlif aspektlərdə fərqli cəhətdən izah olunurlar. Məsələn, fizikada “elektrik cərəyanını, səsi, istiliyi və s.ni öz daxilindən keçirən cisim, naqıl” anlamında işlənən *keçirici* sözü epidemioloji sahədə “təbii şəraitdə törədiciyi donordan resipiyentə keçirən qansoran buğumayaqlı” mənasında termindir [153,s.654],[177,s.10].

Qeyd olunan nümunədə terminin mənasını tam dəyişərək başqa sahədə işlənməsinin şahidi olur. Bu sahədə işlənməsinin şahidi olur.

Bəzən obyektiv amilin təsiri nəticəsində də terminoloji leksikada terminlər yaranır. Ancaq bu tip hadisələr terminologiyada omonimlik hadisəsinin mövcudluğuna əsas vermir. Çünki belə sözlər termin hüququ qazanmır və bir qayda olaraq hər hansı terminoloji sahədə yer tutmur. Belə ki, transterminləşmə bir sahəyə məxsus terminlərin tam və ya qismən dəyişdirilərək başqa sahədə işlədilməsidir. Sözü yeni mənə kəsb etməsi hadisəsi dilimizin daxili semantik qanunlarına əsasən və birdən-birə deyil, tədrici yolla baş verir. Məsələn, *mənfi* sözü riyaziyyat sahəsində “sıfırdan az”, fizika sahəsində isə “elektrikin, hissəcikləri elektronlardan ibarət növünə aid olan” mənalarında termdir [154,s.339]. Göründüyü kimi, söz müxtəlif sahələrdə fərqli anlamda xüsusi mənəli söz-terminə çevrilmişdir.

Ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə yaranan omonimiya hadisəsi ilə bu hadisə fərqli mahiyyət daşıyır. Belə ki, ümumişlək sözlər heç bir definitiv funksiyaya malik deyil və yalnız nominativ mənaya malik olmaqla ad bildirirlər. Amma ümumişlək söz terminləşdikdə əlavə olaraq definitiv funksiya, yəni təyin etmə funksiyasını qazanır. Bununla da o, anlayışı təkə adlandırmır, həmçinin onu təyin edir. Terminləşmiş sözün yenidən terminləşməsi prosesində isə termin aid olduğu sahəni qoruyub saxlamaqla yanaşı, yeni elmi sahənin xüsusi mənəli sözünə çevrilir. Məsələn, *fiqur* sözü ümumişlək söz kimi “bir iş görərkən birinin və ya bir şeyin aldığı vəziyyət” deməkdir. Bu söz bir neçə sahədə elmi anlayışdır. Belə ki,

musiqi sahəsində “mürəkkəbləşdirən, gözəlləşdirən ritmik-melodik element”, *rəssamlıq və heykəltəraşlıqda* “insan və ya heyvan təsviri”, idmanda “piyadadan fərqli olaraq şah, vəzir, top, fil”, *riyaziyyatda* “müstəvinin qapalı xətlə məhdudlaşmış hissəsi; habelə müəyyən qaydada düzülmüş nöqtələrin, xətlərin, səth və cisimlərin hamısı bir yerdə” mənalarında termindir [153,s.195]. Göründüyü kimi, söz eyni anda müxtəlif elmi istiqamətlər üzrə xüsusi məna kəsb etmişdir.

Terminin mənasını dəyişməsi birbaşa anlayışla bağlı olan prosesdir. D.S.Lotte məna dəyişikliyi hadisəsini aşağıdakı hallarda məqbul sayır:

1. Terminin ifadə etdiyi məna dəyişirsə;

2. Həmin anlayış artıq köhnədirsə;

3. Texniki-fiziki-anoloji xüsusiyyətlərin xarici xüsusiyyətlərlə vəhdəti nəticəsində terminin mənası dəyişir və bir sferadan digər sferaya daşınır [120,s.17]; Bildiyimiz kimi, terminin müxtəlif mənalarda müxtəlif sahələrdə xüsusiləşməsi transterminləşmə adlanır. Dilimizdə terminlərin transterminləşməsini mənşə etibarilə iki qrupa bölmək olar: *1. Milli terminlərin transterminləşməsi*; Milli terminlərin transterminləşməsi prosesi zamanı müxtəlif sahələr üzrə terminləşən söz milli dilə aid olur. Məsələn: *ayaq* sözü *musiqi sahəsində* “muğam ifaçılığında işlədilən xüsusi musiqi ifadəsi, sonluq” *biologiyada* sahəsində “heyvanlarda dayaq və hərəkət orqanı” anlamında termindir [187,s.11], [160,s.90]. Yaxud da, *uçuş* sözü *idmanda* “alpinizmdə dağ yalı sıldırımının sərt artması”, *aviasiyada isə* “uçuş qurğusunun yerdən ayrıldığı andan yerə endiyi ana qədər olan hərəkət prosesi” deməkdir

[165,s.188]. *Boğaz* sözü *anatomiya*da “boyunun, qida borusunun başı və nəfəs yollarının yerləşdiyi ön hissəsi”, *coğrafiya* sahəsində isə “dənizin iki quru arasındakı dar hissəsi”, musiqidə isə “xanəndənin, müğənninin özünəməxsus, seçilən xalları zəngülələri ilə gəzişməsi, boğaz vurması” mənalarında termdir [152,s.328], [168,s.23], [187,s.30]. “Günəşin, Ayın və ya parlaq ulduzların ətrafında görünən parlaq işıq dairəsi” mənasını verən *tac* sözü *musiqidə* “xüsusi simli musiqi alətlərinin yuxarı bölümündə yerləşən bəzəkli hissə” termdir [155,s.252],[187,s.89].

2.*Alınma terminlərin transterminləşməsi*; Elmin inkişafı nəticəsində yeni anlayışı ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları yetərli olmadıqda digər dillərə müraciət olunur. Bu prosesin nəticəsində bəzən alınma sözün bir neçə mənası, bəzən isə konkret olaraq bir mənası dildə işlədilir. Məsələn, *inversiya* sözü *biologiya*, *ədəbiyyat və dilçilik* sahələrində termdir. *Biologiyada* “xromosom dəyişmələrindən biri, xromosomun bir sahəsinin 180° dəyişməsi”, *dilçilikdə* və *ədəbiyyatda* isə “qrammatik hadisə və ya üslubi üsul olaraq, cümlədə sözlərin adi sırasının dəyişdirilməsi” deməkdir [160,s.250],[152,s.563]. Yaxud, *funksiya* sözü riyaziyyatda “qiyməti başqa dəyişən qiymətlərdən asılı və ona uyğun olan dəyişən kəmiyyət”, *biologiya* sahəsində isə “heyvan və ya bitki orqanizminin, onun hüceyrə və toxumalarının spesifik fəaliyyəti” mənalarında termdir [152,s.210].

Transterminləşmiş terminləri işləndikləri elmi sahələr üzrə iki cür qruplaşdırmaq olar:

1. *İki elm sahəsində transterminləşən terminlər*; İki elm sahəsində transterminləşmə dedikdə, eyni sözün iki müxtəlif elm sahəsində fərqli mənada xüsusiləşməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *əməliyyat* sözü tibbi terminoloji lüğətdə “bəzi xəstəliklər, yaxud yaralanmalar zamanı müalicə məqsədi ilə bədənin hər hansı bir yerində icra edilən cərrahlıq işi” kimi izah olunub [213,s.111]. Eyni sözə iqtisadi termin kimi “iqtisadi qiymətlərin yaradılması, dəyişdirilməsi, mübadiləsi, ötürülməsi və ya ləğv edilməsi əks etdirən və mal və ya maliyyə aktivlərinə mülkiyyət hüququnun dəyişməsi, xidmət göstərilməsi, yaxud əmək və kapitalın verilməsini birləşdirən iqtisadi axın” mənalarında da rast gəlinir [181,s.199].

Terminologiyanın zənginləşməsində transterminləşmə yolu ilə yaranan terminlər yeni anlayışların yaranmasında aparıcı faktor kimi nəzərə alınmalıdır. Termin yaradıcılığı yalnız terminologiyada özünü göstərən spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məsələn, *müdafiə* sözü hüquq termini kimi məhkəmə prosesində müdafiə edən tərəf (ittiham qarşılığı) *idman termini* kimi isə “futbol, xokkey və b. oyunlarda komandanın, meydanın müəyyən sahəsini qoruyan, müdafiə edən hissəsi” deməkdir [171,s.406]. *Dərəcə* sözü riyaziyyatda dairənin 1.360 hissəsinə bərabər bucaq riyaziyyat, maliyyə termini kimi isə “qiymətli kağızların və valyuta məzənnələrinin və indekslərinin kəmiyyətlərinin dəyişmələrini ölçmək üçün istifadə edilən ölçü vahidi” mənasında termindir [152,592], [147,s.66], [205,s.42].

Azərbaycan dilində bu yolla söz yaradılması başqa dillərdə olduğu kimi, semantik hadisələr əsasında əmələ gələn sözlərdə müşahidə olunur. “Dildə bu və ya digər omonimin daxili

imkanlar əsasında yaranması semantik hadisənin nəticəsidir və bu vasitə ədəbi dilin lüğətini daha da zənginləşdirir” [53,s.431].

2.*Daha çox elm sahələrində transterminləşmiş terminlər:* İki və daha artıq elm sahəsində transterminləşmə dedikdə isə eyni sözün iki və daha artıq elm sahələrində tam fərqli mənada xüsusiləşməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *açar* sözü “güləşmədə parterdə tətbiq edilən tutma” deməkdir. Hücumdakı güləşçi rəqibdən arxada və yaxud yanda olmaqla onun eyniadlı bazusunu öz bazusu və arxasında yıxır, əlini isə onun kürəyinə qoyur [171,s.12]. *Dilçilikdə* isə *açar* sözü “çətin bir mətni yaxşı başa düşmək üçün sadə şəkildə şərh deyilmiş yazı”, *musiqidə* isə “not sətirlərinin əvvəlində notların mənasını müəyyən edən işarə” anlamında xüsusiləşərək termin kimi formalaşmışdır [152,s.36],[168,s.15].

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində söz və ifadələrin mənalarının dəyişdirilməsi də əsas vasitələrdən biridir. Dünyada hər bir anlayışı ayrı-ayrı xüsusi sözlə ifadə edən heç bir dil yoxdur və ola da bilməz. “İnkişafı əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların ifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur” [53,s.431]. Məsələn, *ölüm* sözü *biologiya* termini kimi “orqanizmin həyat fəaliyyətinin həmişəlik dayanması və onun məhv olması, orqanizmdə və ya onun bir hissəsində maddələr mübadiləsinin dayanması” deməkdir [154,s.550]. Hüquq termini kimi “nəslin ölüb-getmə prosesi, əhalinin təkrar istehsalının iki əsas proseslərindən biri” mənasında izah olunur [181,s.520]. Biznes registrdə isə bilavasitə statistik vahidlərə

aid olan demoqrafik hadisədir. Bu hadisə “bu və ya digər işgüzar fəallığın xalis dayandırılması, ya da “qeyri-xalis”, yəni bir vahidin digəri tərəfindən unudulması, yaxud müəssisənin bölməsi” kimi izah olunur.

Beləliklə, aydın olur ki, transterminləşmə hadisəsində hər bir termin yenidən başqa sahə üzrə terminləşir. Eyni termin müxtəlif definitiv mənaya malik olur və müxtəlif sahələrə məxsus olur. Burada sözlər tam fərqli mənalı sözlər hesab olunurlar. “Transterminləşmə prosesində sözün semantikasının yəni mənanın xüsusiləşməsi zəruri elementdir. Çünki semantik konversiya prosesində termin-anlayış münasibəti təyin edilir, terminin mütləq müəyyən sahə terminologiyasında definisiya əsasında təyin edilən mənası olmalıdır” [85,s.33].

Deyilənləri ümumiləşdirsək, belə qənaətə gələrik ki, birinci və ikinci qrup sözlərdə nominativ mənə əsasında əlavə mənə yaranmış və bu əlavə mənə müəyyən sahə üzrə xüsusiləşmiş və xüsusi anlayışı ifadə edən xüsusi mənalı sözə çevrilmişlər. İkinci qrup sözlərdə definitiv mənə nominativ mənanı üstələyir. Üçüncü qrup sözlərdə nominativ mənə ilə əlaqə tam itir. Burada əsas və əlavə mənə arasında heç bir əlaqə yoxdur. Bu baxımdan üçüncü və dördüncü qrup sözlər arasında oxşarlıq var. Bu cür mənə dəyişməsi hadisəsi omonimliyə bənzəyir. Ancaq üçüncü qrup sözlərdə olan omonimlik hadisəsi ilə dördüncü qrup sözlərdəki omonimlik prosesi arasında fərq vardır. Üçüncü qrup sözlərdə omonimlik hadisəsi ümumişlək söz və termin səviyyəsində, dördüncü qrup sözlərdə isə bu hadisə terminlə termin səviyyəsində baş verir. Birinci halda yalnız anlayış, mənə fərqliliyi müşahidə olunursa da, ikinci

halda isə anlayış, məna fərqliliyi ilə yanaşı sahə fərqliliyi də nəzərə çarpır.

Ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bir çox elm sahələrində, xüsusilə, humanitar və sosial elm sahələrində - maliyyə, iqtisadiyyat, coğrafiya, biologiya və s. müşahidə olunur. Lakin bu həmin terminlərin elmi aspektdə işlənməsinə məhdudiyət qoymur, əksinə elmi anlayışı daha konkret ifadə etməyə xidmət edir. Sözlərin qanunauyğun şəkildə əlaqələnməsi isə dilin bütün inkişaf dövrlərində gerçəklik, təfəkkür və dil həddinin qarşılıqlı təsirindən asılıdır. “Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin terminə “çevrilməsi”-semantik transformasiya, ayrı-ayrı terminlərin bir sahə leksikasından ayrılaraq digər sahənin leksik sisteminə keçməsi sahələrarası “termin gəzişməsi” daha çox milli dilin daxili imkanlarına, onu gerçəkliyi əks etdirmə gücünə işləklilik və anlaşılıqlıq gücünə söykənir” [53,s.50]. Beləliklə, aydın olur ki, müasir dövrdə terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətlərindən biri də ümumişlək sözlərin müəyyən sahələr üzrə terminləşməsi prosesidir. Bu zaman söz terminə xas xüsusiyyətləri özündə əks etdirərək müxtəlif sahələr üzrə spesifikləşir. Dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı əsas və aparıcı mənbə hesab olunur. Bu mənbə ümumxalq dilinə əsaslanır. Ümumxalq dili əsasında termin yaradıcılığı deyərəkən dildə mövcud olan sözlərin məna və ya struktur dəyişikliyi əsasında elm və texnikanın konkret sahələrində spesifik termin kimi işlədilməsi nəzərdə tutulur. Terminlərin yaradılması prosesi ümumişlək sözlərin yaradılması prosesindən daha mürəkkəbdir. Əgər ümumi ədəbi dildə söz yaradıcılığı

prosesində hər hansı söz yaradılarkən dildə mövcud olan söz yaradıcılığı üsulları kifayət edirsə, termin yaradıcılığı prosesində bu üsullar kifayət etmir. Çünki termin yaradıcılığı daha geniş mənani ifadə edir. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Dilin öz lüğət ehtiyatından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədəuyğunluğu əsasında termin kimi, ya ümumişlək söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq lazımdır” [20,s.63]. Çünki ümumişlək söz terminə çevrilərkən onlar elmi sistemdə müəyyən mənə kəsb edir və bununla da sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir mənə əlavə olunur. Ümumiyyətlə, terminologiya ilə məşğul olan mü-təxəssislərin gəldikləri ümumi qərara əsasən, milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. S.Sadıqova yazır: “Terminalma dilin terminoloji sisteminin zənginləşməsi yollarından biri olsa da termini ifadə edə bilən bu üsuldan imkan daxilində az istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə üstünlük verilməlidir” [204,s.7]. Bu həm terminlərin asan tələffüz edilməsinə, həm də tez yadda saxlanılmasına kömək edir.

Deyilənləri ümumiləşdirsək, belə qərara gələrik ki, ümumişlək sözlərin terminoloji funksiya daşması bütün elm sahələrində müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində elmi anlayışı daha konkret ifadə etməyə yardımçı olur. Eyni zamanda yeni yaranan anlayışın alınma sözlərlə deyil, dildə mövcud olan sözlərin mənaca dəyişməsi, semantik inkişafı ilə yaranmasına səbəb olur.

III FƏSİL

ELMİ-TEXNİKİ TƏRƏQQİ VƏ TERMINOLOJİ LEKSİKA

3.1. Elmi-texniki tərəqqi və terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi

Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Eyni zamanda son illər aviasiya sahəsində sürətlə gedən inkişaf logistika sahəsinin yaranması və inkişafına səbəb oldu. Bu sahə yeni yarandığından buradakı termin və termin yaradıcılığı ilə bağlı bir çox nəzəri məsələlər öz aktuallığı ilə diqqət cəlb edir. S.Sadıqova yazır: “Logistika sahəsi ilə bağlı çap olunan elmi əsər və tədqiqatların əksəriyyəti rus, ingilis və digər əcnəbi dillərdədir. Bu səbəbdən rus və başqa dillərdən tərcümə edilərək bir çox hallarda terminlər və termin birləşmələri mənaca düzgün müəyyənləşmədiyinə görə lazımınca anlaşılmır” [88,s.56] Göstərilən səbəb mütəxəssislər tərəfindən eyni terminlərin müxtəlif cür anlaşılmasına gətirib çıxarır. Məsələn, *flout* termini bu baxımdan üç formada şərh olunur: 1. Sənaye müəssisəsində emal prosesində olan və hələ hazır məhsul formasına gəlməmiş yarımfabrikatlar; 2. Qəbzın və ya digər ödəmə sənədinin bank sistemində daxil olması və vəsaitləri alan şəxsin hesabına müvafiq məbləğin köçürülməsi arasındakı fasilə; 3. Şirkətin fond bazasında tədavülə buraxılan səhmlərin sayı; [188,s.86]

Müasir dildə logistika sahəsi ilə bağlı dilə xeyli sayda alınma terminlər daxil olmuşdur: *brutto çəki, hay-bey tipli anbar, heycuka, hedc, inkoterms, indossament, implosion, konosament, konsol stellaj, kros-dokinq, kros-treyd, vaninq, vendor*;

Eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşması və inkişafı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarının güclənməsi bu sahə ilə bağlı yeni termin və anlayışların dilə daxil olmasına zəmin yaratdı. Məsələn: *likvidasiya, blotter, keptiv, konsern, kontragent, deflyator, diling, debitor, diskont, fiksinq, frirayder, lodinq, overdraft, benefit və s.* İqtisadi termin və anlayışlara müxtəlif mənbələrdə fərqli, hətta müəyyən hallarda bir-birinə ziddiyyət təşkil edən yanaşmaların mövcud olması bu sahədə aparılan araşdırmaları aktuallaşdırır.

Müstəqillik qazanmaq, qloballaşmaq, dünyaya inteqrasiya etmək dilə yeni terminlərin daxil olmasını daha da sürətləndirdi. Hər bir yeni anlayış və məfhumu ifadə etmək üçün yeni söz lazımdır. Bütün bunlar dilin leksik populyasiyasını genişləndirir. Yeni sözlərin və söz birləşmələrinin yaranması müasir inkişaf və tərəqqinin nəticəsi kimi dil daxili prosesləri stimullaşdırmaqla yanaşı söz yaradıcılığı, onun işləklilik dərəcəsinin və semantik baxımdan dəyişilməsi proseslərinə də təsir edir. Avropaya inteqrasiya müasir Azərbaycan dilinin kommunikativ və pragmatik xarakterinin dəyişməsinə səbəb oldu. Kütləvi informasiya vasitələrinin çoxalması və intensivliyi, internet və kommunikasiya vasitələrinin əhatə dairəsinin genişlənməsi

dildə sözalma-terminalma prosesini aktivləşdirir. Azərbaycan dili sözalma prosesində birtərəfli iştirak etmir. Belə ki, sözalma prosesi təkcə yeni sözün və ya ifadənin dilə daxil olması ilə məhdudlaşmır, bəzən bu yeni sözlər dildə sonradan sözyaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid, intellektual fəaliyyət sahələrinin yaranması və çoxalması, videotexnika, kompüter texnikasının inkişafı, internetin geniş vüsət alması, sosial-psixoloji inkişaf yeni anlayış, məfhum, söz və terminlərin yaranmasına səbəb oldu. Kompüter sahəsində dilə daxil olan terminlər müxtəlifliyi, struktur və semantik baxımından diqqət cəlb edir: *biokomputinq, bullit, kasqad, kursor, kiborq, deytafon, folqa, formant, fyuçers, qrafplotter, inisiator, meta-teq, naviqator, spamer, splayn, reseller, repozitor*; İnformatika sahəsinin inkişafı yeni-yeni ixtiraların meydana gəlməsi və müntəzəm olaraq onların ifadəsinin təkmilləşdirilməsi problemini irəli sürür. Linqvistik təhlillərə əsasən, bu sahədə digər elmi sahələrindən fərqli olaraq abreviatura tipli alınma terminlər üstünlük təşkil edir və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Hərflərdə ixtisarlar: *VOC, SIG, SVD, ARJ, PDF, PİN, CD, DVD*; Bu tip terminlərin əsas xüsusiyyəti onların mürəkkəb, yaxud söz birləşmələri şəklində terminlərin variantları kimi işlədilməsidir. 2. Hərflərdə ixtisarlar: *MP3, MP4*; Rəqəm-hərflərdə ixtisarlar: *3D, 2G, 3M*; 3. Hərflərdə ixtisarlar: *e-text, e-tender, e-kommersiya, m-kommersiya, I-Tron*; Bu tip ixtisarlar son dövrlərdə informatika sahəsində daha çox yaranır. İxtisar şəklində terminlər elmi dilə sistemli şəkildə təsir edir və onu

mövcud terminlərin qısaltılaraq əlverişli şəkllə salınmasına xidmət edir.

Mühəndislik və ticarətin inkişafı dilə holland və ingilis mənşəli sözlərin, texniki elmlərin inkişafı isə alman mənşəli terminlərin dilə daxil olmasına şərait yaratdı. Məsələn: *fals, qaltel, kerner, piliqrim, gilza və s.* Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətlərindən biri də alınmalar hesabına baş verir. Elm və texnikanın inkişafı yeni proseslərin, yeni anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Sürətli inkişaf dildə yeni terminlərin axınına səbəb olur. Dilin ən dinamik və xarici təsirlərə həssas hissəsi leksikadır, belə ki dilin leksik sistemi texnologiya və nailiyyətlərin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Ekstralinqvisitik amillər də sözlərin prosesinə güclü təsir edir. Dillərin qarşılıqlı əlaqələri həm dili zənginləşdirən yollardan biri kimi maraqlı kəsb edir, həm də ümumiyyətlə xalqların əlaqə və təsir dairəsini göstərir. Alınmalar zaman keçdikcə dilin müvafiq qaydalarına uyğunlaşaraq doğmalaşır, sözlən dilin öz sözləri və terminləri ilə qaynayıb-qarışır. Onlar uzun zaman müddətində fonetik dəyişikliyə uğramış, ahəng qanununun tələbləri əsasında dəyişərək tələffüz tərzinə görə azərbaycanlaşmış, hətta bəzən təkcə fonetik deyil, leksik-semantik dəyişikliyə də məruz qalaraq əvvəlki mənələrindən da uzaqlaşmışlar.

Müstəqillik illərində ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli inkişaf konsepsiyamızın davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm

sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Bu nəzərə alınaraq, Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək dövrün tələbidir. Azərbaycan dilində işlənən ingilis dili mənşəli texniki terminlər ilk dəfə Ş.Mustafayeva “Müasir Azərbaycan dilində ingilis dilindən alınma texniki terminlər” əsərində həm tarixilik, həm də müasirlik baxımından, o cümlədən də həm nəzəri, həm də praktik aspektdə araşdırılmışdır. Dissertasiyada ingilis dili mənşəli texniki terminlərin ümumi tarixi-linqvistik təhlili istiqamətində, həmçinin leksikologiya, semasiologiya, leksikoqrafiya, termin-söz yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra məsələlər əyani şəkildə tədqiq edilmişdir [77].

Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərindən söz alınmasına ilə bağlı N.A.Məmmədovun “Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlər” adlı tədqiqat işi vardır ki, burada müasir Azərbaycan dilində Avropa mənəbli terminlərin təsnifatı, alınma amilləri, genealoji tərkibi, arealları, struktur-semantik xüsusiyyətləri, termin hissəciklərinin, formantların termin yaradıcılığında funksiyası tədqiq edilmişdir. Müəllif beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində struktur modellərindən, fonetik, morfoloji və leksik-semantik xüsusiyyətlərindən ümumiləşmiş şəkildə bəhs etmişdir [69]. R.Cəfərov isə namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında

Qərbi Avropa mənşəli sözlərin rolundan və onların yaranma yollarından danışımdır [15]. Müasir Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənəbli leksik alınmalar problemi daha əhatəli və sanballı A.Qarayevin doktorluq dissertasiyasında araşdırılmışdır [45].

Bir xalqın digər xalqlar ilə ictimai-sosial əlaqəsi nəticəsində yeni anlayış və məfhumlar mənimsənilir. Bu alınan yeni məfhumları adlandıran alınma sözlər nəinki dildə işləklilik qazanaraq onun normalarına uyğunlaşdırılır, hətta yeni sözlərin yaranmasında da iştirak edirlər. Sözalma prosesi müxtəlif yollarla və müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Buraya şifahi və yazılı nitq də aiddir. Şifahi yolla sözalma daha tez baş verir. Amma bu proses fərdi xarakter daşdığından şifahi yolla alınmış sözlərin yazılı nitqə keçmək ehtimalı bəzən az olur. Bəzən şifahi yolla alınmış söz dildə jarqon səviyyəsini aşı bilmir və müəyyən qrup, ərazi üzrə spesifikləşməklə kifayətlənir. Bu baxımdan dilçilikdə müasir dövrdə *slənq* (*slang*) anlayışı yaranmışdır. *Slənq* (*slang*)- müəyyən qrup ərazi və ya əhali arasında işlək olan müəyyən sosial təbəqə tərəfindən qəbul olunan qeyri-formal nitqdır. Bəzən bu *slənqlər* ədəbi dilə daxil olur, bəzən isə yox. Bu hal daha çox internet və kommunikasiya sahələrində baş verir. Məsələn, *skrinşot* anlayışı ilk dəfə *slənq* olaraq ingilis dilində formalaşmışdır. Daha sonra bu söz kompüter anlayışı olaraq bütün dünyaya yayılmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, sözlər başqa dillərdən həm şifahi, həm də yazılı nitq vasitəsi ilə alınır. Şifahi yolla alınan sözlər nisbətən tez mənimsənilir. Onlar söz alan dilin quruluşuna tez uyğunlaşır, onun normativ və qanunlarına tabe

olur, bəzən semantik baxımdan, bəzənsə fonetik və qrammatik cəhətdən dəyişir. Yazılı nitq vasitəsi ilə alınan sözlər dildə uzun müddət qalır və dilin lüğət tərkibində sabitləşir. Ədəbi dil vasitəsi ilə keçən terminlər məhdud dairədə işlənən elmi-texniki, ictimai-siyasi, fəlsəfi və s. anlayışları ifadə edirlər.

Terminalma mürəkkəb və müəyyən normalar əsasında formalaşan prosesdir. Terminalmanın özünün prinsipləri vardır. Belə ki, termin alınarkən onun əcnəbi dildə ilk növbədə çoxmənali olub-olmamasına nəzər yetirmək lazımdır. Termin üçün çoxmənallıq uyğun hal sayılmadığı kimi terminalma prosesində də bu hal məqbul sayılmır. Termin alarkən onun mənə və anlayış baxımından alınan dil üçün uyğun olub-olmaması yoxlanılmalıdır. H.Həsənov müxtəlif dillərdə alınma sözlərin işlədilməsini üç amillə şərtləndirir:

1. Alınma sözü alan dildə adı olan və ya adı olmayan əşya və ya hadisəni ifadə etməsi ilə;

2. Həmin dilin, qrammatik fonetik və orfoqrafik normalarına nə dərəcədə uyğun gəlməsi ilə;

3. Həmin sözün dilin leksikasına hansı layına aid olması ilə [32,s.191];

Fikrimizcə, termin alarkən aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınmalıdır:

a. Sözün anlayışı tam mənası ilə ifadə etməsi;

b. Təkmənali olması;

c. Sinonimi olmaması;

d. Termin alınarkən onun forması olduğu kimi saxlanıla bilər, ya da fonetik dəyişikliklərə uğraya bilər;

Terminoloji leksikanın inkişafında əsas götürülən cəhət terminin dəqiqliyi, elmi anlayışı kifayət qədər dəqiq, konkret ifadə etməsidir. Bu bütün növ terminalma proseslərinə aiddir. A.A.Bragina yazır: Alınmaları qəbul edərkən əsas şərt onun dəqiqliyi, yəni elmi anlayışı kifayət qədər dəqiq, konkret etməsi və mümkün qədər qısalığı əsas götürülür [102,s.28]. Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilində terminalmanı zəruri edən səbəblər aşağıdakılardır:

1. Reseptor dildə zərurət əsasında anlayış və məfhumun adlandırılması nəticəsində dilə alınma terminlər daxil olur. XX əsr texnika və texnologiya əsri hesab olunurdu. Yeni yaranan çoxsaylı anlayışlar və bu anlayışların ictimailəşməsi, daha sonra isə qloballaşması onların adlandırılması zərurətini yaratdı. Müasir kurikulum təhsil sisteminin tətbiqi nəticəsində dilə çoxlu sayda təhsil sahəsi ilə bağlı alınma terminlər daxil oldu. Məsələn, *klaster, kurikulum, summativ, blum, refleksiya, portfolio, holistik, rubrik*; Eyni zamanda, informatika, kompüter texnologiyaları ilə bağlı terminologiyaya xeyli sayda alınma terminlər daxil olub: *multimedia* (ing.multi+media), *sensor* (lat.sensus, duyğu,hiss) elektron qurğularda həssas element, qəbuledici; *spam* (ing.spam)-istifadəçinin razılığı olmadan şəbəkə vasitəsilə elektron poçtuna göndərilən reklam xarakterli məlumatlar; *twitter* (ing.twitter-quş civiltisi) internetdə populyar sosial şəbəkələrdən biri; *yuzer* (ing.user-istifadəçi) kompüterlə müəyyən internet saytına daxil olmaq, proqram vasitələrindən, istifadə etmək niyyəti olan şəxs, istifadəçi; *flaş* (ing.flash-alışma, qılgılcım); *format* (fr.format- görünüş, zahiri görkəm);

gigabayt (yun.gig (nəhəng)+bayt) kompüterin yaddaş tutumunu ölçmə vahidi; *haker* (haker-hücum edən) dağıdıcı proqramlar hazırlayaraq internetdə informasiya sistemləri və ya şəbəkəni sıradan çıxarmaq məqsədi güdən şəxs; *feysbuk*- insanların internet vasitəsilə bir-biri ilə əlaqəsini, yazışmasını, fikir mübadiləsini təmin edən sosial şəbəkə və s.

Müasir dövrdə istər çap, istər elektron mətbuatda tez-tez işlək olan yeni terminlərə vaxtaşırı rast gəlirik. Məsələn, *hedlayn* (ing.headline-qəzet başlığı) əsas hadisələri, hadisənin ən önəmli məqamını mediada bir sətirlə vermək, *cinql* (ing.jingle-cingilti) reklam anonslarını müşayət edən və tez-tez təkrarlanan qısa musiqi çağırışı və s. Bu qəbildən olan *fləş* sözü müasir ədəbi dildə iki anlamda işlənir. Belə ki, *informatika* termini kimi “rəqəmli daşıyıcı”, KİV-də isə “təcili qısa xəbər, jurnalistin hər hansı hadisə barədə göndərdiyi təcili, yığcam məlumat” anlamında işlənir.

İqtisadiyyat sahəsi ilə bağlı dilə xeyli sayda alınma terminlər daxil olub, məsələn: *loqotip* (ing.logotype-nişan), *piar* (ing.piar-ictimaiyyətlə əlaqələr), *qrant* (ing.grant-hədiyyə, bəxşiş), *diler* (ing.dealer, tacir, paylayıcı) hər hansı müəssisə, firma və ya satış şirkətinin başqa ölkədəki təmsilçisi, nümayəndəsi; *agent* (*sığorta agent*)-müvafiq lisenziyası olan və sığortaçıya sığorta müqaviləsinin bağlanması, yenilənməsi və ya davam etdirilməsi üçün vasitəçilik xidməti göstərən şəxs; *broker* (*sığorta brokeri*) – müvafiq lisenziyaya malik olan və sığorta (təkrar sığorta) müqaviləsinin bağlanması, yenilənməsi və ya davam etdirilməsi üçün sığortalıya (təkrar sığortalıya) vasitəçilik xidməti göstərən şəxs və s. Hətta hər hansı

beynəlxalq səviyyəli hadisə hər hansı bir sözün yaranmasına stimül ola bilər. Məsələn, 2008-ci ildə Dünya Çempionatı ərəfəsində *mondial* (ing. Mondial, frans mondiale-“beynəlxalq”) sözü işlənməyə başladı.

Bəzi alınma sözlər dəb və tendensiya ilə bağlıdır, məsələn: *designer* (dizayner)- forma, üslub, tendensiyanı müəyyən edən şəxs, *elegant* (elegant)- şıq, zərif, sadə, *style* (stayl)-tərz, üslub, stil, moda, *stliste* (stlist)- tərzü müəyyən edən şəxs, *tendance* (tendensiya)-axın, *trend* (trend)- son dəbi izləyən üslub, *podium* (podyum)- platform, düzlük və s.

2. Yaxın, amma mənaca fərqli anlayışları ifadə edən alınmalar da milli terminoloji leksikada çoxluq təşkil edir.

Məsələn, *mağaza (ticarət mərkəzi)-şop- store, butik- (dəbli mağaza)*; Böyük dükən, iri ticarət müəssisəsi anlamında əvvəl *mağaza* sözü işlək idisə, hal-hazırda ticarət müəssisələrinin növlərinin artması ilə əlaqədar *butik, şop, store* sözləri dilimizə daxil olmuşdur. Yaxud, *yol- şosse (möhkəm asfaltlı yol)*; Gediş-gəliş və nəqliyyatın sürətli işləməsi üçün zolaq şəklində ayrılmış yer müasir dövrdə *şosse (trassa)* sözü ilə ifadə olunmağa başlamışdır [210,s.415]. *Marka-etiket- brend-yarlıq*; Malın, eksponatın və s.-nin üstünə yapışdırılan, üzərində onun adı, qiyməti və s. olan kağız mənasında əvvəllər *marka, etiket* sözləri daha işlək idisə, hal-hazırda məna ingilis dilinin təsiri nəticəsində *brend*, türk dillərinin təsiri nəticəsində isə *yarlıq* sözü ilə əvəzlənmişdir.

3. Söz birləşməsi şəklində olan alınma terminlər bir çox hallarda bir sözlə əvəz edilir. Bu tip abreviatura şəkilli alınma terminlər informatika, aviasiya, logistika və digər elmi-texniki

sahələrində üstünlük təşkil edir. Məsələn, *POS-terminal* (*POS – point-of-sale terminal*) – ticarət və xidmət müəssisələrinin ərazilərində quraşdırılan və məhsul və xidmətlərin haqqının ödənilməsini kartlar vasitəsilə aparmağa imkan verən cihazdır. *PIN-kod*– plastik kartlar vasitəsilə bankomatlardan nağd vəsaitlərin çıxarılması zamanı hesaba giriş üçün parol kimi istifadə edilən rəqəmlər yığımıdır. Ümumilikdə, informatika, texnologiya sahələrində işlənən abreviaturaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: *hərfi ixtisarlər: MEK, KNS, ƏDL, SƏP, İTT, İT* və s. Bu tip abreviaturaların daxili mənası yalnız müvafiq mütəxəssislərə məlum olur. *Hərfsöz şəklində ixtisarlər -e-biznes, e-ticarət və s. Hərfrəqəm şəklində ixtisarlər: DP-1, DP-2; Rəqəm-hərfsəklində ixtisarlər: 4PL, 3PL;* Bu cür ixtisarlər Azərbaycan dilinin heç bir qrammatik qaydalarına uyğun gəlmir, lakin elmi dildə terminlərin əvəzediciləri kimi işlədilir.

4. Reseptor dildə mövcud anlayışın yeni sözlə adlandırılması halı dilə yeni terminlərin daxil olmasına səbəb olmuşdur. *Məsələn, kino- sinema-* hər hansı əhvalatı, ideyanın görüntülü formada lentə alınması prosesi əvvəllər rus dilinin dilimizə olan təsiri ilə əlaqədar olaraq kino termini ilə işlənirdisə, müasir dövrdə bu anlam ingilis dilinin təsiri ilə *sinema* sözü ilə əvəzlənib. *Tender (tender)* – hər hansı bir işin, xidmətin ən səmərəli üsul və aşağı xərcə yerinə yetirilməsi üçün iddiaçılar arasından birinin və ya bir neçəsinin seçilərək həmin işin (xidmətin) müqavilə əsasında ona (onlara) həvalə edilməsi məqsədilə keçirilən müsabiqədir. Son dövrlər *müsabiqə* sözündən daha çox *tender* ifadəsinə üstünlük verilir.

5. Reseptor dildə mövcud sözün yeni mənada işlədilməsi yeni anlayışın yaranmasına səbəb olur, bu isə yeni mənəli terminin formalaşmasına zəmin yaradır. Belə ki, alınma prosesi təkcə sözün yad və ya əcnəbi dildən alınaraq işlədilməsi deyil, bura eyni zamanda mənanın alınması da daxildir. Bəzən eyni söz zaman keçdikcə fərqli mənada və ya yeni mənada işləklilik qazanır. Bu proses dilçilikdə reterminləşmə adlanır. Əslində bu prosesdə söz deyil mənə alınmış olur. XX əsrdə təyyarə sürən fransız dilindən alınan *pilot* sözü, müasir dildə yüksəksürətli sport maşın sürən idmançıya deyilir. *Format* sözü alman dilindən alınmış bu söz əvvəl yalnız nüsxə, kitab nəşrində ölçü vahidi mənasında işlənirdi. Hal-hazırda bu söz xarakter, görünüş, forma, həmçinin hər hansı tədbirin təşkili və təqdimat üsulları anlamında da işlənir.

6. Reseptor dildə alınma söz semantik inkişaf nəticəsində bir neçə mənə ifadə edir, məsələn: *listing*- 1. Emitentlərin maliyyə vəziyyətlərinin yoxlanılmasından sonra onların qiymətli kağızlarının birjada ticarətə buraxılışı. 2. Translyator tərəfindən formalaşdırılanın tərkibində translyasiyanın nəticələri olan mətndən ibarət sənəd istifadəçinin sifarişi ilə verilir. 3. Ticarət birjalarına qiymətli kağızların seçilməsi və buraxılmasının fond birjalari tərəfindən tənzimlənməsi üsuludur. *Keys* sözü həm “sənəd, kağız, qovluq və s. yığmaq üçün kiçik çamadan”, həmçinin “müzakirələrin-diskussiya və debatın struktur elementi” mənasında termindir. Həmçinin *integrator* sözü: 1. Analoq siqnallarını hesablayan sxem; 2. Tətbiqi proqramları birləşdirən sxem; 3. Rabitə

şəbəkəsi quruculuğunda kompleks həllini təklif edən şirkət deməkdir.

Bütün alınma sözlər dildə işləklilik hüququ qazanmırlar. Alınma sözlərə münasibətdə Y.Qazda da öz fikirlərini bildirərək qeyd edir ki, bəzən özünü təsdiq və ya fərqlənmək məqsədilə işlədilən alınma sözlər danışanın nitqində bayağılıq yaradır və gülünc səslənir. Halbuki bəlkə dərinə varsaq bu alınma sözləri işlətməsinə baxmayaraq onların əsl mənalarını və mahiyyətlərini tam bilmirlər [108,s.50]. Belə ki, bəzi sözlər alınaraq donor dildəki mənəsindən daha fərqli mənada işlənir, məsələn. *Prezentasiya* sözü “filmin daha göstərişli nümayişi”, *eksklüziv* sözü isə “ilk dəfə” mənəsində Azərbaycan dilində işlənir. Əslində isə *eksklüziv* sözü isə “məxsusi müsahibə, intervyu”, *prezentasiya* “nəyisə təqdim etmək üçün sənəd və ya sənədlər toplusu” deməkdir.

Başqa dildən sözalmanı zəruri edən səbəblər vardır. Bunlardan birincisi, ən başlıcası sosial-psixoloji səbəbdir. Bəzi dilçilər alınma sözü milli dildə mövcud olan sözlərə nisbətən daha “prestijli” hesab edirlər. V.İ.Koduxov yazır: “Alınma sözlər içərisində “zəruri sözlərlə”, “dəbdə olan kəlmələr”i fərqləndirmək lazıdır. Zəruri alınma sözlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir və onlar yeni biliklərin daşıyıcılarıdır. Odur ki, onlar tərəcə olunmurlar [117,s.34]. A.A.Braqina isə alınma anlayışını izah edərək yazır: “Neologizm təkə yeni anlayışla yaranan yeni söz deyildir. O, həmçinin dildə mövcud sözün yenin mənə verməsi və ya köhnəlmiş mənənin yeni sözlə dilə yenidən qayıtması prosesidir” [102,s.21]. Bu baxımdan müasir terminoloji leksikada termin sözün siyasi və ideoloji

mənalarından uzaqlaşaraq yeni mənə ifadə etmə prosesi diqqət çəkən prosesdir. Məsələn: *disident- biznes-kommersant, millioner-burjuaz* və s. Bəzi sözlər əvvəlki neqativ mənalarından uzaqlaşaraq yeni xüsusi mənə ifadə edirlər, məsələn: *emiqrant, təttil və s.* Əvvəl *təttil* sözü “qiyam” anlamında daha çox aktual idisə, hal-hazırda bu söz həm ümumişlək söz kimi, həm də termin kimi “müəyyən iş fəaliyyətindən sonra verilən məzuniyyət, istirahət müddəti”dir. Bu proses sözün semantikasının genişlənməsi prosesinə də çox oxşayır. Bunun təkrar alınma və ya sözün mənasının genişlənməsi olub-olmamasını bilmək üçün onun fəaliyyətin hansı sahəsində yarandığına, hansı ölkədən, hansı dildən və hətta nə vaxt alındığına nəzər yetirmək lazımdır. Çünki bu proses ekstralinqvistik inkişafın nəticəsidir. Əgər yeni mənanın yaranmasını təkrar alınma və ya sözün mənasının genişlənməsi olub-olmamasını dəqiqləşdirmək istəyiriksə, bu halda sözün mənbə dildə, eyni zamanda bu kəlmənin daha hansı dillərdə və daha hansı mənalarda işləndiyini tapmaq lazımdır. Alınan sözlər eyni mənbəyəndirlərsə, ancaq sonradan donor dildən daha fərqli mənə xətti üzrə inkişaf ediblərsə bu təkrar alınmadır. Hətta əgər sonrakı mənalar iki dildə eynidirsə, amma reseptor, mənbə dildən alınma vaxtları fərqlidirsə, bu təkrar alınma hesab olunur. V.P.Skuinya bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, “əcnəbi terminlərin alınmasında birinci yerdə semantik və ya leksik-semantik adlandırılıla bilən prinsip çıxış edir. Bu prinsipə görə, əcnəbi termin o zaman alınır ki, xüsusi semantikaya malik (yəni yeni məfhumun ifadəsi üçün) yeni

leksik vahidə ehtiyac var, söz alan dildə isə müvafiq söz yoxdur [126,s.12].

Alınma sözlər müxtəlif dillərin təzahürüdür. Bu dillər fonetik, leksik, qrammatik baxımdan Azərbaycan dilindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənirlər. Bu səbəbdən alınma terminlər dildə işlənərkən müəyyən normativlərə uyğunlaşmalı olurlar. Alınma terminlərin qismən və ya köklü mənə dəyişikliyi əsasən dilimizin fonetik, qrammatik və leksik sisteminin xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Müxtəlif kontekstlərdə alınma termin yeni mənə çalarları qazanır, milli sözlərimizlə əlaqələri genişlənir. Terminlərin alınmasının həm dildaxili, həm dilxarici səbəbləri vardır. Dilxarici səbəblər deyərəkən xalqlar arasındakı əlaqələr, bu əlaqələrin intensivliyi, qloballaşma və s. dildaxili səbəblər isə yeni anlayışı ifadə etmə vacibliyi, anlayışı daha konkret, daha ətraflı izah etmə imkanı, işləklik baxımından daha uyğun və anlaşılan olması nəzərdə tutulur.

Müasir Azərbaycan dilində bir sıra alınma terminlər vardır ki, onlar ifadə etdikləri mənadan əlavə başqa mənada da dildə işləklik qazanmışlar. Bu tip sözlərdə mənə məcazlaşması hadisəsi müşahidə olunur, məsələn: *tandem* sözü (ing. tandem-ardıcıl, yerləşmə) “eynitipli qurğu və ya hissələrin ardıcıl olaraq bir həndəsi ox üzərində yerləşməsi” deməkdir. Söz əlavə məcazi mənə qazanaraq “hər hansı sahədə bir-birinə tən gələn, uyğun olan, bir-birini tamamlayan şəxslərin birgə fəaliyyəti” anlamında da işlənir. Bu söz həmçinin “maşın və ya onun hissələrinin bir xətt üzrə düzülməsi” deməkdir [198,s.217] *Pirat* (ing.*pirata-quldur*) sözü dəniz qulduru deməkdir. Müasir

dildə söz məcazi mənada “hər hansı əsərin müəllifin və ya onu təmsil edən şəxsin icazəsi olmadan qazanc götürmək məqsədi ilə oğurluq çap edilərək yayılması” deməkdir [193,s.174]; Yaxud, *kalibr-* (*fr. calibre*) sözü hərbi sahədə işlənən termin kimi “odlu silahın lüləsinin, həmçinin güllənin və mərminin ölçüsü” deməkdir. Eyni zamanda, bu sözə yeni mənada “bir şeyin böyük-küçüklüyünü, formasını yoxlamaq üçün şkalasız ölçü aləti” mənasında da rast gəlirik. Söz məcazi mənada son zamanlar bir adamın şəxsi keyfiyyəti, ictimai nüfuzu, fiziki ölçüləri anlamında da işlənir. *Kamuflyaj* (*fr. camouflager-örtmək, gizlətmək*) sözü hərbi sahədə “müəyyən predmeti xallı ləkələr, xətlərlə rəngləmək yolu ilə gizlətmək üsulu”dur. Söz müasir dövrdə “bir kəsin və ya bir şeyin dəyişilmiş formada təqdimatı, hər hansı fəaliyyət və hərəkətlərin yanlış təsəvvür yaratmaq məqsədilə ört basdır etmək” anlamında məcazlaşaraq işlənir. *Klişe* (*fr. cliche, cliché-iz salmaq*) “müxtəlif materiallar (kağız, parça, dəri və s.) üzərində çap etmək üçün metal və ya taxta parçası səthində qazılmış qabarıq təsvir, qəlib” deməkdir. Müasir ədəbi dildə söz məcazi anlamda “bayağı, köhnəlmiş, çeynənmiş söz və ya ifadə” deməkdir. *Flaqman* (*hol. vlagman, vlag+ bayraq+ man+insan*) hərbi sahədə “böyük hərbi gəmi birləşməsinin komandanı habelə, həmin gəmi birləşməsi komandanının olduğu gəmi” mənasını verir. Mənanın məcazlaşması nəticəsində söz “öndə gedən, fərqlənən” mənalarını verir. *Planşet* (*fr. planchette-taxta lövhəcik*)- əvvəllər bu söz “üzərində iri çertyoj kağızlarını işləmək üçün dördbucaq taxta lövhə” anlamında işlənirdi. Məna genişlənməsi və köçürülməsi əsasında bu söz “kiçikölçülü, çoxfunksiyalı,

notbuk və netbukdan fərqli olaraq qatlanmayan kompüter” mənasını ifadə edən terminə çevrilmişdir. *Bumeranq* (ing.*boomerang-əyilmiş*) “əyilmiş taxta və ya oraşəkili xüsusi alət” deməkdir. Söz müasir ədəbi dildə məcazlaşaraq “insanın atdığı yanlış addımlarının zərərini çəkməsi, öz səhvinin pis nəticəsini görməsi” mənasında işlənir.

Elə alınma terminlər var ki, onlar eyni formada müxtəlif elm sahələrində işlənirlər. Məsələn, *breyk* sözünün semantik məzmunu bu baxımdan maraqlıdır. Belə ki, söz həm *idman*, həm də *iqtisadiyyat* sahəsində işlənir. *İdman* sahəsində bu söz *boksda* “hakimin rinqdəki iştirakçılara mübarizəni müvəqqəti dayandırmaq və bir addım geri çəkilmək barədə verdiyi komanda” deməkdir. *İqtisadiyyat* sahəsində isə bu kəlmə “bazarda qiymətin kəskin düşməsi” mənasını verən termdir. *Reabilitasiya* sözü (lat. *relabilitatio*) hüquq termini kimi “məhkəmə qərarı əsasında, yaxud inzibati qaydada hüquqların bərpa edilməsi, bəraət verilməsi”, *tibbi* sahədə “xəstəlik keçirmiş şəxslərin sağlamlığının və əmək fəaliyyətinin bərpasına yönəldilmiş tədbirlər kompleksi” deməkdir. Terminoloji mənadan əlavə söz əlavə məcazi mənə qazanaraq “adın təmizə çıxarılması, əvvəlki nüfuzun bərpası” mənasında işlənir. *Animator* sözü *multiplikator* sözünə sinonim kimi “multiplikasiya mütəxəssisi, multiplikasiyaçı” mənasında *kino*, *televiziya* sahəsində işləkdir. Son dövrlər isə eyni sözə “turistlərin rekreasiya fəaliyyətinin təşkilatçısı və turist məhsulunu formalaşdıran mütəxəssis” anlamında da rast gəlirik [203,s.19]. *Manifest* sözü *ədəbiyyat* sahəsində “hər hansı bir ədəbi və ya bədii yaradıcılıq qrupunun öz yaradıcılıq prinsipləri

haqqında yazılı şərh”, *siyasi* sahədə isə “siyasi partiyanın, ictimai təşkilatın proqram səviyyəli müraciəti” deməkdir. Söz hal-hazırda “nəqliyyat vasitələri tərəfindən müxtəlif təyinat məntəqələrinə daşınan yüklərin bütün spesifikasiyalarını əks etdirən sənəd” anlamında da işlənir.

Göründüyü kimi, sözlər zəruri ehtiyac nəticəsində dilə daxil olmuşlar. Beləliklə, termin alınması o zaman zəruri olur ki, milli dilin lüğət tərkibində müvafiq məfhumu anlayışı ifadə edən söz olmasın. Terminləri alınmasına səbəb, həmçinin siyasi, politik əlaqələrin geniş yayılmasıdır. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin alınır. Məhz bu səbəbdən dilimizdə alınma terminlərin sayı çoxluq təşkil edir. Alınma terminlərə müxtəlif elmi sahələr üzrə rast gəlinir.

Əgər əvvəllər terminlərin əksəriyyətini ərəb, fars mənşəli sözlər təşkil edirdisə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra rus dili aparıcı olmağa başladı. Hal-hazırda alınma sözlər üçün aparıcı dil ingilis dilidir. Vaxtilə ingilis dilində işlək olan sözlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu hal indi vasitəsiz və daha intensiv xarakter alıb. Bu bir neçə səbəblə bağlıdır: İngilis dili hal-hazırda elm və texnologiyanın dilidir. Belə ki, internet bütün dünyanı əhatə edir. İnternetdə isə aparıcı dil ingilis dilidir. Buna görə də ingilis dilinin digər dillərə nüfuzu daha geniş vüsət alıb. Azərbaycan internet istifadəçilərinin sayına görə heç də dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrindən geri qalmır. Məhz bu səbəbdən

telekommunikasiya sahəsi ilə bağlı hal-hazırda dilimizdə bu səpgidə alınmalar üstünlük təşkil edir. İngilis dili iqtisadi və beynəlxalq dil hesab olunur, belə ki bir çox bank fəaliyyətləri, brendlərin reklam dili bu dil əsasında qurulur. İngilis dili həmçinin beynəlxalq turizmin və şifahi tərcümənin dilidir. Sadalananlara əsasən ingilis dili alınma sözlərdə aktual və aparıcı dildir və onun dünya üzrə geniş yayılma arealına malik olması bu səbəblərdən qaynaqlanır. Dilimizdə işlənən ingilis mənşəli terminlərin öyrənilməsinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, onlar ictimai məişətdə ümumişləkliyi ilə seçilir. Gündəlik tələbatlara əsasən internet, kompüter, kommunikasiya sahələri ilə bağlı çoxsaylı alınma sözlər işlədilir. Həmin terminlər dilə doğmalaşmış və dilin normalarına uyğunlaşaraq tam mənimsənilmişlər. Belə ki, Azərbaycan dilində bir qrup sözlər vardır ki, onlar alınma sözlər kimi dilimizə daxil olmuş, amma hal-hazırda dildə ümumişləklik qazanaraq, hətta elmi terminologiyanın formalaşmasında yaxından iştirak edirlər. Bu tip mənimsənilmiş alınma terminlər hal-hazırda dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi üçün baza rolunu oynayırlar və yeni terminlərin yaranmasında iştirak edirlər. Məsələn, intensiv sözü ümumişlək söz kimi “gərgin, güclü, qızgın”, iqtisadi termin kimi isə “gərgin, gücləndirilmiş, kəsərli və məhsuldar” deməkdir [185,s.175]. İntensiv sözü dildə termin kimi özünə yer etməklə yanaşı, intensivləşdirilmə, intensivləşdirilmək, intensivləşdirmə, intensivləşdirmək, intensivlik sözlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Alınma sözlərə qarşı dil heç vaxt etinasız qalmır. Belə ki, bunların bəziləri dili korlamağa səbəb olsa da, digərləri siyasi,

iqtisadi, mədəni şərtlər daxilində dilə daxil olmuşdur. Alınma terminlər, bir qayda olaraq Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq, fonetik substansiyaya uğrayır, semantik baxımdan bəzən məhdudlaşır, bəzən isə yeni mənalar kəsb edir. Daha əvvəl dilə keçmiş alınma sözə yaxın mənalı sözün dilə daxil olma prosesi dildə alınma terminlərin paralel işlənməsi ilə nəticələnir. Məsələn, model- maniken; Sərgidə geyimləri sərgiləyən şəxs əvvəl model adlanırdısa, son vaxtlar maniken sözü də eyni anlamda işlənir: Yaxud, multiplikator- animator; Multiplikasiya mütəxəssisi; multiplikasiyaçı; obraz- imic; Obyektin insan şüurunda obyektiv inikas forması; surət; instruktaj-brifinq; təlimat, öyrətmə, təlim;

Beləliklə, bir qrup alınma terminlər dilə heç bir dəyişiklik olmadan, digərləri isə alındıqları andan etibarən dilin normalarına uyğun dəyişdirilərək daxil olurlar. Bu baxımdan müasir Azərbaycan dilinin terminologiyasında alınma terminləri üç qrupa ayırmaq olar:

1. *Hazır şəkildə- yəni olduğu kimi alınanlar;*
2. *Assimilyasiya olunmuş- yəni dilin norma və qanunlarına uyğun mənimsənilənlər:*
  - a. *Transkripsiya ilə (fonetik baxımdan mənimsənilənlər);*
  - b. *Transliterasiya ilə (qrafik baxımdan mənimsənilənlər);*
  - c. *Alınmaların semantik mənimsənilməsi (məna baxımından mənimsənilənlər);*
  - d. *Tərcümə olunaraq mənimsənilənlər;*
3. *Beynəlmiləl terminlər.*

Termin alındığı halda onun həm forması, həm mənası sabit qalır, mənimsənilmə prosesində isə ya forma, ya da məna dilin

qanun və normalarına uyğun olaraq dəyişdirilir. “Hazır şəkildə” (hərfi alınmalar) o alınmalardır ki, onlar donor dildə də, alınan dildə də eyni cür işlənilir. Bu tip alınmaları D.S.Lotte “hərfi alınma” adlandırır. Əgər alınan sözdə hər hansı bir dəyişiklik olursa, çətin ki, biz bunu olduğu kimi alınma hesab edək [120,s.10-11].

Sözlərin hazır şəkildə, heç bir dəyişiklik olmadan alınma prosesi dilçilikdə ksenomaniya adlanır. Məsələn, transfer (transfer) – elə əməliyyatlardır ki, bu zaman bir institusional vahid başqa bir institusional vahidə əvəzində heç nə almadan əmtəə, xidmət və yaxud aktivlər (maliyyə, yaxud, qeyri-maliyyə) təqdim edir. Söz iqtisadi termin kimi alınarkən nə mənə, nə də forma baxımından dəyişilməyib.

Alınma terminlərinin tədqiqi onların həm yazılış, həm də tələffüzündə müəyyən dəyişmələrin baş verməsini göstərir. Müxtəlif sistemli dillər olduğundan terminin bir dildən digərinə keçməsi onun norma mənbələrinə uyğunlaşmasını tələb edir. Əgər dildə hər hansı bir anlayışı, əşyanı bildirən münasib söz yoxdursa, onu ifadə edə biləcək alınma söz müəyyən dərəcədə assimilyasiyaya uğrayaraq həmin dilin lüğət tərkibinə keçir. Alınmaların assimilyasiyaya məruz qalması dildə özünü müxtəlif şəkillərdə göstərir [77,s.37].

Alınma terminlərinin mənimsənilməsi dedikdə isə bu sözlərin dilimizin normalarına tabe olması nəzərdə tutulur. Alınma terminlər dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində fonetik, qrafik, orfoqrafik, qrammatik, semantik cəhətdən mənimsənilir. “Mənimsəmə hadisəsinin mənimsə prosesi və mənimsəmə dərəcəsi mərhələlərinə ayırmaq əlverişlidir.

Alınma terminlərin mənimsəmə dərəcəsi onların milli sözlərimizlə fonetik, qrafik, morfoloji, semantik və s. cəhətdən tutuşdurulması yolu ilə müəyyənləşdirilir. Burada milli sözlər alınma terminlərin mənimsənilməsi meyarı üçün bir növ etalon rolunu oynayır. Birinci mərhələdə dilimizə keçid zamanı alınma termindəki dəyişikliklər nəzərə alınır. Bu mərhələnin ən səciyyəvi əlaməti çoxmənalı terminin yalnız bir mənasının alınmasıdır” [67,s.231].

A.A.Reformatski “əcnəbi sözlərin mənimsənilməsi” dedikdə ilk növbədə onların sözalan dilin fonetik sisteminə, qrammatik quruluşuna tabe olmasını nəzərdə tuturdu [125,s.67]. Azərbaycan dilində mənimsənilmə prosesi iki istiqamətdə baş verir. İlk dövrdə zəruri hesab olunan söz, şəkilçi və ya termin dilə daxil olur, onun fonetik, leksik, qrammatik normalarına uyğunlaşır. Bu onun geniş kütlə tərəfindən anlaşılıqlı olmasını və işlək olma imkanını artırır. Söz o zaman mənimsənilmiş hesab olunur ki, o, heç bir izahat olmadan anlaşılınsın. Sözü tam mənimsənilmə prosesi onun dilin söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi ilə bitir. Buna dilimizdə bəzi sahələrə aid xüsusi sözlərin beynəlxalq morfemlər – *taym (-time)*, *-şon (-tion)*, *-ing (-ing)*, *-men (-men)*, *-meyker (-maker)* əsasında yaranmasını misal göstərə bilərik: *imicmeyker*, *klipmeyker*, *nyusmeyker*.-*qram* (yun, *gramma-cizgi*, *hərf*, *yazılış*)- *qrafik təsvir*, *yazı bildirən mürəkkəb sözlərin tərkibi*; -*qrafiya* (yun.*grapho-yazıram*) -aşağıdakı mənaları verən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsidir. 1) sözü birinci hissəsindəki əşyanı təsvir, tədqiq edən elm, məs: *biblioqrafiya*, *etnoqrafiya*; 2) yazının qrafik üsulla əks etdirməsi, çap üsulu:

kaliqrafiya, stenoqrafiya, fitoqrafiya; -logiya- (yun. *logos, söz, təlim*)-təlim, bilik, elm mənalarını bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsidir: *geologiya, sosiologiya; veb* (ing. *web-tor, şəbəkə*) “internet məkanı, qlobal informasiya şəbəkəsi” mənasında işlənir. Bəzi sözlərə qoşularaq “internet” şəbəkəsinə aid olan anlayışlar yaradır: *veb-sayt, veb-səhifə, veb-sənəd, veb-kamera, veb-master*; Bloq- “veb”, və “blog” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Virtual şəbəkədə ardıcıl informativ qeydlərin və yazışmaların aparıldığı gündəlik mənasında işlənir: *bloqer, bloqçu*.

Alınma termin dilin öz sözləri kimi hallanmalı və dəyişməlidir, bir sözlə, dilin özünü kütləşməlidir, lazım olmayan və az işlək olan termini dilin lüğət tərkibinə daxil edərək onu ağırlaşdırmağa ehtiyac yoxdur. Terminin işləklilik tezliyini mühüm hesab edən E.F.Karski isə qeyd edir ki, hətta alınan termin dilin qanunlarına görə uğursuz və düzgün hesab edilmirsə belə, əgər çox işləkdirsə o, dildə öz yerini tapacaq və onu əvəzləmək mümkün olmayacaq [115,s.48]. Deməli, alınma sözün tədqiqində mühüm şərt sözün mənimsənilməsinin fonetik, semantik, morfoloji yollarını öyrənməklə yanaşı, alınma terminin dilin söz yaradıcılığında iştirakı və onun işlənmə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu tip alınma sözlərin böyük hissəsi İnternet telekommunikasiya sahəsinə aid olur. Görünür, qloballaşma ən çox bu sahə üzrə gedir.

Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin işlənmə məqamları müxtəlifdir. Bu da onların semantikasına əsaslanır. Belə ki, dilimizdə işlənən alınma terminlər ifadə etdikləri

mənalarına görə müxtəlifdirlər. Bu baxımdan onları bir mənə ifadə edən və bir neçə mənə ifadə edən terminlər olaraq qruplaşdırıla bilər:

1. Bir mənə ifadə edən terminlər: admin, autizm, avtokar, banko, botoks, dekholder, devalvasiya, dicey, feysbuk, indeks;

2. Bir neçə mənə ifadə edən terminlər: anderrayter, apofeoz, brauzer, dekrement, diskont, frontal, imitator, innovasiya, kazus, trafik;

Elə alınma terminlər vardır ki, onların Azərbaycan dilində qarşılıqları yaradılmışdır məsələn: seleksiya- seçim, kvorum- yetersay, inkrement- addım, klaviş- düymə, kompetensiya- səriştə, korrektor- hamarlayıcı, kvest- güzəşt, presuppozisiya- ön mövqe, registrator- qeydedici, virtual maşın- fərz edilən maşın və s.

Alınma terminlər dili zənginləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda onu ağırlaşdırır, öz kökündən ayırır. Bu isə milli dilin xəlqiliyini, onun saflığını zərbə altında qoyur. Bu baxımdan, dünya dillərinin təcrübəsinə əsaslanaraq, alınma terminlərin milli dildə qarşılıqlarının yaradılması zərurəti yaranır. Fikrimizcə, çox işlək olan alınma terminlərin dilə qəbulu məqbuldur, amma az işlənən və dildə qarşılığı olduğu halda yeni alınma terminə və ya sözə ehtiyac yoxdur. Alınma söz və ya termin yeni anlayışla birgə işləklik hüququ qazana bilər, ancaq bir neçə mənə verən alınma terminlər dili ağırlaşdırır.

Beləliklə, elmi-texniki tərəqqi prosesində terminlər işlənmə dairəsinə görə diqqət cəlb edir. Dilçilikdə terminologiyanın inkişafı, termin yaradıcılığı istehsal sahələrinin fəaliyyəti, elm və texnikanın informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli

tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu baxımdan, terminologiyanın öyrənilməsi bu gün beynəlmiləl problemdir.

3.2. Terminoloji leksikanın alınma terminlər hesabına zənginləşməsi

Müasir dövrdə xalqlar arasında mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi, onların ünsiyyəti və qarşılıqlı şəkildə bir-birini dərk etməsi həmin xalqların yaxınlaşmasını şərtləndirir. Lakin belə yaxınlaşma heç də təsirsiz ötmür. Dünya əlaqələrinin qloballaşması insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir edir. Bu, istər maliyyə, iqtisadi, istərsə də siyasi mədəni sahələrdə rast gəlinən bir prosesdir. Bu proses informasiyanın qlobal olaraq yayılması, koorparativ əlaqələrin genişlənməsi və eləcə də müxtəlif mədəniyyətlərin yaxınlaşması ilə nəticələnir. Baş verən inkişaf və dəyişiklik dilə təsirsiz ötürşür. Belə ki, müasir ədəbi dillərin inkişafı həm öz daxillərində baş verməklə yanaşı, həm də müxtəlif dillərlə paralel istiqamətdə gedir.

Alınma terminlər Azərbaycan terminologiyası sistemlərində eyni səviyyədə yayılmamışlar. Bəzi alınma terminlər dilimizdə yalnız dar ixtisas sahəsində işlənir və bu ixtisas çərçivəsindən kənara çıxmır. Müasir dildə olan problemlərdən biri də alınma sözlərin işlək olduqları dillərdə məna baxımından tam eyniyyət təşkil etməməsidir. Səbəb isə sözün bir dildə geniş, digər dildə isə konkret mənaya malik olmasıdır. Alınma sözlərin yaranması dildaxili və dilxarici səbəblərdən asılıdır. Dilxarici səbəb kimi ilkin şərt yeni yaranmış anlayış və məfhumla bağlıdır. Kompüter texnologiyasının inkişafı, xalqlararası mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində xeyli sayda dilimizə alınma

terminlər daxil olmuşdur, məsələn: *supervayzer, radar, immiqrant, tranzit və s.* Müxtəlif anlayış bildirən sözlərin və ya xüsusi əhəmiyyətə malik sözləri ifadə etmə zərurəti də dil-xarici səbəbin nəticəsidir. Bu tip prosesin nəticəsi kimi dildə işlənən *lokal, pilot* sözlərini misal göstərə bilərik. Qloballaşma dildə alınma sözlərin yaranmasında əsas rol oynayır. İnternetin sürətli inkişafı alınma terminlərin yaranmasına və sürətlə yayılmasına səbəb olan əsas şərtlərdən hesab olunur.

Dildaxili səbəblərə isə söz birləşməsi şəklində olan anlayışı bir sözlə ifadə etmək zərurəti aiddir. Məsələn, *mahir atıcı* əvəzində *snayper*, avtoturistlər üçün *mehmanxana* əvəzində *motel* və s. sözləri işlədilir. Dildə mövcud alınma morfoloji strukturların

Dilimizdə aralıq dili rus dili olan xeyli sayda alınma terminlər var. Bu tip terminlərin bəziləri olduğu kimi, bəziləri isə rus dilinin normalarına uyğun olaraq dəyişmiş və bu formada dilimizə daxil olmuşdur. Mənbə dildən heç bir dəyişiklik olmadan rus dili vasitəsi ilə dilimizə keçən alınma terminlərə misal olaraq: *aspect* (ing.)- *aspect* (fr.)- *аспект* (rus)- *aspekt* (az.)- “əşya, hadisə və anlayışlara münasibət, nöqtəyi-nəzər”, *component* (ing.)-*composant* (fr.)- *компонент* (rus)- *komponent* (az.)- “bir şeyin tərkib hissəsi, bir şeyi əmələ gətirən hissələrdən hər biri”, *control* (ing.)- *contrôle* (fr.)- *контроль* (rus)- *kontrol* (az.)- “nəzarət, yoxlama, təftiş”, *period* (ing.)- *période* (fr.)-*период* (rus)-*period* (az.)- “müddət, vaxt” və s.

Dəyişiklik edilərək rus dilindən alınan alınma terminlərin əksəriyyəti dilimizə fonetik baxımdan uyğunlaşmışlar:

1. *Rus dilindən transkripsiya yolu ilə alınan terminlər.* Briefing (ing)-briefing (fr.)- брифинг (rus)-brifinq (az.); siyasi-hərbi alınma termin sayılan brifinq “bir mövzuda nəticə olaraq verilən məlumat və ya bəyanat, açıqlama” deməkdir. Leasing (ing)-leasing (fr.)-лизинг (rus)-lizinq (az.), leader (ing)- leader (fr.)-лидер (rus)-lider (az.)-“siyasi partiyanın, ictimai-siyasi təşkilatın və s. başçısı, rəhbəri” və s.

2. *Rus dilindən transliterasiya yolu ilə alınan terminlər.* Modification (ing.)- modification (fr.) – модификация (rus) – modifikasiya (az) - ingilis dilində işlək olan bu söz alman dilində də eyni forma və mənada işlənir, rus dilində isə *-tion* suffiksi *-ция* suffiksi ilə əvəz olunub. Azərbaycan dilində işlənən bu söz rus dilindən transkripsiya yolu ilə alınıb.

Alınma terminlərin mühüm bir hissəsini beynəlmiləl terminlər təşkil edir. “Elə sözləri beynəlxalq sözlər hesab etmək olar ki, onların mənşəyi ümumi olsun, qrafik və morfoloji keyfiyyətlərində müvafiq uyğunluq olsun, semantik cəhətdən bir-birinə bu və ya digər dərəcədə yaxın olsun və bir sıra qohum olmayan dillərdə, o cümlədən, ən azı iki müxtəlif sistemli dildə işlədilsin” [39,s.62]. Belə beynəlmiləl terminlərin yaranmasında qədim yunan və latın dillərinin böyük rolu olub, lakin müasir dövrdə alınma terminlərin mühüm hissəsini təşkil edən beynəlmiləl terminlərin yaranmasında aparıcı mənbə ingilis dilidir. S.Sadiqova yazır: “Müasir dövrdə yaranan yeni beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin mənbə dili ingilis dili hesab olunur. Onların vasitəsilə formalaşan yeni terminlərin beynəlmiləl termin statusu alması hadisəsi isə geniş yayılmışdır” [88,145].

Azərbaycan dilində aralıq dili ingilis dili olan xeyli sayda alınma terminlər var. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Aralıq dili ingilis dili olan latın mənşəli alınma terminlər: visa (ing)- visa (fr.)- viza (az.)- “bir xarici ölkəyə daxil olmaq, orada yaşamaq, yaxud oradan getmək üçün xarici pasportda edilən xüsusi qeyd, rəsmi icazə”, “rəsmi vəzifə sahibinin, hər hansı bir kağız üzərində onun məzmunu ilə razı olduğunu göstərən qeydi” deməkdir. Audit (ing)-audit (fr.)- audit (az.) və s.

2. Aralıq dili ingilis dili olan alman mənşəli alınma terminlər:*paket* (ing)-*packet* (fr.)-*paket* (az.), slogan (ing) – slogan (fr.)- sloqan // slogan (az.) və s.

3. Aralıq dili ingilis dili olan fransız mənşəli alınma terminlər: *Balance* (ing.)- balance (fr.)- balans (az.); Bu termin mühasibatda “aktiv və passiv hesabların qalıqlarını göstərən və hər hansı bir təsərrüfat və ya müəssisənin müəyyən dövr ərzindəki maliyyə vəziyyətini əks etdirən ümumi cədvəl”, “gəlir və çıxarın müvazinəti” anlamında işlənir. Yaxud, raund - (ing.)-raund (fr.)-raund (az.)- “bəzi orqanların, idarələrin, təşkilatların və s.-nin rəhbərlik edici hissəsinin adı”, “bəzi idarələrin, yaxud onların şöbələrinin, kontorlarının və s.-nin adı”, boksda isə “vuruşun bir hissəsinin davam etdiyi iki və ya üç dəqiqəlik müddət” deməkdir.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirsək, dilimizdə işlənən alınma terminləri iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

- 1. Olduğu kimi alınan alınma terminlər;*
- 2. Orijinaldan fərqlənən alınma terminlər;*

Olduğu kimi alınan alınma terminlər orijinalda yazıldığı kimi, heç bir dəyişiklik edilmədən dildə işlənirlər. Məsələn, *immigrant (immigrant), radar (radar) və s.* Orijinaldan fərqlənən alınma terminlər isə birinci bölgədə qeyd etdiyimiz terminlərdən fərqli olaraq dilin qanun və normalarına müvafiq fonetik, leksik və ya qrafik baxımdan dilə uyğunlaşdırılmış alınma sözlərdir. Məsələn, *brifinq (briefing), komissar (commissioner) və s.*

Azərbaycan dilinə daxil olan Avropa mənşəli alınma sözlərin birinci böyük hissəsi müasir informasiya texnologiyaları, xüsusən də kompüter və internetdən istifadə ilə bağlıdır. Avropa mənşəli alınmaların ikinci böyük qismi isə ictimai-siyasi və sosial sahələrə aiddir. İşlənmə sahələrinə görə dilimizdə olan alınma terminləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Diplomatiya sahəsinə aid alınma terminlər: memorandum (ing.) –memorandum (fr.) –меморандум (rus)-memorandum (az.) - “hər hansı bir məsələ haqqında hökumətin fikirləri izah edilmiş diplomatik sənəd”, sovereignty (ing.)-souveraineté (fr.)- суверенитет (rus)- suverenlik (az.)- “müstəqillik, öz dövlətində hökmran olma, başqa dövlətlərdən asılı olmama”, “hakimiyyət hüququ”; mission (ing.)- mission (fr.)-миссия (rus)-missiya (az.)- “vəzifə, borc” və s.

2. Siyasi və hərbi alınma terminlər: separatism (ing.)-séparatisme (fr.)- сепаратизм (rus) separatçılıq (az.)-“daxildən parçalama”, terrorism (ing.)- le terrorisme (fr.)-терроризм (rus)-terrorizm (az.), forum (ing.)- forum (fr.)- форум (rus)-forum (az.) və s.

3. *İdarəçilik sahəsi ilə bağlı alınma terminlər:* arbitration (ing.)-arbitrage (fr.)-арбитраж (rus)-arbitraj-“münsiflər məhkəməsi”, “idarələr, müəssisələr, təşkilatlar arasındakı mübahisəni həll edən idarənin adı” deməkdir. Mandate (ing.)-mandat (fr.)-мандат (rus), mandate (az.); bureau (ing), bureau (fr.), бюро (rus), büro (az.)- “bəzi orqanların, idarələrin, təşkilatların və s.-nin rəhbərlik edici hissəsinin adı”, “bəzi idarələrin, yaxud onların şöbələrinin, kontorlarının və s.-nin adı” deməkdir.

4. *Politologiya sahəsi ilə bağlı alınma terminlər:* propaganda (ing) - propaganda (fr.) - пропаганда (rus) - пропаганд (az.)- “təşviqat” və s.

5. *Mühasibat sahəsi ilə bağlı alınma terminlər:* budget (ing.)-budget (fr.)-бюджет (rus)-büdcə (az.)- “dövlətin və onun idarə və müəssisələrinin illik gəlir və çıxar cədvəli”, “bir - adamın müəyyən vaxt ərzindəki gəlir və çıxarı”, dividend (ing.) -dividend (fr.)-дивиденд (rus)- dividend (az.)- “səhmdarlar cəmiyyəti üzvləri arasında bölünməli olan gəlirin bir hissəsi”, “hər bir səhmdarın payına düşən gəlir” və s.

6. *Hüquq sahəsi ilə bağlı alınma terminlər:* monitoring (ing.)-surveillance (fr.)- мониторинг (rus)- monitoring (az.)- “nəzarət, nəzarət etmək” deməkdir. Devaluation (ing.), dévaluation (fr.)- девальвация (rus)- devalvasiya (az.), disinformation (ing.)- désinformation (fr.)- дезинформация (rus)- dezinformasiya (az.) və s.

7. *Kompüter sahəsi ilə bağlı alınma terminlər:* calculator: kalkulyator-matematiksel əməliyyat etmək üçün istifadə edilən kompüter proqramlarına verilən ad; Kalkulyator

proqram xaricində kiçik əl kompüterləri şəklində də ola bilər; *cartridge- kartriş*-böyük miqdarlarda məlumatı depolamaq üçün istifadə edilir; *character-xarakter*-sabit disk üzərində bir baytlıq sahəyə saxlana bilən hər hansı bir simvola verilən addır; *click, click on: klikləmək-basmaq* -qrafik interfeysində bir ikonu və ya bir obyektə seçmək üçün siçanın düyməsinə basıb buraxmaq; *code- kod*- kompüter üzərindən girdiyimiz müxtəlif əmrlərin yazılı halına verilən addır.

8. *İqtisadiyyat sahəsi ilə bağlı alınma terminlər*: Müxtəlif ölkələrdə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi bu sahədə alınma terminlərin tədqiqini mühüm etdi. Məsələn, *buy-back*, (*бай-бэк*)- bundan əvvəl satılmış malların və qiymətli kağızların yenidən alınması; *devalvasiya-devaluation- девальвация*- valyuta kursunun rəsmi aşağı salınması; *hedging-хеджирование*-müqavilə bağlanan zaman malların nəzərdə tutulan qiymətləri ilə müqayisədə malların bazar qiymətlərinin satıcılar və alıcılar üçün arzu edilməyən dəyişiklikləri ilə şərtlənən sığorta, itkilərə görə riskin azaldılması; *investor- инвестор*- əmanətçi, payçı; *legat-legate- легат*- vəsiyyətnamə ilə imtina; *netto-net-nemmo*- malın qablaşdırılmadan təmiz kütləsi (çəkisi);

Dilimizdə ümumişlək səviyyədə işlək olan alınma terminlər də az deyil. Belə prosesi keçən alınma terminlər bəzən beynəlmiləl sözlə çevrilərək dili zənginləşdirən vasitə olurlar. Bu tip terminlərə misal olaraq, *leader (ing.)-leader (fr.)-лидер (rus)-lider (az.)*- termin kimi “siyasi partiyanın, ictimai-siyasi təşkilatın və s. başçısı, rəhbəri”, ümumişlək söz kimi isə “hər hansı bir yarışda birinci yerdə gedən adam və ya komanda”

dəməkdir; client (ing.)-client (fr.)-клиент (rus)-müşəri (klient), (az.)- maliyyə sahəsində “yatırım edən şəxs”, “pul müqabilində su, elektrik, telefon, radio və s.-dən istifadə edən, habelə qəzet, jurnal və s.-yə abunəçi olan şəxs” termindir.

Qloballaşma prosesi dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Son illər çap olunmuş elmi-texniki ədəbiyyatlar və ictimai-siyasi mətbuat vasitələri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, dilimizə keçən Avropa mənşəli terminlər əvvəlki illərə nisbətən daha çoxdur. Bunun əsas səbəblərindən biri də bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq elmi-texniki yeniliklərin, maddi məhsulların, daha dəbdə olan maddi əşyaların, müxtəlif sahələri əks etdirən reklam və elanların təbliğ edilməsidir. Belə bir inkişaf prosesində *Avropa mənşəli terminlər* Azərbaycan terminologiyası üçün əsas alınma mənbəyidir.

3.3. Alınma terminlərin mənimsənilmə formaları

Elmlərin inkişafı və qloballaşması, onların bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması yeni terminlərin yaranmasına, milli terminologiyanın alınma sözlər hesabına zənginləşməsi terminoloji sistemin inkişafına, təkmilləşməsinə, öz əhatə dairəsini daha da genişləndirməsinə səbəb olur. Hazırda bu proses dildə Avropa dillərindən alınmaların sayının sürətlə artması ilə müşayiət olunur. Müasir Azərbaycan dilinin sovet dövründəki Avropa mənşəli leksik alınmalarını tədqiq etmiş A.Qarayev alınma problem və onun tarixini geniş şərh etmişdir [45]. Müəllif H.Paul, H.Şuxardt, V.Pizani, E.Rixter, İ.Kreyn, E.Hauqen, A.Slensov və bir çox başqa alimlərin bu problemlə

bağlı fikirlərini təhlilə cəlb etmiş, həmin fikirlərə münasibət bildirmiş, ümumiləşdirmələr aparmışdır. O göstərir ki, leksik alınma alınma söz tipinin bir növü olmaqla, yalnız lüğət vahidi kimi sözlərin alınması prosesinin yekunlaşmış aktıdır [45,s.19].

Dillər fonetik, leksik və qrammatik quruluş baxımından fərqli olsalar da, əslində, onlar arasında sərhəd yoxdur. Belə ki, dil faktlarının yayılması hər hansı vərmişin yayılması ilə eyni xarakterə malikdir. Hər hansı insan vərmişlərinə sahib olmaq, onları inkişaf etdirməklə yanaşı, digər insanlarla ünsiyyət vərmişinə də sahibdir. Bu ünsiyyətin nəticəsi olaraq yeni ifadələr və sözlər yaranır və yayılır. Bəzən heç bir baxımdan oxşarlığa malik olmayan dillər və ya tamamilə uzaq məsafədə işlək olan dillər arasında oxşar ifadələrə rast gəlirik. Bu yeni yaranmış anlayışın və ya məfhumun realisinin heç nə ilə məhdudlaşmadığının əyani sübutudur. Bu oxşarlığı yaradan vasitələrdən biri də fonetik dəyişmələrdir. Fonetik mənimsəmə sözlərə yox, səslərə təsir edir. Dəyişməyə yalnız fonem məruz qalır. Fonetik dəyişmə və hadisələr heç də həmişə mütləq olmur, əvəzlənməyə məruz qalan səs müəyyən vurğu altında yaxud vurğusuzluq şəraitində baş verir. Fonetik əvəzlənmə mütləq və nisbi olmaqla iki yerə bölünür. Bunlara spontan və kombinator dəyişmələr də deyilir. Əgər fonetik dəyişmə müəyyən tarixi şərait nəticəsində dil daxili qanun və ya proseslər əsasında baş verirsə bu spontan, bir və ya bir neçə fonemin iştirakı sayəsində baş verirsə kombinator dəyişmə hesab olunur. Kombinator əvəzlənmə üçün mütləq bir izah və ya səbəb olur, spontan əvəzlənmədə isə belə bir izah və ya səbəb bəzən olmur.

Alınma sözlər arasında bir çox sözlər vardır ki, onlar bir iki elementlə fərqlənir. Eyni fərq bir sıra sözlərdə təkrar olunur. Bu fonetik dəyişmənin ən çox və ən sadə yayılmış üsulu olan fonetik əvəzləmə hadisəsidir. “Əvəzlənmə adətən dilin bəzi əlaqədar elementləri arasında mütəmadi olaraq bölünür və funksiya, kateqoriya, determinasiya xətti üzrə əhəmiyyətli qarşılaşmalarla uyğun gəlir” [27,s.284].

Alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi mürəkkəb hadisə kimi dilimizin müxtəlif səviyyələrində aparılır. Alınma terminlər o zaman mənimsənilmiş hesab edilir ki, reseptor dilin daxili xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır və beləliklə, onlar milli dilin fonetik, qrafik, leksik və qrammatik normalarına uyğun gəlmədə milli sözlərlə eyni səviyyədə olur. İngilis dilindən alınma terminlərin tədqiqi onların həm yazılış, həm də tələffüzündə müəyyən dəyişmələrin baş verməsini göstərir. N.Məmmədli yazır: “Alınma söz və terminlərdə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişiklik edilməsi isə, şübhəsiz, aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

1. Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin və əlifbasının digər dillərindən fərqlənməsi;
2. Sözlərin alındığı dillə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının bir-birindən fərqlənməsi;
3. Alınmaların tələffüzünü Azərbaycan dilinin xüsusi tələffüzünə tabe etmək cəhdi” [69, 268].

Alınma terminin fonetik tərkibinin dilin fonetik qaydalarına uyğunlaşdırılması elmi dilçilikdə *transkripsiya*, dilin qrafik qaydalarına uyğunlaşdırılması isə *transliterasiya* adlanır. Transkripsiya- elmi-tədqiqat məqsədi ilə nitqin yazılış

qaydalarını tənzimləmə üsulu, əcnəbi dillərə məxsus sözlərin [əsasən xüsusi adların və terminlərin] tələffüzünü mümkün qədər dəqiq şəkildə əks etdirmək üçün tətbiq edilən yazı üsuludur [152,s.290]. Transkripsiya dedikdə bir dildəki səslərin və formaların digər dildə qəbul olunmuş yazı vahidlərindən fərqlənən işarələr sistemi ilə verilməsi başa düşülür [75,s.3].

Transliterasiya dedikdə isə bir yazı sistemindəki hərflərin başqa yazı sisteminin hərfləri ilə verilməsi, sözün və ya cümlənin bir əlifba qrafiki ilə yazılışının digər əlifba qrafiki ilə yazılmasıdır. Bu zaman hər bir hərf digər əlifbanın hərfi ilə deyildiyi kimi yazılır. Müasir Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafına nəzər salsaq görərik ki, terminlərin bir qismi yalnız qrafik dəyişikliyə uğrayaraq dilimizə daxil olub. Terminlərdə zahiri dəyişiklik hiss olunmasa da, onlar reseptor dildə assimilyasiya olunduqdan sonra işlənməyə başlayıblar. Alınma terminlərin mənimsəmə üsullarından hesab olunan transliterasiya müasir dövrdə Azərbaycan dili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, aprelin 9-u 2013-cü ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 3-cü bəndini rəhbər tutaraq, qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin imkanlarından dövrün tələblərinə uyğun istifadəni və ölkədə dilçiliyin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə qərar qəbul edilib. Proqrama Azərbaycan dilinə daxil olan yeni elementlərin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və tətbiqinin ge-

nişləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi, Milli transliterasiya standartları əsasında Azərbaycan əlifbasından digər əlifbalara transliterasiyanı həyata keçirən proqram təminatının hazırlanması, Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilmiş yeni orfoqrafik, izahlı, frazeoloji, terminoloji, tərcümə, ensiklopedik və tezlik elektron lüğətlərinin hazırlanması, Azərbaycan dilində internet resurslarının, elektron və interaktiv dərsliklərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsi daxildir. Sənəd, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi üçün internet texnologiyalarının, maşın tərcüməsi sistemlərinin və digər müasir tətbiqi linqvistik texnologiyaların yaradılması və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Məhz bu baxımdan müasir dövrdə alınma söz və terminlərin transliterasiya məsələsi dilçilikdə aktual və vacib problemlərdən sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, fonetik mənimsənilmə prosesi başqa dillərdən fonemin alınması deyildir. Dil başqa dilə məxsus fonemi ala bilməz. Belə bir prosesin mümkünlüyü dilin fonemlərinin sayca artmasına səbəb olar. “Çünki dillərin hamısının fonetik quruluşu eyni deyil, müxtəlifdir. Bu müxtəliflik səs fərqlənməsinə səbəb olur. Fonetik mənimsəmədə verilən səs və səs çalarları reseptor dilin müvafiq səsləri ilə uyğunlaşdırılır” [67,s.35].

Alınmaların fonetik assimilyasiyası zamanı hər bir dil öz daxili tələblərini irəli sürür. Fonetik assimilyasiya bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Reseptor dilə uyğun gəlməyən səslər uyğun səslərlə əvəz edilir: (*c>k*) *klirinq* (*clearing*) – mal, xidmət və qiymətli kağızlara görə ödəmədə əks tələb və öhdəliklərin qarşılıqlı uçotuna əsaslanan nağdsız hesablaşma sistemidir [166,s.157].

2. Müəyyən səs və ya hecalar ixtisar olunur: *infrastruktur* (*infrastructure*) – əsas maddi istehsal sahələrinə, sənayeyə, kənd təsərrüfatı, tikintiyə, əhaliyə xidmət edən təsərrüfat sahələri (nəqliyyat, şose yolları, qaz təsərrüfatı, ticarət, maddi-texniki təchizat, rabitə və telekommunikasiya sistemləri, elmə və səhiyyəyə çəkilən xərclər və s.) kompleksi, məcmusudur [166,s.142].

3. Alınmalarda vurğunun yeri dəyişdirilir. Alınma sözlərdə nitqin əsasını təşkil edən vurğu daima diqqət mərkəzində olur. Çünki intonasiyanın əsasını təşkil edən komponentlərdən biri də vurğudur [61,s.109]. Məsələn, *alarmist* (fr. *alarmiste* *alar* həyəcan, narahatlıq)– “yoxlanılmamış, əsaslandırılmamış məlumatların, şeyiələrin yayılmasına, çaxnaşma salmağa meyilli, hay-küyçü şəxs” deməkdir.

Transkripsiyanın əsas prinsipi odur ki, bir səs bir hərf ilə əks olunur. Eyni zamanda bu prosesdə vurğu əsas element hesab olunur və müəyyən olunmuş intonasiya ilə müşayiət olunur. Məsələn, *deklara'nt* (*de'clarant*) – gömrük sərhədindən mal keçirən və malı gömrük rəsmiləşdirilməsi məqsədilə bəyan və təqdim edən şəxs [166,s.51]. İngilis dilində *declarant* sözündə vurğu ilk hecaya düşür, amma bu söz Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq vurğusu son hecədə olmaq şərti ilə tələffüz olunur.

Alınmaların mənimsənilməsi mürəkkəb prosesdir. Burada dilin fonetik çalarları bütün yaruslarda dəyişikliyə uğraya bilər. “Alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsi çoxşaxəli və olduqca mürəkkəb hadisədir. Alınma terminlərdə vurğunun yeri və xarakteri, saitlərin uzunluğu, qısalığı, samitlərin yumşaqlığı, qalınlığı dəyişir, heca bölgüsünün sərhədi pozulur və s. –bir sözlə, alınmalar dilimizin nitq normalarına tabe olur [67,s.250-51]. Transkripsiya keyfiyyətinə görə çox fərqli də ola bilər, az fərqli də. Bu dillər arasındakı fonetik quruluşun oxşarlığından və ya fərqli cəhətlərinin çoxluğundan asılıdır. Dünyada tam oxşar fonetik quruluşlu dillər mövcud deyil. Bu səbəbdən fonetik mənimsəmə zamanı sözlər bu və digər dərəcədə dəyişikliyə uğrayır. İ.P.Susov yazır: “Bütün alınma sözlər fonetik dəyişikliyə eyni dərəcədə məruz qalmır. Onlardan bəzisi sözalan dilin fonetik qanunlarına tabe olaraq başqa şəkllə düşür, digərləri isə mənbə dildəki formasında saxlanılır. Bu bir çox səbəblərdən başlıcası isə sözalma yolları və mənbə dilin fonetik sisteminin sözalan dilin fonetik sisteminə nə dərəcədə uyğun olmasından asılıdır [129,s.18]. Məsələn, *anderrayting* (*underwriting*) maliyyə sahəsində yeni buraxılmış qiymətli kağızların investisiya şirkətləri, broker firmaları, yaxud banklar tərəfindən ilkin bazarda yerləşdirilməsi mənasında termindir [147,s.24]. Verilmiş nümunənin reseptor dil və mənbə dildəki formalarına nəzər salsaq xeyli fərqin şahidi olarıq. Azərbaycan dilində *w* hərfinin, eyni zamanda ingilis dilinin fonetik quruluşuna xas bir səsin istər sait, istərsə də samit olmaqla müxtəlif cür tələffüz olunması transkripsiya zamanı sözün tələffüzündə fərqli

cəhətlərin çox olmasına səbəb olmuşdur. Bu hal sözalmanın yazılı formasına aid nümunə hesab oluna bilər. A.V.Superaskaya yazılı sözalmanın altı tipi olduğunu, bunlardan hal-hazırda praktik transkripsiyanın daha çox tətbiq olduğunu göstərir: “Praktik transkripsiya bir dilin söz və şəxs adlarının sonuncunun orfoqrafik mətninə daxil etmək üçün digər dilin normal orfoqrafiya və fonetik üsulları ilə verilməsidir” [128,s.36-37].

Qeyd etmək lazımdır ki, fonetik prinsiplə alınan sözlərin əksəriyyəti ingilis mənşəlidir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki ingilis dili əlifbasının latın qrafikası əsasında tərtib olunmasına baxmayaraq, bu əlifbanın əsasında fonetik prinsip deyil, tarixilik prinsipi dayanır. Bu, o deməkdir ki, ingilis dilində səs-hərflər münasibəti fonetik mövqedən fərqlənir, yəni eyni səsi müxtəlif hərflər ifadə edə bildiyi kimi, eyni hərflər də müxtəlif cür oxuna bilər. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dilindəki sözlərin əksəriyyəti başqa dillərə transkripsiya olunur. Qayda üzrə alınma söz və terminlərin bir qismi fonetik tələb dəyişməsində transliterasiyaya təsadüf olunur. Azərbaycan dilinə transkripsiya olunan sözlər mənbə dildəki formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalırlar. Həmin sözlərin mənbə dildəki formasını saxlaya bilməməsi onu göstərir ki, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu sabit və möhkəmdir. Azərbaycan dilinin fonetikasi ilə ingilis dilinin fonetikasi fərqlidir. Belə ki, Azərbaycan dilində 32 hərflər 33 səs, ingilis dilində isə 26 hərflər 44 səs var. Səslərin kəmiyyət etibarilə hərflərdən çox olmasına səbəb, bir hərflin müxtəlif vəziyyətlərdə ayrı-ayrı səslər kimi oxunmasıdır. Bəzən

müxtəlif hərf və ya hərf birləşmələri eyni bir səs kimi tələffüz olunur. Ona görə də sözü düzgün oxumaq, hərflərlə səsləri qarışdırmamaq üçün fonetik transkripsiyadan istifadə olunur. E.Ağaverdiyevanın fikrinə görə alınma söz və terminlərdə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişiklik edilməsi isə aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir: 1. Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin və əlifbasının digər dillərindən fərqlənməsi; 2. Sözlərin alındığı dillə Azərbaycan dilinin orfoqrafıya qaydalarının bir-birindən fərqlənməsi; 3. Alınmaların tələffüzünü Azərbaycan dilinin xüsusi tələffüzünə tabe etmək cəhdi; [6,s.45]

İngilis dilinin fonetik quruluşu Azərbaycan dilinin fonetik quruluşundan çox fərqlənir. Azərbaycan dilində saitlər uzun və qısa tələffüzünə görə ayrılırlar. İngilis dilində isə saitlər uzun və qısa tələffüzünə görə ayrılır və hətta uzun saitlərin qısa saitlərlə əvəz olunması və ya əks hal sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olur. İngilis dilində Azərbaycan dilinin fonetikasında olmayan bir çox həflərə və səslərə rast gəlirik. Hərf olaraq *w*, səs olaraq [ʒ], [ŋ], [æ], [ð], [ɛ], [ə], [ʃ], [θ], [dʒ], [tʃ] kimi fonemlərə Azərbaycan dilində rast gəlinmir. Həmçinin Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində uzun, qısa səslərə, monoftonq və diftonqlara rast gəlirik. Hərflər sözdəki yerlərindən asılı olaraq, eyni zamanda özündən əvvəl və ya sonra gələn hərfə nəzərən müxtəlif cür tələffüz olunurlar. Bu tip fonetik mənimsənilmiş, yəni transkripsiya üsulu ilə alınmış terminlərə misal olaraq aşağıdakı nümunələri göstərmək olar. Səslər samit və sait olaraq qruplaşdırılmışdır.

Samitlərin tələffüzü: söz sonunda g hərfi [q]səsini verir.

Lizinq (leasing) – maşın və avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin, istehsal qurğularının, uzun müddət işlədilən malların və s. icarə forması; onların uzun müddətə icarəyə götürülməsi;

c>k; C hərfi ingilis dilində a, u, o hərflərindən əvvəl, samitlərlə birləşdikdə və sözlərin sonunda [k] kimi oxunur. Fiskal federalizm (fiscal federalism) – hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrini tədqiq edən sahə və onların qarşılıqlı əlaqədə olduğu istiqamətlər;

s>z; S hərfi iki sait arasında, sözlərin sonunda və cingiltili samitlərdən sonra [z] kimi oxunur.

Depozit (deposit) – müvafiq müqavilə şərtləri ilə faizlər və ya komisyon haqlar ödənilməklə və ya ödənilmədən müştərilərin (əmanətçilərin) tələbi ilə qaytarılmasını və ya başqa hesaba köçürülməsini nəzərdə tutan bankın balansında aparılan cari, əmanət (depozit) və ya digər hesaba qoyulmuş və ya köçürülmüş pul vəsaitidir;

Saitlərin tələffüzü

U >v; u hərfi samitlərdən sonra vurğu altında [v] kimi oxunur.

Kvintil (quintil) – əhali qrupları üzrə göstəricilər alınarkən ev təsərrüfatlarının adambaşına sərəncamda qalan gəlirləri artan qaydada düzülərək ev təsərrüfatlarının sayına görə 5 bərabər 20%-lik qrup yaradılır;

Y>I; y hərfi vurğulu hecadan əvvəl və sonra [sonda r olmasa] [i] kimi oxunur.

Royalti (royalty) – neft, qaz və digər təbii resursların mülkiyyət sahibi olan dövlətə həmin resursların satışından əldə edilən gəlirdən əvvəlcədən razılaşıdırılmış faiz miqdarında ödəmədir [161,s.77].

Səs birləşmələrinin tələffüzü;

Ch birləşməsi Azərbaycan dilində [ç] səsi kimi tələffüz olunur

Benchmarking (benchmarking) – təşkilatın fəaliyyətinin əsas göstəricilərini və təşkilati strukturunu digər təşkilatların göstəriciləri və strukturları ilə müqayisəli təhlil etmək.

ee> i qoşa e hərfi, ee birləşməsi [i] kimi oxunur

Krik (creek)-Avstraliyada daimi axarı olmayan çaya deyilir. İlin quraqlıq dövründə bir çox *krik* quruyub gölə, bataqlığa çevrilir.

Alınma terminlərin mənimsənilmə formalarından biri də transliterasiyadır. Transliterasiya üçün xüsusi sistem var. Bu 150 elementdən ibarət olan beynəlxalq fonetik əlifba sistemidir. Ancaq bu sistemin çatışmayan cəhəti vardır. Belə ki, həddən artıq çox simvolun olması onların klaviaturada əks olunmasında çətinlik yaradır.

Fonetik assimilyasiyada alınma terminlərin səs qişası əsas götürülür, səs substitusiyası baş verir. Qrafik assimilyasiyada terminin qrafik obrazının verilməsi, orfoqrafik prinsiplərinin qorunmasını və reseptor dildə funksionallaşması əsas götürülür. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, alınma terminin fonetik tərkibinin dilin qrafik qaydalarına uyğunlaşdırılması *transliterasiya* adlanır. Transliterasiya-bir əlifba sistemi əsasında yazılan mətni başqa əlifba sisteminə məxsus

vasitələrlə əks etdirmədir [146,s.290]. Bu termini ilk dəfə 1940-cı ildə L.V.Şerba irəli sürmüş və bir dilin xüsusi adlarının başqa dilin orfoqrafiya vasitələri ilə verilməsi kimi səciyyələndirilmişdir. Onun ardıcılıları M.İ.Matuseviç və L.R.Zinder transliterasiyanı transkripsiyadan fərqləndirməyə çalışmışlar. Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, transliterasiya dedikdə bir əlifba sistemi əsasında yazılan mətnin, sözün söz birləşməsinin başqa əlifba sisteminə məxsus vasitələrlə əks etdirilməsi nəzərdə tutulur. Transkripsiyanın bir məqsədi var, o da əcnəbi adı tam dəqiq əks etdirmək. Transliterasiya isə daha bir sıra cəhətləri nəzərdə tutur. Buraya orijinalda müvafiq vahidin necə yazılması, necə tələffüz edilməsi, ənənəyə görə necə yazılması və sairə aiddir.

Qayda üzrə alınma söz və terminlərin bir qismi fonetik tələb dəyişməsində transliterasiyaya təsadüf olunur. Mənbə dildəki formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalan alınmalar Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarının təsirini sınaqdan keçirir. Həmin sözlərin mənbə dildəki formasını saxlaya bilməməsi göstərir ki, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu sabit və möhkəmdir.

Alınma sözün hansı əlifbadan istifadə edən dildən alınmasının reseptor dil üçün əhəmiyyəti vardır. Müxtəlif əlifbalardan istifadə edən dillərdən alınmış sözlər reseptor dildə qrafik əlifba assimilyasiyasına məruz qalırlar. Bir əlifbada sözün yazılışının başqa əlifbada verilməsi qrafik assimilyasiya adlandırmaq olar.

Azərbaycan dilində olan hər hansı bir mətnə latın qrafikasına əsaslanan dildən alınmış xüsusi adın istifadəsi

zamanı söz dəyişikliyə uğramır. Bu zaman prinsip etibarı ilə ingilis dilində olan, amma bizdə olmayan hərflərin yenidən təsvir edilməsi baş verir.

Transliterasiya olunan sözlər mənbə dildən və həm də vasitəçi dildən alınır. Mənbə dilə əsaslanmaq daha düzgün yoldur. Beynəlxalq transliterasiya standartlarına əsasən transliterasiyanın 4 növü vardır ki, onlardan üçü Azərbaycan dilində müəyyən olmuşdur:

1. Natamam transliterasiya- bu zaman sözün bir və ya bir neçə hərfi digər dilin əlifbasına uyğunlaşdırılır. Azərbaycan dili latın qrafikasına əsaslandığı üçün bir çox hərflər transliterasiya qaydalarına uyğun olaraq dəyişilmədən qalır: a, b, d, e, f, i, k, l, m, n, z, o, p, r, s, t, u, g. İngilis dili vasitəsi ilə keçən sözlərdə **w** hərfi **i**, **ı** hərfləri ilə, rus dili vasitəsi ilə keçən sözlərdə **u** hərfi **i**, **e**, **u**, **y** hərflərindən əvvəl **c**, digər hallarda isə **cz** formasında transliterasiya olunur. Məsələn, *x (eks) hərfi samitlərdən əvvəl və sözlərin sonunda [ks] kimi oxunur: Ekspertiza (expertise) – nəzarət obyektində maliyyə məsələləri üzrə qərarların iqtisadi səmərəliliyini və hüquqi nəticələrini müəyyən etmək məqsədilə onların qəbul edilməsinin ilkin qiymətləndirilməsidir.*

2. Tam transliterasiya- bu zaman verilmiş sözün bütün hərfləri qarşı dilin qrafik yazı normalarına uyğunlaşdırılır:

Ofşor bankçılıq (off-shore banking)– reallaşdırılan bank əməliyyatlarından və ya əldə edilən mənfəətdən vergi alınmayan və ya çox az vergi alınan yerlərdə həyata keçirilən bankçılıq. Ofşor banklarda açılan depozit hesabları ofşor hesablar adlanır [147,s.207]. Burada qoşa ff [f] kimi tələffüz olunur, sh hərf birləşməsi isə bütün sözlərdə [ʃ] Azərbaycan

dilində [ş] kimi oxunur. *Aysberq* sözü isə eynilə ingilis dilində tələffüz olunan formada mənimsənilmiş (iceberg)- (buz dağı) - qütb ölkələrində buzlaqdan qopub dənizlərdə üzən iri buz parçaları mənasında coğrafiya termindir.

3. Genişləndirilmiş transliterasiya- bu zaman verilmiş sözün bir və ya bir neçə səs birləşməsi qarşı dilin qrafik yazı normalarına uyğunlaşdırılır. Beynəlxalq transliterasiya qaydalarına əsasən ingilis dilindəki hərf birləşmələri bu formada uyğunlaşdırılır: *zh-j, ch-ç, sh-ş, fh-st, kh-x, ya-ya, ye-ye, yi-i;*

Ch hərf birləşməsi İngilis dilində [tʃ] kimi tələffüz olunur, bu səsin qarşılığı Azərbaycan dilində *ç* hərfi ilə ifadə olunur, məsələn; *çek (cheque)* – bank tərəfindən hər hansı ödənişin həyata keçirilməsi üçün hüquqi və maliyyə əsasını təşkil edən sənəd deməkdir. Burada adətən hesab sahibinin kimin adına və hansı məbləğdə vəsaitin bank tərəfindən ödənilməsini göstərir. Hal-hazırda elektron bankçılığın inkişafı kağız çeşklərdən istifadənin formasına təsir etmişdir [166,s.45].

Tion hərf birləşməsi [suffiksi] [ʃən] kimi oxunur, bu tələffüzü Azərbaycan dilində - *sya* və *ya* -*siya* kimi verilir. Məsələn, *amortizasiya (amortization)* – vaxt keçdikcə meydana gələn aşınma nəticəsində aktivlərin real dəyərinin getdikcə azalması [166,s.12]; *dotasiya (dotation)* – dövlət büdcəsindən digər səviyyəli büdcələrə onların gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaiti [166,s.57]; *innovasiya (innovation)* – a) bir proses kimi texnika və texnologiyanın yeni nəslini təmin etmək üçün vəsaitlərin iqtisadiyyatda yerləşdirilməsi; b) bir obyekt kimi elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri olan yeni texnika və texnologiya

[166,s.142]; *inflyasiya (inflation)* – pul vahidinin qiymətdən düşməsinə əks etdirir [166,s.141]. Və ya *korrupsiya (corruption)* – vəzifəli şəxslərin öz statusundan, təmsil etdiyi orqanın statusundan, vəzifə səlahiyyətlərindən və ya həmin status və səlahiyyətlərdən irəli gələn imkanlardan istifadə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qeyd edilən maddi və sair nemətlərin, imtiyazların və ya güzəştlərin qanunsuz olaraq vəzifəli şəxslərə təklif olunması və yaxud verilməsi yolu ilə həmin vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır [166,s.163].

Sion>siya; sion suffiksi ilə bitən sözlər dilimizə -siya sonluğu kimi transliterasiya olunmuşlar. Məsələn, *emissiya [emission]*- bütün növ pul nişanlarının və qiymətli kağızların dövriyyəyə buraxılmasıdır. Pul nişanlarının emissiyası səlahiyyəti bir qayda olaraq Mərkəzi Banka məxsusdur. Qiymətli kağızların emissiyası isə həm dövlət, həm də kommersiya qurumları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Məhz, bu cəhətinə görə qiymətli kağızlar dövlət və qeyri-dövlət qiymətli kağızları qruplarına bölünür [147,s.104]. Yaxud, *sessiya (session)*-sığortaçının sığorta müqaviləsi üzrə qəbul etdiyi riskin təkrar sığorta etdirdiyi [təkrar sığortaya ötürdüyü] hissəsi.

Dilimizdə elə sözlər var ki, onlar *həm transliterasiya, həm də transkripsiya* olunmuşlar. Əgər dilimizdə olan bütün ingilis sözləri transliterasiya olunsaydı, belə halda sözlərin əksəriyyəti tanınmaz şəkllə düşərdi. Lakin transkripsiya olunanda onlarda fonetik qabıq saxlanılır və alınan sözlər orijinala yaxın vəziyyət alır.

Bəzən suffikslər qrammatik funksiyasına əsasən dilimizə transliterasiya olunurlar. Məsələn, *-tion, -ysm* şəkilçiləri İngilis

dilində isim düzəldən şəkilçilərdir. Onların Azərbaycan dilində qarşılığı tələffüzlərinə görə deyil, daşdıqları funksiyaya əsasən verilib. Bu şəkilçilər Azərbaycan dilində eyni funksiyanı yerinə yetirən şəkilçilərlə əvəzlənilər. Məsələn, *indeksləşdirmə* (*indexation*) – pula olan tələbin və müxtəlif gəlirlərin inflyasiya şəraitində real göstəricisinin qorunub saxlanılması üsuludur [161,s.56]. *Qloballaşma* (*globalization*) – dünyanın homogenləşməsi, vahid prinsiplərə əsaslanaraq vahid bəşəri dəyərlərə sadıqlıq, eyni ənənələr və davranış normalarını həyata keçirmək kimi mühüm məsələləri əhatə edən uzun illər ərzində inkişaf etməkdə olan tarixi proses şəkilçisidir. Hər iki nümunədə milli dildə *-tion* şəkilçisinin qarşılığı *-ma* şəkilçisidir. Yaxud da, *lobbiçilik* (*lobbyism*) – qanunvericilik orqanında qanunlar qəbul edilərkən və ya hökumət sifarişləri verilərkən prosesə müəyyən iri korporasiyaların və ya digər güc mərkəzlərinin xeyrinə təsir etmək məqsədilə formalaşdırılan xüsusi agentliklərin və ya qrupların fəaliyyəti mənasında olan bu termində *-ysm* şəkilçisinin qarşılığı *-lik* şəkilçisidir.

Bir sıra terminlər vasitəli yolla alındıqları üçün vasitəçi olduqları dilin xüsusiyyətlərini özlərində qoruyaraq dilimizə daxil olmuşlar. Buna *investisiya* sözünü misal göstərə bilərik. *İnvestisiya* sözü keçən əsrin 90-cı illərində rus dilinə daxil olmuş və *инвестиция* formasında işlək olmuşdur [161,s.57]. Rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə daxil olan bu söz ingilis dilinin deyil, rus dilinin fonetik quruluşuna uyğun olaraq transliterasiya olunmuşdur: *İnvestisiya* (*investment*) – gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq

və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir.

Bəzi terminlər dilimizə transliterasiya olunduqda sözün sonuna müəyyən hissəciklər artırılır, məsələn: *subsidiya* (*subsidy*) – dövlət büdcəsindən muxtar büdcələrə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir [147,s.318]. Yaxud, *logistika* (*logistics*)– istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak sferalarında material resursları axınının səmərəli qaydada ən az xərcə çatdırılmasını təmin edə biləcək təsərrüfat fəaliyyətinin məcmusu; *lisenziya* (*licence*)-qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda sığorta sektorunda peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə rəsmi icazə verən səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən verilən sənəd [166,s.180]; *ipoteka* (*hypothec or mortgage*) – öhdəliyin icrasının təmin edilməsi üsulu olaraq daşınmaz əşyaların və rəsmi reyestrdə üzərində mülkiyyət hüquqları qeydə alınan daşınar əşyaların girovu deməkdir [147,s.161].

Transkripsiya, transliterasiya və tərcümə üsulları üçün orta q cəhətlər var. Hər üçü alınma sözlərin dildə mənimsənilmə üsuludur. Fərqli cəhət isə bu hadisələrin baş vermə halıdır.

Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətlərindən biri də alınmaların semantik cəhətdən mənimsənilməsidir. Bu tip alınmalar ekstralinqvistik amillərlə, xalqın tarixi, elm və texnikanın müvafiq sahəsinin tarixi, ya da ölkədəki ictimai həyat ilə bağlıdır. Alınma prosesin sistemliliyinin semantik mənimsəmə pilləsində ilk növbədə mənə seçimi faktı əsas götürülür. “Alınma mərhələsində əcnəbi söz və ya terminin mənaları dilimizin leksik-semantik

sisteminin tələblərinə müvafiq olaraq dəyişikliyə uğrayır. Əcnəbi sözün mənə strukturunun tam həcmi deyil, dilimizin həmin mərhələdə ehtiyac hiss etdiyi mənası alınır” [67,s.256].

Semantik mənimsəmədə alınma terminlər dilimizin semantik sistemində daxil olur, izahı verilmədən xüsusi sahədə işlənir, eləcə də müstəqil və dəqiq mənalar qazanır. Bu üsulu mənə alınması kimi qələmə versək daha düzgün olar. Alınma sözlərin assimilyasiyasında semantik assimilyasiya xüsusi yer tutur. T.Z.Quliyev yazır: “Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə yeni sözlər daxil olduqca onların mənimsənilməsinin də özünəməxsus üsulları meydana gəlir. Bu üsullar bir tərəfdən Azərbaycan dili tələbləri ilə bağlıdır, digər tərəfdən isə alınma sözlərin özlərinin semantik anlayışı və struktur xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır” [53,s.265].

Tədqiqatlardan aydın olur ki, sözlər reseptor dilə mənbədəki mənada daxil olur. Hətta əgər bir sözün bir neçə mənası mövcuddursa, həmin söz bütün mənaları ilə birlikdə mənbə dildən götürülür. Yalnız bir müddət keçdikdən sonra bu tip çoxmənalı alınma terminlərdə semantik sadələşmə baş verir. Yəni terminin bütün mənaları deyil, lazım olan mənası dildə istifadə olunur və işləklilik hüququ qazanır. Məsələn, *adept* (lat. *adeptus* nail olan) sözü “hər hansı təlimin, sektanın, ideyanın qızğın tərəfdarı” deməkdir. Bu sözün ingilis dilində 6 mənası (aparıcı, qabiliyyətli, ekspert, tərəfdar, sunii, zərif) olduğu halda dilimizdə yalnız bir mənası işləklilik qazanıb [136,s.18]. *Alternativ* (fr. *alternative* lat.*alter*. ikisindən biri) sözü dilimizdə “bir-birini qarşılıqlı istisna edən imkanlar arasında seçim zəruriliyi” deməkdir. İngilis dilində bu sözün 13 mənası qeyd

olunur: *seçim, qeyri-ənənəvi, başqa, müvəqqəti aktiv, dublet* və s [136,s.43]. Dilimizdə isə elmi sahədə yalnız *seçim, variant* mənasında termin kimi formalaşmışdır.

Alınma sözlərin hamısı və ya bütün mənaları dildə özünə yer edə bilmir. Dilin qanunlarına tabe olan, cəmiyyətdə işlək olan, məna baxımından ehtiyac duyulan sözlər dildə qalıb özünə yer edir. N.Məmmədli yazır: “Hərçənd alınma termin dilimizin leksik sisteminin tərkib hissəsi olmaqla ümumi qanunlarına tabedir, lakin onun dildə qalıb-qalmaması, milli sözlərimizdə olduğu kimi, məna strukturunun sonrakı taleyində, inkişafı tendensiyasında həllini tapır” [69,s.257]. Dilimizdə *idealizm, materializm, dialektizm, abstraktlıq, konkret* kimi terminlər alınma terminlərdir. Bu terminlər alındıqları vaxt müəyyən fəlsəfi məna kəsb edirdilər. Zaman keçdikcə onlar ictimailəşmiş daha fərqli istiqamətdə işləklilik qazanmışlar.

Alınma terminlərin semantik mənimsənilməsi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Bu məsələ ilə bağlı V.İ.Belikov və L.İ.Nikolskinin fikirləri maraqlıdır: “...əcnəbi söz semantik cəhətdən əvvəlcə okkozionalizm kimi götürülür və mətnədə xüsusi izahat tələb edir. Sonra əcnəbi reali bir qədər mənimsənildikdə və məzmun planında vahidi ilə onun yeni ifadə üsulu arasında əlaqə başa düşüldükdə əcnəbi söz resipiyentin passiv ehtiyatının vahidi hesab edilir və yalnız bundan sonra aktiv ehtiyata keçərək tam mənimsənilmiş sayılır [98,s.262].

Semantik alınma prosesində ola bilər ki, söz reseptor dildə fərqli məna qrupuna aid olsun. Amma semantik alınma zamanı

alınan mənə dildə ehtiyac olunan sahədə yer alaraq sabitləşəcəkdir. Bəzən alınan söz donor dildə nomenklatur və ya jarqon olur. Məsələn, *lazer, skayner, modem, printer* kimi internet terminləri E.Şeyqala görə ingilis dilində jarqon leksikasına aiddirlər. *Ekran, prosessor* kimi sözləri araşdırdıqda, əslində, onların donor dildə sinekdoxa olduğunu şahidi oluruq. Belə ki, onlar mənbə dildə bütövu müəyyən hissə ilə əvəz edirlər. E.Şeyqal isə bu sözlərin nomenklatur olduğunu qeyd edir [133,s.128].

Alınma termin dilə daxil olduqdan sonra onun semantik tutumu reallaşır, terminoloji sistemdə məntiqi semantik yerini tapır və məzmun faktı olaraq qavranılır. Daha sonra milli dilin leksik və qrammatik vahidləri ilə əlaqələnir, nəhayət, kommunikativ dəyəri müəyyənləşir. Deməli, termin xüsusi sintaktik sferadan dinamik sferaya çıxır və yeni bir mexanizm elementinə çevrilir. Terminin ünsiyyət faktına çevrilməsi onun funksional səviyyədə ki, fəaliyyətindən asılıdır.

Alınma söz və terminlərin iki və daha artıq mənası mənimsənildikdə isə həmin sözlərin mənaları arasında əlaqə itir və onlar dildə omonim kimi qəbul edilir. Terminologiyada omonimlik hadisəsinin meydana çıxma səbəbini belə izah edirlər: “Terminologiyada belə omonimlik hadisəsinin meydana çıxması səbəbini iki cür əsaslandırmaq olar. Birincisi, yeni istiqamətin yaranması prosesində sahənin terminlərindən istifadə etmək nəticəsində sözün əvvəlki mənasının dəyişdirilməsi, ikincisi, terminlərin tərcüməsi zamanı omonim variantın qəbul edilməsi” [85,s.65-66].

Bu hadisə transterminləşmə ilə oxşayır, yəni bəzən alınan terminin bir neçə mənası işlək olur. İşlək olan mənalar arasında heç bir əlaqə olmadığından onları bəzən omonim terminlər hesab edirlər. Əslində, semantik mənimsəmə tarix və cəmiyyət ilə bağlı olan hadisədir, belə ki, sözün bir neçə mənası dilə daxil olur, zaman keçdikcə bu mənalardan hansısa və hansılarsa zərurət və tələb olduğu üçün dildə işləkliyini qorumaqla dilin lüğət tərkibində özünə yer edir. Sözlərin omonim və ya çoxmənalı olub-olmaması onların leksik-frazeoloji və leksik-sintaktik fərqlənməsi ilə bağlı məsələdir. Heç bir dil bütün anlayışları fərqli sözlərlə ifadə edə bilməz. Ən zəngin dilin belə söz ehtiyatı və resursları müəyyən həddə bitir. Beləliklə, müəyyən mənalı söz yeni anlayışı ifadə edən mənə ilə yaxınlaşır və beləcə söz müxtəlif mənalara malik olur. Bununla da bir mənənin sərhədləri hüdudunda yeni mənalar yaranmış olur. Buna görə də terminlər semantik, struktur, kommunikativ, pragmatik xarakteristikası diaxronik və sinxronik aspektlərdən araşdırılmalıdır.

Semantik mənimsəmə iki istiqamətdə baş verir. Birinci halda, sözün bir neçə mənası dilə daxil olur, amma müəyyən vaxtdan sonra yalnız biri dildə sabitləşə bilər. Məsələn, *briefinq* (ing. *briefing* qısa təlimat) – kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin qısa müddətli müşavirəsi. Müşavirədə hökumətin mövqeyi və ya beynəlxalq danışıqların gedişi tərəflərin baxışları və s. haqqında informasiya verilir [192,s.139], [194,s.29]. İngilis dilində bu söz *məclis*, *görüş*, *müşavirə*, *konstruksiya* kimi mənələrdə işləkdir. Azərbaycan dilində isə yalnız yuxarıda qeyd etdiyimiz mənə işləkdir.

İkinci halda isə dilə daxil olan söz sonradan söz yaradıcılığında iştirak edərək yeni mənalar ifadə etməyə başlayır. Bu zaman söz əlavə mənə qazanır və bu mənə ilə xüsusiləşir. “Semantik mənimsəmədə sintaktik valentliyini genişləndirən və ətraf mühitə düşən alınma termin semantik cəhətdən dəyişir, çoxmənallıq, leksik-frazeoloji əlaqələrini inkişaf etdirir. Dilin alınma vahidlərinin işarəvilik xassəsi onların məzmun planında müəyyən sərbəstlik yaradır, onun mahiyyəti bütövlükdə dilin mahiyyətini əhatə edir. Mənə tiplərinin semantik cəhətləri cümlədəki başqa sözlərdən asılı olur” [67,s.85].

Dilimizdə mənə baxımından inkişaf edən bu tip terminlər vardır. Məsələn, iqtisadi sahədə *anomiya* (yun.*anomos* qanunsuzluq) – “dəyərlər sistemində kəskin böhranla (tənəzzüllə) fərqlənən, məqsədlər və uğur qazanmaq imkanları arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsini, fərdi və ictimai şüurun əxlaqi-psixoloji vəziyyətini səciyyələndirən anlayış”ı bildirən termindir. Bu söz dilimizdə *tibb* sahəsində yaddaş itirilməsi mənasında daha işlək olsa da mənə baxımdan genişlənərək *politologiya* sahəsi üzrə yuxarıda qeyd etdiyimiz mənada termin kimi yer almışdır.

Beləliklə, termin yeni semantik vahidə çevrilmək üçün formal fonetik qabığını dəyişmədən motivləşməlidir. Semantik mənə baxımından dilimizdə olan alınma terminlərə misal olaraq digər nümunələrə nəzər salaq: *deformasiya* (lat. *deformatio* təhrif etmə) – “simanın dəyişdirilməsi, dəyişdirmə başqa şəkllə salma”dır. İngilis dilində bu söz “sıradan çıxmış, xarab olmuş, vəziyyətin dəyişmiş, tanınmaz, sifət” deməkdir.

Dilemma (yun. *dilemma* di(s) iki dəfə + *lemma* mühakimə) – iki imkandan (adətən arzu olunmayan) birinin seçilməsi zərurətidir. İngilis dilində bu söz çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq, çətin vəziyyətə düşmək, seçim etmək, seçim” deməkdir. Əslində, sadaladığımız bu sözlərin heç biri donor dildə termin deyildir. Ancaq bu sözlər dilimizə daxil olaraq müəyyən sahələr üzrə müxtəlif anlayışları ifadə edərək terminləşmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, elm inkişaf etdikcə anlayış və məfhumların sərhədləri də genişlənilir. Demək olar ki, terminoloji leksikanın inkişafını araşdırarkən termin, məna və anlayış münasibətləri həmişə aktual olub. Belə ki, söz sərbəstdir, bir neçə mənada işləklilik çalarına malikdir. Yalnız elmi anlayış sabitləşdikdə, onun mənası dəqiq və konkret olduqda onu müəyyən olunmuş elmi adla adlandırmaq olar.

3.4. Tərcümə vasitəsilə terminoloji leksikanın inkişafı

Tərcümə prosesi dilçilik kateqoriyaları ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Tərcümə zamanı bir dildə olan informasiya digər dilin leksik-qrammatik, fonoloji-semantik, fonetik və s. Vasitələri ilə qarşı dilə çevrilir. Bu zaman tərcümə olunan mətnin daha anlaşılıqlı olması üçün müəyyən elementlərin materiala daxili labüddür.

“Tərcümə prosesini hər şeydən əvvəl, iki başlıca ünsür kimi qiymətləndirirlər: a) tərcümə olunacaq məlumatın başa düşülməsi; b) başa düşülənin adekvat şəkildə tərcümə dilində ifadə olunması. Bu iki ünsürün vəhdəti zamanı tərcümə olunan materialın leksik, semantik, qrammatik və üslub xüsusiyyətləri təhlil olunur və bu təhlilin nəticəsində tərcümə maksimum

dərəcədə orijinala yaxın olur. Bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə xarici dildə söylənilmiş fikrin ana dilindəki ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir” [1,s.3].Göründüyü kimi, bütün tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir ki, bu da xarici dilin öyrənilməsindəki prinsiplərdən biri olan xüurluluq prinsipinə cavab verir. Bundan başqa, tərcümə söz ehtiyatını artırır, onu müxtəlif istilah və sözlərlə tanış edir.

Tərcümə prosesi zamanı tək-cə mənə deyil, tərkiblər arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək də lazımdır. Bu zaman, tərcümə tam mənalı və əhatəli olacaq.

Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası tərcümə yolu ilə mənimsənilən terminlər ilə zənginləşir. Bu baxımdan dilimizə daxil olan alınma terminlər aşağıdakı kimi tərcümə olunur:

1. Tam tərcümə olunan alınma terminlər; Tərcümə alınma terminlərin bütün komponentləri reseptor dilə tərcümə olunur. Bu tip tərcümə alınma terminlər iki qrupa bölünür. Hərfi tərcümə ifadənin məna və struktur baxımdan köçürülməsi prosesidir. Məna tərcüməsi zamanı isə yalnız məna alınır. Struktur sabitliyi bu halda gözlənilmir. Ancaq hər iki halda tərəflər tamamilə reseptor dilə tərcümə olunur. Məsələn, *ümumi mənfəət və ümumi qarışıq gəlirlər (gross profit and mixed incomes)*– əlavə dəyərin maddəli işçilərin əmək haqqının, istehsalat görə vergilərin və idxal vergilərinin ödənilməsi ilə əlaqədar olan xərclərin məbləği çıxıldıqdan sonra istehsalçılarda qalan bir hissəsidir. Göründüyü kimi, bu termin məna tərcüməsi yolu ilə mənimsənilmişdir.

2. *Qarışıq tərcümə olunan alınma terminlər*; Qarışıq tərcümədə birləşmənin hissəcikləri tam olaraq tərcümə olunmur. Müəyyən hissə mənəbə dildə olduğu kimi qalır, məsələn: *faktın əhəmiyyətli dərəcədə təhrifi (material misstatement of fact)* – Yoxlanılmış maliyyə hesabatlarının məzmunu ilə əlaqədar olmayan digər məlumatların yanlış ifadə edilməsindən və ya təqdim edilməsindən irəli gəlir; *nəzarət vasitələrinin monitorinqi (monitoring of controls)* – Zaman keçdikcə, daxili nəzarətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi prosesi.

3. *Hərfi tərcümə olunan alınma terminlər*; Tərcümə üsulu ilə alınan terminlərdə konstruksiya və element dəyişdirilərək ya ixtisar, ya da əlavə olunaraq tərcümə olunur. Bu baxımdan tərcümə terminlərlə kalka terminlər zahirən oxşasalar da, əslində fərqli anlayışlardır. Kalkaetmə prosesi zamanı sözün və söz birləşməsinin mənası tərcümə olunmaqla yanaşı onun strukturu, qrammatik quruluşu reseptor dilə olduğu kimi köçürülür. Amma tərcümə prosesində belə deyil. Sözü və ya söz birləşməsinə tərcümə edərkən əsas diqqət mənaya yönəlir. Mənanın dəqiq ifadəsi üçün hər hansı bir hissəcik artırılı da bilər, çıxarıla da. Həmçinin tərcümə prosesində söz sırası bir çox hallarda gözlənilmir. Aşağıdakı birinci nümunədə birləşmə üç, ikinci nümunə dörd hissədən ibarətdir. Tərcümə prosesində isə hissələrin sayı azalıb, “of” hissəciyi dilimizə yiyəlik hal şəkilçisi kimi tərcümə olunub, məsələn: *təxsisatların ləğvi (cancellation of appropriations)* – ləğv edilmiş təxsisatlardan verilmiş büdcə ilində uzun müddət istifadə olunmaya bilər. Yaxud da, *yaşayış minimumunun təyinatı (destination of life*

minimum) – yaşayış minimumundan əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə dövlət tərəfindən ünvanlı sosial yardım göstərilməsi sisteminin formalaşdırılmasında, dövlət proqramlarının hazırlanmasında, əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində və proqnozlaşdırılmasında istifadə olunur

“Sözalma” probleminin qoyuluşu ilə bağlı qarşıya çıxan məsələlərdən biri kalkaların alınmalara aid edilib edilməməsi məsələsidir. Belə ki, dilçilərdən bəziləri kalkaların sözalmanın xüsusi bir növü kimi izah etmişlər. V.M.Jirimunskiy yazır: “Əcnəbi sözün leksik cəhətdən mənimsənilməsinin daha tam formasını tərcümə üsulu ilə alınmalar (kalkalar) təşkil edir. Tərcümə yolu ilə sözlər alınan zaman dil materialının köməyi ilə əcnəbi sözün mənası, sözyaratma prinsipləri, semantik quruluşu, necə deyərlər, daxili forması mənimsənilir” [112,s.360]. Kalkalar hərfi tərcümə adlandırılıbsalar da yalnız məna və struktur baxımından alınmalar hesab olunurlar. Məqsəd yalnız yeni məna əsasında dilin daxili imkanları vasitəsi ilə yeni söz yaratmaqdır. Kalkalar olduqları kimi heç bir dəyişiklik olunmadan edilən hərfi tərcümə prosesidir. Kalkalardan fərqli olaraq tərcümə öz mürəkkəb konstruksiyası ilə fərqlənir və olduğu kimi tərcümədə dəqiqlik əsas şərtidir. Burada elementlər və eləcə də konstruksiya dəyişmir. Bu tip tərcümə olunmuş sözlər dilin öz daxili imkanları əsasında yaranan sözlərdən mürəkkəb strukturu və dilə xas olmayan konstruksiyaları ilə fərqlənilir. Məsələn: *kompüterləşdirilmiş audit metodları (computer-assisted audit techniques)* – kompüterdən audit aləti kimi istifadə etməklə audit prosedurla-

rının tətbiq edilməsi)həmçinin CAAT adlandırılır); *maliyyə hesabatlarının dərc olunma tarixi (date the financial statements are issued)* – Auditor hesabatının və yoxlanılmış - maliyyə hesabatlarının üçüncü tərəfin istifadəsinə verildiyi tarix;

Tərcümə üsulu ilə alınan terminlərə baxış dilçilikdə müxtəlifdir. R.F.Brandta görə, alınma terminlərin tərcümə üsulundan bacardıqca qaçmaq lazımdır, çünki bəzi hallarda tərcümə pis və yöndəmsiz alınaraq orijinal formadan qat-qat pis səslənir və fərqlənir [103,s.412]. E.F.Karski isə qeyd edir ki, terminlərin tərcümə məsələsi mürəkkəb prosesdir və termini tərcümə edərkən təkcə tərcümə olunan dilin normalarını nəzərə almaq kifayət deyil, donor dilin də qayda-qanunları, normaları eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Yalnız bu halda terminin əsas məzmunu tam ifadəsini tapa bilər [115,s.39].

Fikrimizcə, terminlərin tərcümə üsulu müasir dildə vacib məsələlərdən biridir. Qloballaşma və inteqrasiya prosesləri və bunların nəticəsində dilə daxil olan alınma terminlərin çoxluğunu nəzərə alsaq, bu üsul müasir Azərbaycan dilinin xəlqiliyinin, saflığının qorunması üçün yararlıdır. Bəzən tərcümə düzgün olmadıqda terminin mürəkkəb mahiyyəti olduğundan çox bəsit formada göstərilə bilər. Bu zaman tərcüməyə əsas yoxdur və alınma terminin olduğu kimi dilə qəbul olması daha labüddür. D.S.Lotte əlavə edir ki, hal-hazırda dildə işlətdiyimiz, amma ilkin və ya əvvəlki mənası ilə maraqlanmadığımız kifayət qədər termin var. Tərcümə o zaman uğurlu sayılır ki, sözün mahiyyəti qorunaraq tərcümə olunur. Kalka zamanı isə tərcümə olunan sözün formasını

qoruyub saxlaması əsas şərt hesab olunur. Əgər dilin normativləri tərcümə olunacaq sözə uyğun deyilsə, bu zaman “uyğunsuz” tərcümə etməkdənsə alınma sözləri donor dildən olduğu kimi almaq daha məsləhətə uyğundur. Tərcümə nəzəriyyəsini araşdıran bəzi tədqiqatçıların fikrincə isə tərcümə ya orijinalı təhrif edir, ya da onun incəliklərini və xüsusiyyətlərini verə bilmir. Buna görə də həmişə xarici dildə ifadə olunmuş istənilən fikrin tərcümədə verilməsi üçün uyğun dil vasitələrini tapmaq lazımdır [119,s.64].

Yeni terminlərə olan ehtiyac ən çox tədqiqat işi aparılan prosesdə, həmçinin elmi-texniki, ictimai-siyasi və s. ədəbiyyatın tərcüməsi prosesində qarşıya çıxır. Dildə terminlərin yaradılması mürəkkəb məsələlərdən biridir. Dilimizdə bunlar bir sıra elmi sahələrdə əsasən tərcümə yolu ilə yaradılmışdır. Terminlər yaradılarkən təkcə Azərbaycan dilini bilmək kifayət etmir, digər dilləri də bilmək və onun incəliklərinə bələd olmaq vacibdir. Müasir dövrdə Azərbaycan dilində terminlər yaratmaq üçün bu şərt zəruri sayılmalıdır.

Termin müxtəlif elmi müddəaları əks etdirən məhdud bir məfhumdur. Tərcümə işində bunun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Termini sadəcə olaraq tərcümə etmək və ya müəyyən dildə söz tapılmadıqda onu mütləq çevirmək məqsədi ilə ümumi xarakterli sözlə əvəz etmək çox vaxt düzgün olmur, nəticədə onu qavramaq çətinləşir, termin isə öz mənə və kəsərini itirir. Bəzən termin sözü tərcümə edərkən onu ifadə etmək üçün mənənin mahiyyəti yetərli olmur. Ona görə söz söz birləşməsi şəklində tərcümə olunur. Məsələn, *müqayisəli məlumatlar* (*comparatives*) – Maliyyə hesabatlarındakı müqayisəli

məlumatlar məbləğlərdən və iqtisadi subyektin birdən çox dövr üçün maliyyə hesabatlarında aşkara çıxarılmış müvafiq məlumatlar;

Tərcümə zamanı terminlərin ardıcılıq prinsipini mütləq gözləmək lazımdır. Çalışmalıyıq ki, termin və onun törəmələri həmişə eyni dildə və eyni köklü sözlə ifadə olunsun. Bu baxımdan, təsviri tərcümə kalkadan fərqlənir və bu üsul kalka olunmayan termin-söz və söz birləşmələrinin təsvirinə deyilir. Bu zaman şübhəsiz, həmin sözlərin leksik-morfoloji xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, təsviri tərcümə ingilis mənşəli alınma termin-sözün daha ətraflı izahı, açıqlanmasıdır. Bu üsuldan lüğətlərdə və konkret mətnlərdə istifadə etmək olar. Belə ki, tərcümə prosesi zamanı bəzən sözün müəyyən hissəsi dilə tərcümə olunsa da digər hissə olduğu kimi saxlanılır: *interküy-* (*internoise*)- təbii səslər [192,s.109]; *sözsüz film-* (*silent film*)-kinematoqrafiyanın təşəkkülünün ilk illərində qəbul olunmuş adı [192,s.260]; *videostıra-* *videorow* [192,s.310], *videosiqnal-**video signal*, [192,s.311] *videokitab-* *video book* [192,s.308], *videomətn-* *videotext* [192,s.309]və s.

Tərcümənin daha dolğun və dəqiq alınması üçün tərcüməçinin linqvistik problemləri, dillərin müxtəlif struktura malik olmalarını və iki dilin özəlliklərini nəzərə alması vacib şərtlərdən hesab olunur. Həmçinin tərcümə prosesi zamanı dillərin kommunikativ məqsədlərini nəzərə almaqla elə üsul seçmək lazımdır ki, dilin semantik və sintaktik faktorları düzgün ifadə olunsun. “Tərcümə dil əlaqələrinin spesifik forması və leksik alınmaların dilə gətirilməsinin əsas

üsullərindən biridir. Tərcümə yolu ilə dilə keçmiş leksik alınmaların tədqiqi zamanı tərcümənin formaları və növləri nəzərə alınmalıdır. Tərcümə vasitəsilə alınmaların tədqiqi zamanı yalnız realiyaların araşdırılması ilə kifayətlənmək olmaz [9, s.139].

Alınmaların mənimsənilməsi prosesində tərcümənin yerinin müəyyən olunması, tərcümənin adekvatlığı və onunla bağlı praqmatik adaptasiya məsələləri aktual olmalıdır. Tərcümənin əsas nəzəri anlamı onun adekvatlığını şərtləndirilir. Adekvat tərcümə zamanı tərcümə olunan dilin norma və qanunauyğunluqları qorunmalı və məzmunu dəyişdirilməməlidir. Adekvatlıq real təcrübəyə əsaslanır. Bəzən isə təcrübə olsa da tərcümənin bütün mümkün imkanlarından istifadə edilmir, lakin mətnin və ya cümlənin ifadə tərzinin kommunikativ-funksional məzmunu düzgün ötürülür. Kütləvi informasiya daşıyıcılarının "dili"ndə müşahidə olunan yeni alınmaların praqmatik adaptasiyası baş verməlidir, yəni tərcümə olunan hər bir yeni söz və ifadə, söz birləşməsi və ya cümlə ilk öncə məqsədli auditoriya tərəfindən qəbul olunmalıdır. Bu, baş vermirsə, demək, tərcümənin adekvatlığı və ekvivalentlik səviyyəsi prosesdə əsas kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilmir. "Yeni termin-söz və söz birləşmələrinin tərcüməsi zamanı bəzən ingilis dilli, yaxud ingilis mənşəli ifadələrin praqmatik imkanlarının oxucuya ötürülməsində çətinliklər meydana gəlir. Çox vaxt bu, reklam mətnlərində və televiziya verilişlərində tərcümə mətninin və yaxud tərcümə olunan ifadə və sözün mənə tutumunun düzgün dərk edilməməsi səbəbindən baş verir"[79,s.93].

Alınma terminlərə təkcə sosial tərəqqi ilə zərurət üzündən, ehtiyacdən doğan anlayışların ifadəsi kimi yox, həm də lüğət tərkibinin inkişafı kimi baxmaq lazımdır. Təcrübə göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələrində işlənən yeni termin-söz və ifadələrin tərcüməsi zamanı məhz sosial-lingvistik amillər müəyyənədicilə rol oynayır. Bəzi alınma sözlərin ya latınca, ya da ingiliscə deyiliş tərzini tamamilə saxlanılır, transkripsiya edilir, nəticədə Azərbaycan dilinin qaydaları pozulur. Bu zaman nəinki tərcüməçilər, həm də çoxsaylı kütləvi informasiya vasitələri çətinlik çəkirlər. Eyni zamanda müasir dövrdə tərcümə prosesində vacib məsələlərdən biri məna ilə məfhum münasibətidir. Məna məfhumdan geniş olduğuna görə tərcümə olunarkən bir sıra problemlərlə üzləşirik. Bu səbəbdən terminlərin tərcümə məsələsinə daha diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

Elmi-texniki tərcümənin özəlliyi odur ki, o, dəqiq informasiya və məlumatı çatdırmalıdır. Elmi-texniki mətnlərin tərcümə prosesi zamanı vacib problemlərdən biri terminoloji və qeyri-terminoloji leksikanın qarşılıqlı münasibətidir. Tərcümənin əsas məqsədi lazımı informasiyanın oxucuya aydın, səlis və dəqiq çatdırmaqdır. Bu isə öz növbəsində lingvistik, texniki, bədii, metodik biliklərə malik olmağı tələb edir.

Dilimizdə çoxsaylı komponentlərdən ibarət olan tərcümə terminlər xeyli saydadır. Bu tip terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Üç sözdən ibarət tərcümə termin söz birləşmələri:
internal set-up time-daxili quraşdırma vaxtı , dunnage- daxili

amortizasiya materialı, transport statu code-daşıma statusunun kodu;

2. Dörd sözdən ibarət tərcümə termin söz birləşmələri:
inland waterway bill of loading- daxili su nəqliyyatı qayiməsi, aggregate inventory management- ehtiyatların aqreqasiya olunmuş menecmenti;

3. Beş sözdən ibarət tərcümə termin söz birləşmələri:
launch sequence scheduling-əməliyyat ardıcılığının qrafikinin tərtib edilməsi,

4. Altı sözdən ibarət tərcümə termin söz birləşmələri:
capable to promise- hazır məhsulun müəyyən müddətə hazırlanması imkanı, period batch control- dövri sifarişlərin verilməsi yolu ilə idarəetmə;

5. Yeddi sözdən ibarət tərcümə termin söz birləşmələri:
convention Internationale concernant le transport -dəmir yolu ilə yük daşımaları haqda konvensiya;

6. İfadə şəkilli termin: *son girən, ilk çıxır (SGİÇ), yararlıdır, yararlı deyil;*

Tərcümə üsulu ilə alınma terminlərin mənimsənilənməsinin digər bir növü hərfi tərcümə, yəni kalkalardır. Fransız dilinə məxsus “calque” sözünün yeni mənə kəsb etməsi dilçilikdə kalka termininin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Müəyyən müddət ərzində bu söz beynəlmiləl terminə çevrilmiş və hər bir dildə qəbul edilmişdir. “Calque” fransız dilində çertyojlardan surət çıxarmaq üçün istifadə edilən yüksək keyfiyyətli şəffaf kağıza, yaxud şəffaflığı vermək üçün yağlar məhlulu ilə, qətranla, mumla, doyuzdurulmuş nazik pambıq parçaya deyilir. “Kalka” termini

dilçilikdə ilk dəfə Şarl Balli tərəfindən işlədilmişdir. s. Ball kimi M.İ. Steblan da kalkaları alınma hesab edərək onları alınmaların bir qolu kimi göstərirdi. Onların əksi olaraq N.M. Şanski və N.K. Dmitriyev isə kalkaları alınma kimi qəbul etmir, onları dilin daxili imkanları əsasında yaranan sözlər adlandırırlar. R.A. Budaqov isə kalkanı sözalmanın xüsusi növü kimi izah edərək belə bir fikir irəli sürür: “Kalkalar alınmaların xüsusi bir növüdür. Bu, müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını götürməyən sözlərdir” [13, s.88].

Fikrimizcə, kalkalar sözalmanın tərcümə üsulu ilə alınmasıdır. V.M. Jirimunski yazır: “Əcnəbi sözün leksik cəhətdən mənimsənilməsinin daha tam formasını tərcümə üsulu ilə alınmalar (kalkalar) təşkil edir. Tərcümə yolu ilə sözlər alınan zaman dil materialının köməyi ilə əcnəbi sözün mənası, sözyaratma prinsipləri, semantik quruluş, necə deyərlər, “daxili forması” mənimsənilir [112, s.15]. V.M. Jirimunskinin verdiyi təyinat əcnəbi sözün real mənasının mənimsənilməsinin müxtəlif üsulları olan kalkaetmə ilə sözalma arasındakı həddi aradan götürür. Kalka üsulu ilə yaranan terminlərlə alınma cəhət yalnız kalkaların “surəti çıxarılan” modellərinin onlardan kənarında, yəni başqa bir dildə olmasıdır. Başqa sözlə desək, kalkalar milli dildə əcnəbi sözlərin quruluşu kimi forma alan sözlərdir. Onlar müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşırlar. Kalka sözün hissəsi üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir. A. Qurbanov yazır: “Başqa dillərin söz və ifadələrinin eyni ilə deyil, tərcümə edilərək alınmasına kalka yolu ilə alınma

deyilir. Kalkada sözün forması, onun səslənməsi yox, ifadə etdiyi məna götürülür” [58,s.393].

Əslində, kalka ekvivalenti olmayan sözü təşkil edən morfemlərin onların hərfi qarşılıqları ilə əvəz olunmasıdır. Başqa bir mənbədə kalka və kalkaetmə anlayışları bir-birindən fərqləndirilərək belə izah olunur: “Hər hansı bir dilin elementlərindən istifadə etməklə başqa bir dilin leksik-frazeoloji və sintaktik modeli əsasında yeni söz və ifadələrin yaradılmasıdır” [17,s.161].

Kalka alınmalar və məna tərcümə terminlərlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdirlər. Kalkalar mənşə nöqtəyi nəzərdən alınma hesab olunsalar da nəticə etibarlı ilə onlar dilin öz vahidləri hesabına yaranmış sözlərdirlər. Tərcümə ilə fərqli məqam ondan ibarətdir ki, tərcümə prosesində yalnız məna tərcümə olunursa, yəni yalnız məna alınması halı müşahidə olunursa, kalkaetmə prosesində həm məna, həm də struktur alınır. Məhz bu səbəbdən dilçilikdə kalkaetmə bəzən ayrıca bir bölüm kimi araşdırılır.

Kalka üsulu ilə terminlər yaradılarkən həmin dilin qrammatik quruluşu əsas rol oynayır və terminlər dilin daxili qanunları əsasında yaradılır. Kalkalar haqqında daha az məlumata rast gəlirik, nəinki leksik alınmalara. Bu iki səbəblə bağlıdır. Əvvəla, kalkalar dildə alınma sözlərə nisbətən azdırlar. İkinci səbəb kalkanı müəyyən etmək çətinidir. Belə ki, onu gah alınma, gah da dilin daxili imkanları əsasında yaranan söz kimi qəbul edənlər var. Məsələn, *yaşıl işıq- green light-зеленый свет* nəqliyyat, yol işarəsi bildirən söz birləşməsi olmaqla yanaşı, bəlkə dildə əvvəldən mövcud olan *yaşıl işıq*

sözünün məcazlaşması da ola bilər kimi fərziyyələr buna sübutdur.

Kalka haqqında Arapova, Dann, Zaliznyak, Pfandl kimi dilçilər də araşdırma aparmışlar. X.Pfandl yazır: “Əlbəttə, problemin həlli üçün ilkin mənbə yetərli deyil və beynəlmiləl və ingilis mənşəli alınmaları ayırmaq həmişə asan deyil.” X.Pfandla görə kalka linqvistik və ekstralingvistik təsirlərin nəticəsində daxili sözyaratmadır [117,s.87].

Kalkaetmə prosesi bütün dünya dillərində mövcuddur. Kalka üsulunun mahiyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Kalka üsulu ilə yeni terminlər yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz həmin dildə eyni mənanı verən sözlərlə, yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə edilməlidir. Buna görə də tərcümə olunan sözün tam semantik qarşılığı müəyyənləşdirilməlidir. Əks halda, onu kalka adlandırmaq olmaz və bu zaman anlayış və məfhumların daha dəqiq ifadəsi də mümkün olmaz.

Fikrimizcə, kalkalar alınma terminlərin mənimsəmə üsullarından biridir. Mənimsəmə prosesi zamanı kalkalar tərcümə olunur və reseptor dildə mənbə dildəki strukturu ilə mənimsənilir. Göründüyü kimi, mənimsəmə prosesinin əsasını tərcümə təşkil edir. Amma tərcümə təkcə mənanın və mahiyyətin tərcümə olunması ilə məhdudlaşmır. Bu proses sonradan sözün quruluşunun və struktur sabitliyinin köçürülməsi ilə başa çatır. Kalka üsulu ilə dilimizdə bir çox terminlər yaradılmışdır. Linqvistik təhlillərə əsasən Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin əsas hissəsi isimlərdir və onlar öz quruluşuna görə müxtəlif olmaqla

daha çox düzəltmə və mürəkkəb söz şəklində formalaşırlar. Kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin böyük bir qismini iki və daha artıq sözün qrammatik baxımdan uyğunlaşması nəticəsində əmələ gələn terminlər təşkil edir. Bitişik yazılan, yaxud ayrı yazılan bu terminləri təşkil edən sözlər ayrılıqda müstəqil mənə ifadə etsələr də, tərkib daxilində bir mənə ifadə edərək bir anlayışı ifadə edirlər. Müasir dövrdə söz birləşməsi şəklində kalkalar daha üstünlük təşkil edirlər. Söz birləşmələrinin əsas tərəfi isim olması isə daha çox nəzərə çarpır. Məs: *Dövlət sifarişi (state order)* – dövlətin xüsusi marağının olduğu məhsulların istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üçün səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilən və dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ödənilən sifarişdir.

O.S.Axmanova kalka prosesi haqqında yazır: “Kalkaetmə başqa bir dilin, yaxud başqa dillərin leksik-semantik modelinin alınması, onları nəzərdə tutulan dilin morfemləri ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə yeni sintaktik üsulların gətirilməsidir” [97,s.139]. Bu səbəbdən dildə bəzən daha mürəkkəb söz birləşmələri şəklində olan kalkalara da rast gəlirik, məsələn: *Ardıcıl mühasibat metodları prinsipi (consistent accounting methods principle)* – maliyyə bəyanatlarının komponentlərinin strukturu, mühasibat metodları və qiymətqoyma qaydaları bir ildən növbəti ilə keçiddə oxşardır. Müasir dövrdə Azərbaycan dilində işlək olan termin kalkalar öz mürəkkəb quruluşları ilə fərqlənirlər. Söz birləşməsi şəklində olan bu kalkaları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

I növ təyini söz birləşmələri şəklində: *dəmir üçbucaq, cari hesab [current account], diyircəkli konveyer, paletli araba, döndərici qıfıl*;

II növ təyini söz birləşmələri şəklində: *dövlət sirri, doldurma müddəti, fraxt şərtləri, zaman sırası, zaman müddəti, zavod ehtiyatı*;

Sadə isim+sadə isim;

Dövlət maliyyəsi (public finance) – dövlətin vergi qoyma, borclanma və xərc siyasətini analiz edən iqtisadiyyatın bir sahəsi; *dövlət məvacibi (public salary)* – dövlət qulluqçusuna pul ilə ödənilən haqq; *ehtiyat hesabı (reserve account)* – kommersiya banklarının mərkəzi bankda ehtiyat tələbi hesabı; *dövlət nəzarəti (public control)* – dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin elə bir formasıdır ki, dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən normativ-hüquqi aktlara tam riayət olunmasını təmin edir.

Sadə isim+düzəltmə isim;

Dövlət borcalması (public borrowig) – rəsmi qanunvericiliyə əsasən, Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının rezidentləri və qeyri-rezidentləri tərəfindən qaytarılma şərtləri borcverənlə razılaşdırılmaqla müəyyən müddətə maliyyə vəsaitinin cəlb edilməsi deməkdir.

Sadə isim+mürəkkəb isim;

Dəmir üçbucaq (iron triangle) – üç qrupdan ibarət kooperasiya: birinci qrup səlahiyyət verir, ikinci qrup idarə edir, üçüncü qrup gəlir götürmək marağı olan qrupdur.

Düzəltmə isim +sadə isim;

Xəzinədarlıq səhmi (treasury stock) – şirkətə məxsus səhmlərin həmin şirkət tərəfindən sərmayəçilərdən geri alınması deməkdir. Bu halda səhmlər ləğv olunmur, sərmayə kimi şirkət rəhbərliyinin qiymətli kağızlar portfelinə saxlanılır.

Düzəltmə isim+düzəltmə isim;

Bilik iqtisadiyyatı (knowledge economy) – yaradıcılıq, informasiyanın emalı və interpretasiyasının daxil olduğu bilik fəaliyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi müasir iqtisadiyyat;

Sifət+ isim;

Cari hesab (current account) – müştərinin adına açılır və pul vəsaitlərinin saxlanması və nağdsız hesablaşmalar aparmaq üçün, pul köçürmələrinin alınması və göndərilməsi üçün istifadə edilir.

Sifət+düzəltmə isim;

Beynəlxalq daşıma (international transportation) – yüklərin və sərnişinlərin Azərbaycan Respublikası ilə (Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən) digər dövlətlərdəki məntəqə arasında daşınma sayılır. Yaxud da, *birbaşa vergilər (direct tax)* – vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən və əmlakdan bilavasitə yığılan vergidir. Bu gəlirlər vergi ödəyicilərinin əldə etdiyi gəlirləri xərcləməmişdən əvvəl tutulur.

Düzəltmə sifət+ isim;

Aralıq istehlak (intermediate consumption) – müəyyən bir dövr ərzində məhsul və ya xidmətlər istehsal etmək məqsədilə istifadə olunmuş məhsul (əsas fondlar istisna olmaqla) və bazar xidmətlərinin dəyəri;

Feli sifət+ isim;

Artırılmış balans (augmented balance) – tam balans üstəgəl mərkəzi bankın səbəb olduğu istənilən itkilər; *sindikatləşdirilmiş kredit (syndicated credit)*– birdən çox maliyyə təşkilatının toplaşaraq eyni bir iqtisadi subyektdə eyni şərtlərlə verdiyi kredit;

Kalka yolu ilə yaranan iki komponentli terminlərdən terminologiyada ən çox işlənən sifət-isim, isim-isim quruluşlu birləşmələridir. Kalkalar, yəni hərfi tərcümə alınmalar eyni zamanda semantik hadisədir. L.A.Ponemerenco yazır: “Kalka olunma prosesi təbii ki, qarşılıqlı təsirdə olan dillərin struktur yaxınlığının dərəcəsi leksik tərkibinin inkişaf dərəcəsi, kalka edən dildə sözyaratma üslubu, kalka olunmanın baş verdiyi tarixi şərait və s. bu kimi faktorlarla şərtlənir” [123,s.18]. Deməli, kalka zamanı sözlərin semantik baxımından yaxınlığı da əsas sayılır. Sözlərin kalka edilməsi, tərcümə və alınma anlayışlarının aydınlaşdırılması vacib şərtidir. Təbii ki, bu proseslərin hər ikisində başqa dildəki vahidin ədəbi dildəki düzgün qarşılığını tapmaq tələb olunur. Kalka üsulu ilə yaranan terminləri alınma terminlərlə birləşdirən əsas cəhət onların modellərinin eyni olmasıdır. Belə ki, bu terminlərin hər ikisi mənsub olduqları dildə həm quruluşca, həm məzmunca uyğun gəlir. Alınmalardan fərqli olaraq kalka zamanı milli dil vahidlərinə üstünlük verilir. X.Quliyeva yazır: “Həm alınma, həm də kalka mənşəcə başqa dilə məxsus olmaqla bərabər bir-birindən fərqlənən cəhətlərə malikdir. Alınmalardan fərqli olaraq kalkalar başqa dilin sözləri və sözdüzəldici vasitələrinə uyğun şəkildə bir dilin materiallarına çevrilən struktur modellərdən ibarətdir. Alınma sözdə isə bu xüsusiyyət yoxdur.

Alınmalar başqa dildə olduğu kimi, tamamilə mənimsəyən dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılır, kalkalar isə yalnız məzmunca mənimsənilir. Doğma dilin səs materialı, sözdüzəldici şəkilçiləri ona yeni quruluş verir və beləliklə də dildə əvvəllər mövcud olmayan yeni sözlər meydana gəlir” [54,s.171].

Alınma sözlər, tərcümə sözlər və kalkalar haqqında S.Sadıqova yazır: “Kalka üsulu ilə əmələ gələn terminlərdən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək zəruridir. Ən əvvəl kalka zamanı terminologiyada işlənən termin, termin-söz birləşmələri ilə tərcümə prosesi zamanı dilimizə, terminologiyaya gələn alınmalar qarışdırılmamalıdır. Tərcümə prosesində elə terminlər olur ki, onları tərcümə etmək lazım gəlmir və ya mümkün olmur. Bu halda həmin terminlər eynilə ingilis, rus və başqa dildə olduğu kimi terminologiyamıza daxil edilir. Terminologiyada olan beynəlmiləl terminlərin əksəriyyəti bu qayda üzrə yaranmışdır. Kalka zamanı isə anlayışlar öz dilimizdə olan sözlərlə, terminlərlə verilir. Bu prosesdə dilimizin qrammatik vasitələri- morfoloji və sintaktik üsulları əsas götürülür. Burada həm məfhumlar, həm də bu məfhumları ifadə edən sözlərin birləşməsi hadisəsi yenidir. Yəni birləşmənin tərkibini təşkil edən sözlər və ya sözlə, şəkilçi dilin öz söz və şəkilçiləridir. Lakin bu sözlərin bir-birinə birləşib yeni elmi anlayış ifadə etməsi hadisəsi yenidir [85,s.178-179].

Deyilənləri ümumiləşdirsək belə qənaətə gələrik ki, kalkaətmə sadə proses deyildir. Kalkalaşma prosesi operativ xarakter daşıyır. Bu zaman anlayış bir dildən başqa dilə me-

xaniki olaraq keçir. Belə ki, tərcümə olunmuş mənə baxımından alınma olan bütün sözləri kalka kimi dilimizə daxil edə bilmərik. Azərbaycan dilinə kalkaetmə prosesində bu və ya digər məfhumun, anlayışın dəqiq ifadəsi üçün aşağıdakı bir sıra şərtlər zəruridir. Bura ana dilində həmin sözün struktur baxımında eyniliyi, tərkib hissələrin sabit strukturda olması, struktur sabitliyinin reseptor dilin normativlərinə uyğunlaşdırılması və bütün bunlarla yanaşı semantik baxımdan sözün reseptor dildə ekvivalentinin tapılmasıdır.

Kalkalar haqqında danışdıqsa, onların mənşələrinə də nəzər salmaq lazımdır. Əgər XIX əsrin əvvəllərində kalka üçün əsas mənbə rus dili idisə, hal-hazırda ingilis dilidir. Azərbaycan dili terminologiyasında bu və ya digər sahələr aid çoxsaylı kalkalara rast gəlirik. Müasir dövrdə yaranan kalkaların əksəriyyəti sintaktik üsulla yarananlardır. Bu tip kalkalar struktur mürəkkəbliyi ilə seçilirlər. Dilçilikdə kalkaetmənin xarakteri baxımından iki tipi qeyd olunur: *tam kalkalar*, *yarımçıq kalkalar*. Tam kalkalarda söz kalka edilən dilin modelinə tam uyğun gəlir. Sözlərin qarşılığı tapılaraq dilin modelinə uyğun olaraq formalaşır. Məsələn, dövlət sirri (state secret), ehtiyat hesabı (reserve account), dövlət maliyyəsi (public finance), dövlət borcalması (public borrowing). Qarışıq kalkalarda isə tərəflərdən biri kalka edilir, digəri isə donor dildəki formasını saxlayır. Məsələn, sindikatlaşdırılmış kredit (syndicated credit), antidempinq rüsumları (anti-dumping duties) və s.

Deyilənləri ümumişlədirsək belə qənaətə gələrik ki, keçən əsrdə alınma terminlərin əksəriyyəti rus dilindən alınırırsa,

müasir dövrdə rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və Avropa dillərindən termin mübadiləsinə üstünlük verilmişdir. Bu səbəbdən müasir terminoloji leksikanın inkişafında milli dil əsasında formalaşan terminoloji qatla müqayisədə Avropa dillərindən alınmış terminləri sayı üstünlük təşkil edir. Son dövrlər iqtisadi-siyasi, kompüter-texnologiyası sahələrinin nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişafı bu sahələrlə bağlı terminlərin dilə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan alınma terminlər dildə mövqeyi və işlənməsi haqqında gəldiyimiz nəticələri aşağıdakı kimi sonlandıra bilərik: Dildə ümumişlək qazanmış, danışıq dilində işlənən alınma terminlər saxlanılmalı, qəliz anlaşılması çətin terminlər ya dildən çıxarılmalı, ya da dilin daxili imkanları əsasında yaranan sözlərlə əvəz edilməli, tərcümə üsulundan istifadə etməklə əcnəbi terminlər milli dil vahidləri əsasında dilə qəbul edilməli, tərcüməsi mümkün olmayan alınma, xüsusilə beynəlmiləl terminlər eynilə qəbul edilməli, milli dilin saflığını və xəlqiliyini qorumaq məqsədilə alınma terminləri maksimum dərəcədə dilin normalarına uyğun olaraq fonetik, qrafik, qrammatik, semantik baxımdan uyğunlaşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasquliyev T.Ə. İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin əsasları. Bakı, Elm, 1971, 120 s.

2. Abdullayeva İ.Z. Azərbaycan dilində musiqişünaslıq terminlərinin leksik-semantik struktur təhlili. Filol.elm.nam.dis. Bakı, 2001, 154 s.

3. Abdullayeva İ.Z. Azərbaycan dili və alınma terminlər. Terminologiya məsələləri, №1,2013, 24-30 s.

4. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı, 1988. 159 s.

5. Ağalarov A.M. Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili. Filol.elm.nam dis. Bakı, 2000, 125 s.

6. Ağaverdiyeva E.H. Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar. Fil.üzrə fəlsəfə elm.dok.nam.dis. Bakı, 2016, 261 s.

7. Ağayev P.Y. Mühərrik terminləri distributiv xüsusiyyətləri. Fil.üzrə fəlsəfə elm. dok.nam.dis. Bakı, 1988, 188 s.

8. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979, 256 s.

9. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, ASSREA, 1967, 282 s.

10. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 440 s.

11. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Fəlsəfə elm. dok.nam.dis. Bakı, 1998, 147 s.

12. Bəşirova A.Q. Məişət sözlərinin elmi-texniki terminlərə çevrilməsi. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1984. s.58-62.

13. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1956, 286 s.

14. Cəfərov C.M. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiyası. Bakı, 2009, 292 s.

15. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Filol. elm. namiz. dis. avtoreferatı. Bakı, 1990, 24 s.

16. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU, 1960, 204 s.

17. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, Maarif, 1982, 215 s.

18. Cəfərova A.S. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Filol.elm.nam dis. Bakı, 1994, 135 s.

19. Çobanzadə B.V. Əsərləri. 3 cildə. I cild, Bakı, Nurlan, 2001, 216 s.

20. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.

21. Dənziyeva K.B. Azərbaycan dilində toy mərasimi leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 160 s.

22. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Elm, 1980, 251 s.

23. Əhmədov B.A. Azərbaycan dilində leksika məsələləri. Bakı, Maarif, 1990, 140 s.

24. Əliyeva S.M. İngilis və Azərbaycan dillərində aviasiya terminlərinin struktur-semantik və funksional təhlili. Filol. elm.nam dis. Bakı, 2000, 163 s.

25. Əliyeva Z.M. İngilis və Azərbaycan dillərində telekommunikasiya terminlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Filol.elm.nam dis. Bakı, 2007, 157 s.

26. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. Filol.elm.nam dis. Avtoreferatı.Bakı, 1995, 36 s.

27. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilinin maddi mədəniyyət leksikası. Fil. elm.dok.dis. Bakı, 2008, 318 s.

28. Hacıyev A.N. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı (1950-1990-cı illər). Fil. elm.nam.dis. Bakı, 2002, 124 s.

29. Hacıyeva İ.H. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. Filol. elm. nam. dis. Bakı,1977,151 s.

30. Hacıyeva M.H. Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin linqvistik təhlili. Filol. elm.nam.dis. Bakı, 2008,137 s.

31. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, ADU, 1978, 78 s.

32. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1966, 308 s.

33. Həsənova Ə.X. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının nəzəri əsasları. Filol.elm.dok.dis. Bakı, 1994, 263 s.

34. Hüseynov A.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, API, 1958, 87 s.

35. Hüseynova A.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığı. Fil.elm.nam.diss. Bakı, 2000, 130 s.

36. Hüseynova N.C. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990-cı illər). Bakı, Nurlan, 2008,139 s.

37. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı, 2004, 146 s.

38. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.

39. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991, 192 s.

40. Xəlilova T.Ə. Azərbaycan dilində inşaat terminlərinin linqvistik təhlili. Filol. elm. nam.dis. Bakı, 2006, 158 s.

41. Xudiyev N.M. Tərcümə ədəbiyyatımız və dilimiz. Bakı, "Bilik" Cəmiyyəti, 1991, 112 s.

42. İbrahimov M.Ə. Terminlər, fikir dəqiqliyi və dil gözəlliyi. Elm və həyat № 6, s.3-6, 1978.

43. İslamov M.İ. Termin yaradıcılığında dialektlər əsas mənbələrdən biri kimi. Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, API, 1998, 18-20 s.

44. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 1988, 268 s

45. Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, ADU, 1989, 95 s.

46. Qasimov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi). Filol.elm.dok.dis. Bakı, 2002, 302 s.

47. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 186 s.

48. Qasimov M.Ş. Elmi-texniki tərəqqi və terminologiya. Elm və həyat, №4 s. 7-9, 1975.

49. Qasimova X.A. Müstəqillik illərində termin yaradıcılığında əsas istiqamətləri. Bakı, Elm, 2009, 128 s.

50. Qazıyeva N.Q. Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu. Fil.elm.nam.diss. Bakı, 2002, 166 s.

51. Qazıyeva S.Q. İngilis və Azərbaycan dilində neft terminlərinin linqvistik təhlili, onların formalaşmasında tərcümənin rolu. Fil.üzrə fəls.elm.dok.nam.dis. Bakı, 2006, 142 s.

52. Qəmbərova Q.G. Azərbaycan şivələrində xalq təbabəti leksikasının yaranma yolları. Terminologiya məsələləri, №2, 2012, 36-45 s.

53. Quliyev T.Z. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə prosesi (1920-1990-cı illər) fil.elm.doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 2005, 262 s.

54. Quliyeva X.V. Rus dilindən Azərbaycan dilində kalkaetmə yolları. Bakı, Nafta-Press, 2007, 124 s.

55. Quliyeva S.M. Terminologiyanın standartlaşmasının əsas məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı, 2013, №1, s. 38-45.

56. Quliyeva S.M. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, Nurlan, 2003, 184 s.

57. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilçiliyi problemləri I cild (3 cilddə). Bakı, Elm, 2004, 444 s.

58. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dili. I cild (2 cilddə). Bakı, Nurlan, 2003, 450 s.

59. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Elm, 1964, 51 s.

60. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II cild , Bakı, Maarif 1993, 548 s.

61. Qurbanova L.Q. Dil sistemində terminoloji leksikası. Bakı, ADPU, 2006, 138 s.

62. Mahmud Kaşğari “Divani lüğət-it-türk” (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər) I cild, Bakı, Ozan, 2006, 512 s.

63. Mahmud Kaşğari “Divani lüğət-it-türk” (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər) II cild, Bakı, Ozan, 2006, 400 s.

64. Mahmud Kaşğari “Divani lüğət-it-türk” (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər) III cild, Bakı, Ozan, 2006, 400 s.

65. Mahmud Kaşğari “Divani lüğət-it-türk”(tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər) IV cild, Bakı, Ozan, 2006, 752 s.

66. Mahmudova Q. Türk dillərində söz və termin yaratma prosesinə bir nəzər. Terminologiya məsələləri, №1, 2014,89-99 s.

67. Mehdiyeva E.Q. Azərbaycan dilində alınmaların assimilyasiyası. Filol.elm.nam.dis. Bakı, 2005, 135 s.

68. Məhsəti Ə.X. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri (monoqrafiya). Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1998,139 s.

69. Məmmədli N.B. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlər. Filol.elm.dok.dis. Bakı, 2000,292 s.

70. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semasiologiyasına giriş. Bakı, ADU, 1988, 85 s.

71. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik semantik inkişafı. Bakı, 1987, 84s.

72. Məmmədova T. İngilis və Azərbaycan dillərində beynəlmiləl sözlər. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 192 s.

73. Mirzəyev E.S. Azərbaycan dili Lənkəran və Astara şivələrinin terminoloji leksikası. Fil.elm.nam. dis.Bakı, 2007,140 s.

74. Mirzəyev H.A. Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri. Fil.elm.nam.diss. Bakı, 2001,134 s.

75. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Maarif, 1979, 360 s.

76. Musayeva M.İ. Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminlərinin formalaşmasında tərcümənin rolu. Filol.elm.nam.dis. Bakı, 2007,133 s.

77. Mustafayeva Ş.M. Müasir Azərbaycan dilində ingilis dilindən alınma texniki terminlər. Filol.elm.nam.dis. Bakı, 2007,141 s.

78. Novruzova S.İ. Ön şəkilçili rus-internasional terminlərin Azərbaycan dilinə verilməsi yolları. Filol.elm.nam.dis.Bakı, 1990, 167 s.

79. Nəzərli K. Dövri mətbuatda ingilis mənşəli sözlər və onların alınmasında tərcümənin rolu. Filol. elm. namiz. dis. avtoreferatı. Bakı, BSU, 2007, 30 s.

80. Paşayev F. Elm sahələri terminlərinin işlənməsi və istifadəsi. Bakı, Təhsil, 2008, 474 s.

81. Rəhimov M.N. Azərbaycan və ingilis dillərində kimya terminlərinin linqvistik təhlili. Filol.elm.nam dis. Bakı, 2008,173 s.

82. Sadıqova S.A. Terminologiyanın inkişafında mətbuatın rolu. Terminologiya məsələləri. Bakı, 2008, №1, s. 3-9

83. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230s.

84. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşma formaları. Bakı, Elm, 2015, 484 s.

85. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, 380 s.

86. Sadıqova S.A. Dilçiliyin nəzəri problemləri. I cild, Bakı, Elm, 2008, 228 s.

87. Sadıqova S.A. Dilçiliyin nəzəri problemləri. III cild, Bakı, Elm, 2008, 288 s.

88. Sadıqova S.A. Terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005, 348 s.

89. Sössür De Ferdinand. Ümumi dilçilik. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, 407 s.

90. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1961, 421s.

91. Şükürova T. Müstəqillik qazanmış türk dövlətlərinin dillərində terminlər. Azərbaycan və özbək dillərinin materialları əsasında: filol. elm. namiz. dis. avtoreferatı. AMEA Nəsimi adına. Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2006, 20 s.

92. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı, Nurlan, 2004, 136 s.

93. Verdiyeva Z. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 307 s.

94. Veysəlli F.V. Dilçilik ensiklopediyası. I. Bakı, Mütərcim, 2006, 513 s.

95. Yəsəvi Ə. Divani hikmət. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, 128 s.

96. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, 2008, 354 s.

RUS DİLİNDƏ

97. Ахманова О.С. Лингвистика и семиотика. Москва, Изд-во МГУ, 1979, 342с.

98. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика РГГУ. 2001, 439с.

99. Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке, М., 1959, с.69-70.

100. Бергер М.Г. Лингвистические требования к термину//Русский язык в школе. № 3. 1965, с.64–68.

101. Блинова О. И. Термин и его мотивированность // Терминология и культура речи. Москва, Наука, 1981,28–37.

102. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. Пособие для студентов и учителей. Москва, Просвещение, 1973, 224 с.

103. Брандт Р.Ф. Об употреблении иностранных слов, речь Киев, 1883,482с.

104. Виноградов В.В. Избранные труды. В 7 кн. Москва, Наука, 2003, 234 с.

105. Газда Й., Поспишил И. Метаморфозы языка и литературы в современных русских текстах. Брно, 2007, 146 с.

106. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексикология, фонетика, морфология. Учебное пособие. Либроком, 2015 г.

107. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. Москва, Высшая школа, 1987, 105 с.

108. Головин Б.Н. Введение в языкознание. Москва, Высшая школа, 1977, с.126.

109. Гринев С.В. Введение в терминоведение. Москва, 1993, Изд-во МГУ.

110. Даль В.И. Биография и творческое наследие: Библиогр. указатель / Сост. Н. Л. Юган, К. Г. Тарасов; Научн. ред. Р.Н.Клейменова. Москва, Флинта, Нацка, 2011, 816 с.

111. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, Наука, 1977, 246 с.

112. Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. Л., Гослитиздат. 1936, 297 с.

113. Йирачекая Й. Курс общей лингвистики. Москва, 1987, 134 с.

114. Канделаки Т.П. Семантика и мотивированность терминов. Москва, Наука, 1971, 223 с.

115. Карский Е.Ф. Русская диалектология. Л., 1924, 172 с.

116. Кияк, Т.Р. Мотивированность лексических единиц [количественные и качественные характеристики]. Львов: Изд.во при Львовск. гос.ун.те изд. объединения Вища школа, 1988, 164 с.

117. Кодухов В.И. Введение в языкознание Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 Рус. яз. и лит.2-е изд., перераб. и доп. Москва, Просвещение, 1987, 288 с

118. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. Москва, Наука, 1968, 207 с.

119. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва, Наука, 1982, 149 с.

120. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. Москва, Изд-во АН СССР, 1961, 158 с.

121. Мамедов Н.А. Интернациональные слова европейского происхождения в современном азербайджанском литературном языке. Баку, АКД, 1966, с.65

122. Новрузова С. О многозначности в научно-технических терминах. Terminologiya məsələləri №1, Bakı, 2014, s. 39-44.

123. Пономаренко, Л.А. Калькирование как вид влияния одного языка на другой. Киев, 1965, 351с.

124. Потемня А.А. Мысль и язык. Киев, СИНТО, 1993, 192 с.

125. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, 1941, 175 с.

126. Скуиня, В.П. Принципы заимствования иноязычных терминов в латышской научной терминологии. Москва, с.241-259.

127. Соссюр де.Ф. Курс общей лингвистики. Москва, 1933, 78 с.

128. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. Москва, ЛИБРОКОМ, 2012, 248 с.

129. Сусов И.П. Язык и дискурс. Тверь, 1997, 84 с.

130. Татаринов, В.А. Общее терминоведение: энциклопедический словарь. Москва, Московский лицей. 2006, 527 с.

131. Фринта А. Краткие сведения об изучении славянских языков. Киев, 1985, 354 с.

132. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура. Учебное пособие. Самарканд, СГУ, 1972. 313 с.

133. Шахрай О. Б. К проблеме классификации заимствованной лексики, ВЯ 10, 1961, 253 с.

134. Шелов, С.Д. Термин. Терминологичность. Терминологические определения. СПб. Филологич, Фак.т СПбГУ, 2003.

İNGİLİS DİLİNDƏ

135. Grzega, Joachim Borrowing as a Word-Finding Process in Cognitive Historical Onomasiology, Onomasiology Online 3, 22–42.

136. Oxford advanced learner's dictionary. Seventh edition, Oxford University Press, 2006, 1898 p.

137. Routledge encyclopedia of translation studies/ edited by Mona Baker. London and New-york: Routledge, 1988, 654p.

138. Wright, S.E., Budin, G. Handbook of Terminology Management, Volume 1, Basic Aspects of Terminology Management, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 1997, 370 p.

ELEKTRON ƏDƏBİYYAT

139. <http://www.thefreedictionary.com/explanation>
140. <http://www.eurosai.org>
141. <http://www.ifac.org>
142. <http://www.iaa.org.uk>
143. <http://www.termnet.org/>
144. <http://www.odlt.org/>

MƏNBƏLƏR

145. Abdullayev Z.S, Yüzbaşova G.Z. Qısa izahlı terminlər. Bakı, Nurlan, 2007, 417 s.
146. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989,362 s.
147. Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2005, 421 s.
148. Astronomiya terminləri. Bakı, SSR, Elmlər nəşriyyatı, 1962, 44 s.
149. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azərbaycan SSR EA, Bakı, 1964, 480 s.
150. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
151. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cild, Ankara, LTD, 1999, 274 s.
152. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, I cild, 2006,744s.
153. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, II cild, 2006, 792s.

154. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, III cild, 2006,672s.

155. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı,Şərq-Qərb, IV cild, 2006, 524s

156. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğəti (red.N.Kazımov). Bakı, OKA, 2005, 246 s.

157. Azərbaycanın xalı və xalçaçılıq terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 1998, 252 s.

158. Baxşəliyev V. Mexanikadan izahlı lüğət. Bakı Elmin İnkişaf Fondu. 2012, 189 s.

159. Barxalov Ş., Əzzibəyova Z., İsayeva Y. Botanika terminləri lüğəti. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 220s.

160. Biologiya lüğəti (tərtib edən M.Ş.Babayev, A.R.Əliyev, A.İ.Həsərət) Bakı, Çarşıoğlu, 2011, 479 s.

161. Bütçə terminləri:izahlı lüğət. Bakı, “Ekspert” iqtisadi jurnalı, 2003, 210s.

162. Cəlallı İ. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti (ingiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca). İnformasiya Texnologiyaları, Bakı nəşriyyatı, 2017, 996s.

163. Dövlət maliyyəsi terminləri lüğəti (red.G.Kərimova) Bakı, 2008, 150s.

164. Elm, 23 yanvar 2015-ci il, N02[1119]

165. Əliquliyev R., Şükürlü S., Kazımov S. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. Bakı, 2009, 201 s.

166. Əliyev A., Nuriyev C., Nuriyeva G. İqtisadiyyat və hüquq ensiklopedik izahlı lüğəti. Bakı, Qanun, 2006, 302 s.

167. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966, 1035s.

168. Əzimli F.N. Azərbaycan xalq musiqisinin qısa lüğəti. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2000, 132 s.
169. Geologiya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Nafta-press, 2005, 679s.
170. Heyvandarlıq terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 1995, 116 s.
171. Hüseynov S. İzahlı idman terminləri. Bakı, Yazıçı, 2009,216 s.
172. Xasiyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti. Bakı, Nurlan, 2000, 87 s.
173. Xüsusi terminlər lüğəti. Şahdəniz 2 layihəsi, Ətraf Mühitə və Sosial-İqtisadi Sahəyə Təsirin Qiymətləndirilməsi Bakı, 2008, 13 s.
174. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti. II cildə, I cild (A-M) Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 768s.
175. İsmayılzadə İ. Dəri və zöhrəvi xəstəliklər lüğəti. Bakı, SSR, Elmlər nəşriyyatı, 1965, 79 s.
176. İsmayılzadə İ. Ümumi tibb terminləri lüğəti. Bakı, 1933, 281 s.
177. İzahlı epidemiologiya terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 1990, 147 s.
178. İzahlı iqtisadi terminləri lüğəti. Bakı, Nurlan, 2005, I cild, 535 s.
179. İzahlı iqtisadi terminləri lüğəti. Bakı, Nurlan, 2005, II cild, 545 s.
180. İzahlı neft geologiyası lüğəti. Bakı, Azərneft, 1959,180s.
181. İzahlı statistika terminləri lüğəti. Bakı, 2010, 702s.

182. Kimya terminləri lüğəti. Bakı, SSR, Elmlər nəşriyyatı, 1969, 107 s

183. “Kitabi-Dədə-Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999, 204 s.

184. Kliniki terminlər lüğəti (rusca-latinca-azərbaycanca). Bakı, SSR, Elmlər nəşriyyatı 1970, 243 s.

185. Qasimov F.H., Hüseynova A.D. İqtisadi terminlər tezaurusu Bakı, Elm və təhsil, 2011, 156 s.

186. Qasimov İ., Salahov Z. İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti. Bakı-2010, 370 s.

187. Qısa tibb terminləri lüğəti (azərbaycanca-rusca-latinca). Bakı, SSR, Elmlər nəşriyyatı, 1969, 325 s.

188. Logistika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Çapaşoğlu, 2015, 488 s.

189. Maliyyə bazarları terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Nurlan, 2010, 271 s.

190. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Mütərcim, 2010, 164 s.

191. Memarlıq, inşaat və təsviri incəsənət terminləri lüğəti. Bakı, 1958, 72 s.

192. Məhərrəmli Q.M. Kino, televiziya, radio terminləri lüğəti. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediya nəşriyyatı, 2002, 447 s.

193. Məhərrəmli Q.M. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s.

194. Məhərrəmli Q.M., Şıxlı E. Jurnalistika terminləri lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2016, 272 s.

195. Məmmədli R.H. İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti. Bakı, “Kitab klubu”, 2014, 464 s.

196. Musayev M.Ə., Abbasov N.S., Musayev Q.T. Rusca-Azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti. Bakı, Elm, 2005, 502s.

197. Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət. Bakı, Borçalı, 1999, 756 s.

198. Neftqazçıxarma terminlərinin izahlı lüğəti (rusca-İngiliscə-azərbaycanca). Bakı, Örgünəş, 2017, 995 s.

199. Nəbatət terminləri və bitki adları lüğəti (latınca-azərbaycanca-rusca-İngiliscə). I hissə. Bakı, Elm, 2008, 328 s.

200. Politologiya. İzahlı lüğət. Bakı, Şərq-Qərb. Bakı, 2007, 352 s.

201. Rəbitə terminləri lüğəti. Bakı, SSR, Elmlər nəşriyyatı, 1966, 172 s.

202. Respublika 19 aprel, 2015-ci il N082 (5243) səh.1

203. Rüstəmov S. Beynəlxalq türizmdə işlədilən termin və anlayışların izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 2011, 364 s.

204. Sadıqova S., Quliyeva S. İzahlı terminlər lüğəti. I cild, Bakı, AVROPA, 2015, 242 s.

205. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 1998, 116 s.

206. Seyidov M.M. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti. Bakı, Azərənəşr, 1993, 336 s.

207. Sığorta terminləri lüğəti. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 2011, 110s.

208. Sultanlı Q.H. Rusca-azərbaycanca arıçılıq terminləri lüğəti. Bakı, Azər, 2010, 132 s.

209. Şərifov A.R., Rəsulov T.C., Nurəliyev M.V. Ensiklopedik texniki lüğət. Bakı, Təhsil, 2009, 315 s.

210. Şərifov K.M. Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, 672 s.

211. Şirinov Ə. Miqrasiya və sığınacaq məsələləri üzrə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2008, 161 s.

212. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993, 336 s.

213. Tibb terminləri və klinik simptomlar lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 278 s.

214. Torpaqların səhrələşməsi üzrə izahlı lüğət. Bakı, 2008, 212 s.

RUS DİLİNDƏ

215. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб. Москва, 1869-1876, 810 с.

216. Древнетюркский словарь. Ленинград, Академия Наук СССР, 1969, 676 с.

217. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. [Т.1.І,ІІ] Санкт-Петербург, 1893, 967 с.

218. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. [Т.2.І,ІІ] Санкт-Петербург, 1899, 1814 с.

219. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. [Т.3.І,ІІ] Санкт-Петербург, 1911, 2204 с.

220. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. [Т.4.І,ІІ] Санкт-Петербург, 1911, 2230 с.

221. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Б. Москва, Наука, 1976, 349с.

222. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. В, Г, Д. Москва, Наука, 1980, 395 с.

223. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Гласные, Москва, Наука, 1974, 766с.

224. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Ж, Ж, Й. Москва, Наука, 1989, 291 с.

225. Турецко- русский словарь. Тбилиси, 1985, 167с.

226. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. т.1-4, Москва, Прогресс, 1964-1973.

227. Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1963-1974.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I FƏSİL. TERMINOLOJİ LEKSİKANIN DİLİN DAXİLİ İMKANLARI HESABINA İNKİŞAFI	8
1.1. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminologiyanın inkişafı və tədqiqi məsələləri.....	8
1.2. Elmi terminoloji leksikanın inkişafında dialekt sözlərinin rolu.....	32
1.3. Peşə-sənət leksikasının inkişafında dialekt sözlərinin rolu.....	64
II FƏSİL. TERMINOLOJİ LEKSİKANIN İNKİŞAFINDA ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR	89
2.1. Ümumişlək semantika əsasında terminləşmə prosesi	89
2.2. Ümumişlək sözlərin mənasını qismən itirərək terminləşməsi prosesini	113
2.3. Ümumişlək sözlərin mənasını tam itirərək terminləşməsi prosesini	122
2.4. Terminologiyada transterminləşmə prosesini.....	129

III FƏSİL. ELMİ-TEXNİKİ TƏRƏQQİ VƏ TER- MİNOLOJİ LEKSİKA.....	145
3.1.Elmi-texniki tərəqqi və terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi.....	145
3.2Terminoloji leksikanın alınma terminlər hesabına zənginləşməsi.....	169
3.3.Alnma terminlərin mənimsənilmə formaları....	176
3.4. Tərcümə vasitəsilə terminoloji leksikanın inkişafı.	198
ƏDƏBİYYAT.....	218

Kağız formatı 60x84 1/8

Çap vərəqi: 14.9

Sifariş №31. Tiraj 100.

AzMIU

"Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi"

tel.: (012) 539 07 17

E-mail: azmiu-npm@mail.ru